

GYÖRMEGYE ÉS VÁROS

ANYAGI MIVELTSÉGTÖRTÉNETE

kiváló tekintettel

A

SZORGALMI NÉPOSZTÁLY TÁRSADALMI

HELYZETÉRE

1000—1301.

IRTA

VILLÁNYI SZANISZLÓ

SZT-BENEDEKRENDI TAG S FŐGYMN. NY. R. TANÁR.

Előzmények.

I.

Történelem előtti kor.

Ami a nedv a növény életére, az a munka az ember szervezetre és társadalmi életünkre vonatkozólag. Nedv nélkül elsatnyul, elhervad a növény: szellemi és anyagi munka nélkül tespedésnek indul a lélek a testtel egyaránt. A munka az emberiség kulturai fejlődésének elengedhetlen tényezője; a becsületes munka által szerzett közvagyonosság természetes feltétele anyagi és szellemi haladásunknak, ugyannyira, hogy bizvást elmondhatjuk, miszerint a munka körül forog az emberiség egész fejlődés-története.

Az emberiség e fejlődés-történetében valóságos világtörtévény mutatkozik, mely a koronkinti hanyatlás és visszaesés szomorú tünetényei dacára — az anyagi és szellemi világ körében egyaránt felismerhető. A történelem évezredes tanúsága szerint a nagymérvű munkátlan gazdagság, a henylélssel párosult élvhajhászás, a szorgalmi osztály hanyatlása, vagy visszás társadalmi helyzete mindenha kóros társadalmi jelenség s biztos előjele vala a bekövetkező társadalmi rázkódtatások és állami hanyatlásnak.

A munka eredménye s ennek biztosítása bármely erőszak ellenében: ez veti meg első sorban a szervezett államok alapját. Minden egyéb foglalkozás fölött a mezőgazdaságot illeti az elsőség. Ez lön talpköve a polgáriasodásnak s a munkafelosztás alapján szülőanyja a kézműipar-, kereskedés és szellemi műveltségnek. Nomád életmódot űző nép még sohasem emelkedett a művelődés magasabb fokára. A halász és vadász nép nem ismer egyéni földbirtokot; a törzsszerkezet társadalmi fokán álló népek is kezdetben még közösen birják a földet. Idő folytával a törzs elszaporodik; az elfoglalt terület nem felel meg többé a vadász-, halász- vagy pász-

toréletet üző nép szükségletének. A szükség kényszere vagy más terjeszkedő és hatalmasabb nép fegyvere tova üzi; könnyű szívvel keres jobb hazát, mert sem a föld művelésének becse, sem nagy és népes városok értéke nem csatolja elhagyott földjéhez. Végre a talaj- és égalji viszonyokhoz képest az ember lassankint megismerkedik és megbarátkozik a földműveléssel; értelmisége, a véletlen vagy a szükség hasznos találmányokra vezetik, melyek megannyi csirái és feltételei további haladásának.

Az ember, midőn a földet műveli és beveti, munkája gyümölcsét figyelemmel kíséri s földje mellett tüzhelyet alapít. És e körülmény szüli ama hatalmas érzetet, melyet honszeretnek nevezünk, míg más részről az állandó lakhelyek a polgári társadalomnak vetik meg alapját. Az „enyém“ és „tied“ körül felmerülő kérdések elintézése szüli lassankint azon intézmények egész összegét, melyekkel a szervezett államélet veszi kezdetét.

Egyes harciasabb törzsek meghódítják a gyengébbet, s míg a győző fél erejének tudatában pusztán a harc véres munkájában találja gyönyörét, megvédi és terjeszti uralmát: addig foglyait s leigázott ellenfelét házi vagy mezei munkára szorítja. És ezzel megalakulnak a társadalmi osztálykülönbségek elemei: az uri, iparos és földművelő osztály.

Biztos kútfők hiányában, nem vagyunk ugyan képesek időtanilag biztosan megállapítani, hogy a nagy Dunatenger lefolyása után mikor vált Győr és vidéke az első letelepedések színhelyévé; annyi azonban bizonyos, hogy a Középduna mellékét körülövedző hegláncokon a mammuth és barlangi medve korában már tanyát ütött a kőkori (paleolith) ember. A vizek apadásával lassankint a síkfüldre száll az őslakó; az eredetileg délszokról jövő ősteleplülések és kultúra emlékeit első sorban a hegységek alján, majd a lassan apadó víztengerből kiemelkedő szigetek és folyamvölgyek földrétegeiben találja a régiségbuvár. És ha kétségtelen, hogy e kőkorbéli ember műveltsége azonos Polynesia jelenlegi lakóinak művelődési fokával, úgy az is bizonyos, hogy ez őslakók művelődési emlékei Ázsiára, mint közös művelődési forrásra, vezethetők vissza.

A történelem ugyan mélyen hallgat ez ősidőkről; ámde a föld rétegei hiven megőrizték számunkra az első leteleplülők nyomait, szorgalmuk eszközeit és eredményét. Az őslakó

valószínűleg valamely hegyes kővel átfurta a csontot s botjához erősítette, vagy az ütés, zuzás által hegyesre pattogtatott követ (kova, homokkő stb) behasított végű nyélbe szorította, állatok belével vagy bőrköteléssel reá kötözte (balta). Az állatok idegeit parittyá- és nyilkészítésre használja, hegyes kovaszilánkot vagy halsontot erősít nyilvesszejéhez. Ilyformán készülhettek az őskőkorbéli (paleolith) ember támadó és védő eszközei, ezekkel ejti el a vadat, míg a halászathoz csontból készült horgot használ, a hálókészítéshez pedig a növényvilág köréből keres anyagot.

Az égalj viszontagságai ellen az állatok bőréből öltönyt készít, csonttűvel s az állatok beleiből vagy bőréből készült fonállal lassankint testéhez is idomítja. Barlangokban, földalatti vagy faodukban vonja meg magát; nagy gonddal ápolja és őrzi a villámgyújtotta fa tűzét, mert a legrégibb kőkorban még alig ismeri a tűz előállításí módját. Utóbb a szükség vagy véletlen megtanítja az agyagmivességre is; pusztá kézzel készíti napon szárított durva agyagedényeit s beletanul a főzés és sütés mesterségébe.

Századok lezajlásával őslakónk életében már további haladás nyomaira akadunk. Csizszolni kezdi kő- és csonteszközeit, keresztül furja a követ, (neolithkor) gabonamíveléssel, állattenyésztéssel is foglalkozik és állandóan letelepszik. Barlangok hiányában a fatörzsek köré fonja sövénygunyhóját; majd nagyobb biztonság szempontjából a tavak szélein (a parttól 40—50 lépésnyire) cölöpöket ver le s azokra építi négyszegletű, náddal vagy rőzsével fedett lakházait, melyek oldalfalát vesszőből fonja s kívül-belül sárral tapasztja ki. A cölöépítmények lakója (pl. a Fertő tavában¹⁾) tehát már jóval meghaladja elődeit, miről a tavak medrében — a cölöpök körül található ugynevezett mívelődési réteg (konyha és egyéb hulladékok) is tanuskodik. A cölöplakó háziállatai: a kutya, ló, disznó, kecske, juh és ökör. A földet nagy fáradtsággal, ékalaku eszközzel műveli; gabonáját lapos kövek közt őrli lisztte és lepényalaku kenyerét izzóvá hevített kövek közt süti kenyérré. Az erősebb fákat a tűz segélyével dönti le és parázszzsal vájja ki csónakká. Agyag edényeit már finomabb anyagból, nagyobb tökélylyel állítja ki s jól

¹⁾ Gf. Széchenyi Béla: Kőkori lelet a Fertő tava medrében néhány közleménynyel multjáról 1876.

kiégeti. Mindez föltételezi, hogy ekkor már őslakóink is ismer-
ték a tűz előállításának módját, mely hatalmas találmány
döntő fordulatot ad az emberiség művelődés-történetének.
A bányászat s vele az érceszközök használata csak általa
válík lehetővé; azonban a veres réz majd bronzeszközök
(arany s későbbben az ezüst is) használata mellett a Duna-
mellék lakói még századokon át kőeszközökkel is élnek. E
kőeszközök művészi tökélyü kivitele azonban már azok készí-
tésénél érceszközök használatát föltételezi.

Régészeti leleteink²⁾ mintegy sirból kelt néma tanuk
bizonyítják, hogy Győr vidékén az ember már a történelem
előtti ősidőkben tanyát ütött, s hogy az őslakók évezredek-
en át lassankint haladásnak indulnak, tehát természetszerűleg át-
mennek a társadalmi fejlődés föntebb vázolt fokozatain. A
tisztán bronzkorral (körülbelül a Kr. e. évezred közepe óta)
végre Győr vidéke a történelmi kor küszöbéhez ér, hol még
a törzsszerkezet fokán, de már rendezett társadalmi viszonyok
között találjuk vidékünk lakóit.

A Győr vidékén található befejezetlen mívű kőes-
zközök, érceszközök és rögök, továbbá az agyagművesség
különböző emlékei arról tanuskodnak, hogy a Duna-
mellék őslakossága saját iparával igyekezett fedezni szük-
ségleteit. E körülmény egyébiránt nem zárja ki ama föltevést,
hogy számos leletünk külföldi ipar szüleménye.

A kereskedelmi utvonalak mindenha uttörőkül szolgáltak
a művelődés terjesztésében.

A dunamelléki bronzleletek jellege sok tekintetben

---

²⁾ Ilyenek az ő s - k ő k o r b ó l : nyilhegy kovaköböl, késpenge,
fűrész (kőből), csontkalapács (agancsból), bögrék, fazekak, orsó, fejek, ősi
temetkezések stb. Az u j a b b k ő k o r b ó l : serpentin vagy homokkőből
készült ékek, vésűk, balták, csákányok, kalapácsok, kőszőrűkövek, már
mindannyi csiszolva s átfurva a nyél számára ; jól égetett, de máznélküli
cserépedények, (koronggal és anélkül készítve), korsók, tálak, vedrek,
tűzpad stb.

A réz- és bronzk o r b ó l : belföldi gyártásra utaló ércrögök,
erős graphit-edények. Szerszámok és fegyverek: bronzkardok, vésűk,
tőr, csákány, sarló, kés stb. Ékszeremből: mellesat, nyak- és karperecz
sodronygyűrű, karvéd, hajtű, boglár stb. Cserépedényeik már korongon is
készülnek. Más lelhelyeken arany és ezüst tárgyak is előfordulnak; v. ö.
Győrmegeye és város egyet. leírása: Régészet Ebenhöch Ferencztől
357—377 l. A győri főgymn. értesítői 1875—1880.

görög és főleg etrusk származásra vall.³⁾ E körülmény, valamint a bronzeszközökkel vegyesen található borostyánkő-leletek, északi és déli irányu kereskedelmet feltételeznek. A görög és etrusk ipar észak felé keresett forgalmi piacot, melynek legfontosabb csereeszközéül kétségkívül a borostyánkő szolgált, mely már a legrégibb etrusk sirokban is föllelhető. Később a hazai leletek tanúsága szerint valószínűleg arany, ezüst és bronz karika (gyűrű)-pénzeket is használtak értékkiegyenlítésül. Ezt körülbelől a IV. század óta Kr. e. a valódi pénz váltja föl,⁴⁾ melyet a római és macedon minták alapján a kelták- és dákok hoztak forgalomba. E kereskedelem főutvonala, melyet Plinius a borostyánkéskereskedés útjának nevez, Laibach, Cilli, Pettau-, Szombathely- és Sopronyon át Petronellig vagyis a Dunáig ért s a Morva folyó völgyén át vezetett a Keleti-tenger mellékein lakó népekhez. Az itt talált nagy számu ó-görög pénzek azt is kétségtelenné teszik, hogy e népekkel a görög félsziget lakói is kereskedelmi összeköttetésben állottak.⁵⁾ A Duna melléke ősidők óta a népek országútja volt; mellékfolyóival határozottan megjelöli a népek különböző irányu közlekedési vonalait, s így a Balkán félsziget kereskedelmi vonalát is vagy a Középduna mentében a Kárpátokon át kell keresnünk,⁶⁾ vagy azt feltételeznünk, hogy az a Morava és Száva völgyén egyesült a styriai főutvonallal.

Győrvidék közelsége az érintett kereskedelmi utvonalhoz, a száraz és főleg vízi közlekedés könnyűsége valószínűvé teszi ama föltevést, hogy vidékünk praehistorikus lakossága ugy vagyonosság mint művelődés tekintetében felülhaladta a

³⁾ V. ö. Goos: Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittleren Donaugegenden. Archiv d. Vereines für siebenbürgisch. Landeskunde XIII. B. 511—528. XIV. B. 47—67. Hermannstadt. H. Genthe: Über den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden. Archiv für Anthropologie. VI. B. Braunschweig.

⁴⁾ Goos id. m. XIV. B. 68—91 l.

⁵⁾ K. Lewezow: Neben die im Grossherzogthum Posen gefundenen uraltgrichischen Münzen Berlin. 1834. v. ö. H. Weiss: Kostümkunde vom 4—14 Jahrh. 314. l.

⁶⁾ Le commerce de l'ambre, par M. J. N. Sadowszki. Congrès International d'anthropologie. Compte Rendu de la VIII. session. Buda-Pest 1876 I. Vol. 413 p. V. ö. Salamon. Buda-Pest tört. 68 l. E szerint Krakkónál az út ketté vált; az egyik Carnuntum, a másik a Kárpátokon át Aquincum felé tartott a római uralom szakában. Egyébiránt v. ö. Kenner: Pannonia und Noricum 17. 18 l.

Pannonia belsejében tanyázó néptörzseket. Anyagi helyzetök lehetővé tette az érceszközök és fegyverek beszerzését, míg a szegényebb vagy a déli kultúra lüktető ereitől távolabb eső lakók körében — még mindig a kő- és csonteszközök használata dívott.

Ama mély homályt, mely a Közép-Duna vidékének legrégibb ethnographiai multját borítja, csak az árja népcsaládhoz tartozó illyrek, majd kelták letelepedése oszlatja szét némileg. Az árja népek már ősi hazájukban — szétválásuk előtt — a műveltség magasabb fokán állanak. Valószínűleg ismerik az ércet, a pásztorkodás mellett földművelés- és iparüzéssel is foglalkoznak. Hosszu vándorutjukban tán némi visszaesés is mutatkozik, vagy művelődés dolgában legalább ázsiai testvéreikhez képest hátramaradnak; de bizonyára mégis magasabb műveltséget⁷⁾ ültetnek át európai hazájukba, mint aminővel itt találkozunk.

Az illyrek különböző törzsei az Adriától a Közép-Dunáig terjeszkedtek; de a dunamelléki törzsek legrégibb társadalmi viszonyairól adatok hiányában keveset szólhatunk. Mégis alig fogunk tévedni, ha e népeknél is — legalább megközelítőleg a thrákok művelődési fokát feltételezzük.⁸⁾ A történelmi kor küszöbén író Appian szerint a pannonok nem alkottak nagyobb városokat s jobban szerettek falvakon és szállásokban letelepedni s azért nem is voltak közös tanácsházaik. Házaikat egyébiránt úgy a pannonok, mint az illyrek fából és rőzséből építették; mert házaik a rómaiakkal vívott harcaik folyamában földig égnék.⁹⁾ Hihető, hogy Kr. e. a második évezredben már itt tanyáztak.

A kelták újabb és újabb néprajok Európába költözése által az Atlanti-tengerig szorítva — a Kr. e. hatodik században kelet és dél felé kezdenek terjeszkedni. E mozgalmak következménye,¹⁰⁾ hogy a Kr. előtti negyedik század óta Galliától a későbbi Pannonia keleti határáig, tehát a Dunáig mindenütt kelta népelemmel találkozunk. A pannoniai kelták különböző törzsekre oszolva részint kiirtják, részint összeolvadnak az itt

⁷⁾ Ribáry Világt. I. 454 l.

⁸⁾ V. ö. Goos id. m. XIV. B. 117—174.

⁹⁾ Illyr. 11, 21, 22.

¹⁰⁾ Lívius 5, 34, Justinus I. 24, 4.

talált illyrekkel, s kétségkívül tovahaladnak. mívelődésük megkezdett pályáján.¹¹⁾ Letelepedésük általánossá teszi az arany- és bronzeszközök (utóbb ezüst) használatát. A kelta iparcikkeit maga készíti, sok tekintetben fejlesztőleg hat az iparra, majd a kereskedés útján megszerzett művészibb kivitelű — főleg fényüzési cikkeket utánozni is törekszik.

A felsőitaliai kelták, — a bojok — is,¹²⁾ 190. táján a Közép-Duna mellékein keresnek új hazát s természetesen az etrusk és római míveltség elemeit is átültetik új hazájokba. Livius szerint¹³⁾ Scipio Nasica a bojok felett győzedelmeskedő római hadvezér zsákmánya közt sok kelta kocsi, fegyver, ércedény, arany nyakék, sok szép művi ezüst edény és a lapokon két lovas szekeret ábrázoló kelta pénz volt látható. A történelmi kor feltüntével Pannonia lakói már mindnyájan kelta fegyverekkel harcolnak a rómaiak ellen, kik a kelták s Pannonia egyéb lakói között fennálló politikai vagy egyéb választó falról nem emlékeznek.

A déli népek áruforgalma kétségkívül szenvedett a kelták pannoniai letelepedése által; de azért a kereskedelem nem szünetelt. Polybius idejében az etruskok nemcsak hogy kereskedelmi összeköttetésben állottak a keltákkal¹⁴⁾, sőt M. Aurelius Seaurus 115-ben Kr. e. kereskedelmi szerződésre lép a mai Styriában lakó taurisk törzszű keltákkal. A pannonok szarvasmarhákat és nyers bőroket cseréltek be a borért, melyet italiai kereskedők tömlőkben szállítottak az Okra szorosig (Krain határán). Az illatos Saliuncu (?), a halak és tuzokok is a keresettebb pannoniai árucikkek közé tartoztak.¹⁵⁾

A déli kulturállapotokkal szemben érthető, hogy a görög vagy római írók barbaroknak nevezik a keltákat. De ha a keltauralommal összeeső bronzkori emlékeinket kiegészítjük ama vonásokkal, miket egyes írók (időszámítási aeránk két találkozó századából) a nyugati keltákról közölnek: akkor a

¹¹⁾ Mommsen azt állítja legalább a galliai keltákról: Róm. tört. 296 l. ötöd. könyv. Ford. Toldy István.

¹²⁾ Polyb. 2. 35.

¹³⁾ 36, 38—40.

¹⁴⁾ II, 17.

¹⁵⁾ Aristot. h. anim. 8. 14. Athen. IX. 398.

nyugati törzsrokonaitól elszakadt pannoniai kelták művelődési fokáról is — legalább megközelítőleg — eléggé tájékozhatjuk magunkat.

Nagy államalkotások iránt nem vala érzékek s a törzsszerkezet (clan) rendszere állandó maradt közöttük; de már a rómaiak hódító fellépése előtt is ott találjuk náluk a különböző társadalmi fokozatokat a szabadságtól föl- és lefelé (papság, nemesség, (lovagok), közsabadok, szolgák és rabszolgák¹⁶⁾.

Minden törzs külön területen lakott. A letelepedés, birtokfelosztás és művelés családokkint történt; forrás, folyó közelében vagy erdők alján szerettek megtelepedni. Maga Győr is, a kelták és rómaiak idejében Arabona, a vidékünkön élt aravisk nevű kelta törzsnek köszöni eredetét. Életük patriarchalis; az atya volt az ur neje, gyermekei, rabszolgái és önkéntes alattvalói fölött. Erkölcseik nyerseks és istentiszteletök emberáldozatokkal fertőzött vala (Claudius császár koráig). Kicsiny és kerekded házaikat sövényből vagy fából építették; a sövényzetet kívül-belül sárral betapasztották s a kúpalakú tetőt rőzsével vagy zsindelyvel fedték¹⁷⁾.

Állandó lakhelyeik (tanya, majd falu és város), a földművelés és marhatenyésztés gyakorlata egyéb kulturai szükségleteket is föltételez. Iparuk fejlett és több rendbeli hasznos találmány tőlük származik. A földet már trágyázták;¹⁸⁾ az ekének két kerékkel való ellátását a rhätiai keltáktól sajátították el a rómaiak.¹⁹⁾ A kerék- és kocsigyártás terén is nevezetes haladást tettek, amennyiben a keréknek küllővel való ellátása tőlök származik. A rómaiak a keltáktól vették át a kétkerekű „carrus“-t, a négy-kerekű s vesszőből font kassal ellátott nagy „benna“-t; a több ember számára való s magas padokkal ellátott „rheda“ szintén kelta eredetű. Plinius említi művészi kivitelű üvegműveiket (36, 26, 66), pénzeiket, a hajfestésre használt szappant (28, 12, 51), a szőrből készült szitát (8, 11, 28). A szövés és kelmefestés terén is jártasak voltak (8. 48.). Gyapjuból készült nadrág,

¹⁶⁾ Mommsen: Rómaiak tört. 287—290 I. ötöd. könyv.

¹⁷⁾ Contzen: Die Wanderungen der Kelten. 62—83 I. Leipzig 1861.

¹⁸⁾ Scrofa Varronál: De re rust. 1. 7. 8. Plinius XVIII. 11, 6, 7, 8. V. ö. Mommsen id. m. 280—300 I. ötöd. k.

¹⁹⁾ Plinius XVIII. c. 49. v. ö. Salamon: Budapest története 126—130 I.

a mai skót szövethez hasonló csikos szövettű rövid ing, felöltő és köpeny volt öltözetök. A gazdagok arannyal és ezüsttel himzett öltönyt viseltek; a köpenyt vállkora vetve viselték s álluk alatt csatolták össze.²⁰⁾ A köznép állatbőrből készült ruhát viselt nyáron, télen pedig vastag gyapjuszövetet.

A fényűzésre nagy hajlamuk vala. Az előkelőbbek arany nyakláncot, karperecet, gyűrűket, öveket és egyéb fényűzési cikkeket viseltek. Dejardin²¹⁾ díszművében több pannoniái siremlékről mintázott reliefképeket ábrázol mellképekben. Ezek szerint a nők magas hajdiszt viseltek diademákkal; kezeik, karjaik gyűrű- és karperecekkel vannak díszítve s magas vállrojtdiszeik valának.

Védő és támadó fegyvereiket ércből készítették és kitűnően jártasak valának a rézkoholásban s bányamívelésben.²²⁾ J. Caesar is kiemeli ama nagy ügyességöket, melylyel az előjők adott mintát utánozni s a nyert utasításokat teljesíteni tudták.

Kitűntek a sertés és juhtenyésztés terén. A lovakat nagyon szerették, mely szenvedélyök közös volt a dunamelléki keltákkal, kik kitűnő lófajt hagytak magok után. A lovat igavonásra is használták. Sajtjuk, füstölt husuk kelendő cikkek voltak Itáliában. Készítettek árpasört, méhsört s a kenyeret a sör habjával savanyították. Kenyér, vaj, sajt, tej, házi és főleg vadállatok husa vala főeledelök. Posidonius, a híres utazó, érdekesen írja le a kelta lakomát. „Egy alacsony asztal körül széna- vagy szalma-nyalábok vannak egy sorban elhelyezve, melyek a vendégek számára székek gyanánt szolgálnak. Az étkek rendesen kevés kenyér s annál több főtt, vagy pedig rostélyon és nyárson sült hus; mindezt csinosan tálalják föl, a szegényebbeknél cserép- vagy faedényekben, a gazdagoknál ezüst- vagy rézedényekben. Midőn már az étel föladatott, mindenki egy egész darabot kiválaszt magának, két kezébe fogja s rágódik rajta. Oroszlánok étkezésének lehetne ezt nevezni. Ha a kivett darab nagyon kemény, fölhasítják egy kis késsel, melynek tokja a kard hüvelyéhez van csatolva.

²⁰⁾ Strabo. 137 I. baseli kiadás 1523. Diodor V. 30.

²¹⁾ Monumenta epigraphiques du musée national hongrois 1873. XVI. 160. XXXIII. 204. XXXIV. 212. XXXV. 224.

²²⁾ Plinius. I. XXXII. c. 2.

Körben isznak ugyanegy cserép- vagy ércedényből, melyet a szolgák körülhordanak; egyszerre ugyan keveset, de annál gyakrabban. A gazdagok italiai vagy galliai bort isznak, tisztán vagy vízzel vegyítve, a szegények árpa- és méhsört. A tenger partján és a folyamok mentében igen sok, fűzfafonadékon sült, sóval, ecettel és köménynyel meghintett halat fogyasztanak el; az olaj ritka s nem igen keresik.

A nagyobb, ünnepélyes lakomáknál az asztal kerek s a vendégek körben leülnek; a középén a vitézség-, nemesség- és vagyona nézve legtekintélyesebb, ki a társaság főszemélyének tartatik. Oldala mellett ül a háziúr; utána a vendégek egyéni, vagy társadalmi rang szerint. Így az urak; mögöttük az előbbivel párhuzamos kör alakul a fegyverhordókból; egy sor tartja a paizsokat, a másik a lándzsákat, s őket is úgy szolgálják ki, mint az urakat.²³⁾

A szárazföldi és vízi forgalom élénk volt; az utakat, hidakat jó karban tartották. A tengerparti törzseknek már bõrvitorlás hajóik is voltak.²⁴⁾

Feltehető, hogy a fõntebb érintett tényezõk és viszonyok befolyása alatt a Gyõrvidéken tanyázó kelták, u. m.: bojok, aravisk-ek és kyt-tek törzsei a velõk összeolvadt illyrekkkel a mívelõdés aránylagos színvonalán állottak. A történelmi kor küszöbén már õk is városok- és falvakban laknak, a szükségést a hasznossal, majd a hasznost a széppel és kellemmel egyesítik. Náluk is fellelhetõk ama kulturtörténelmi processzus fokozatai, melyen a népek összviszonyai átmennek, midõn alanti állapotból magasabbra küzdik fel magokat.

²³⁾ Posidonius apud Athen. I. IV. c. 13. Cantu: Világt. 4. k. 500 l.

²⁴⁾ Mommsen id. m. V. 283 l.

II.

Történelmi kor.

A római köztársaság végvonaglása idejében kezdődik a Dunamellék történelmi kora, midőn Győr és vidékén egy újabb művelődési korszak: a vaskor vette kezdetét. Miként a bronz a csont- és kőeszközöket, úgy most a vas szorítja lassanként háttérbe a bronzeszközök használatát. Déleurópában már több századdal, Közép-Európában azonban a tiszta bronzkor csak a Kr. utáni első századokban ér véget. A vas teljes uralomra vergődése összeesik a barbarok támadó jellegű föllépésével. (Kr. u. III. sz.)

A Közép-Duna vidékének Augusztus által kezdeményezett meghódítása a Kr. u. első század folyamában befejezett ténynyé lőn²⁵⁾. A Közép-Duna melléke képezi mindenütt a római birodalom északkeleti határait. A római határprovinciává szervezett Pannonia már a második század elején két részre, u. m. Felső- és Alsó-Pannoniára vala felosztva. A Rába torkolatától a Verbász torkolatáig (a Szávánál) vont egyenes vonal választja el a két tartományt. E választó vonal tehát Győrvidékét is ketté szeli; része Felső-, része Alsó-Pannoniához tartozik. A császárok a második és harmadik század folyamában az erődök egész sorát emelik a Duna mentében s a legiók és segédcsoportok számára állandó táborhelyeket szerveznek.

A rómaiak a meghódított tartományok földjét részben az állam számára szokták volt lefoglalni. Valószínű, hogy vagy e területfoglalás vagy a dákok dúlásai folytán (40—50 közt Kr. e.) költözködnek az araviskok Pannonia vadonabb keleti felére, míg elhagyott vagy gyér lakosságú győrvidéki szállásaikon római elemek ütnek tanyát. Claudius megnépesítette a bojok sivatagát. A keleti havasoktól a Rába mellékéig terjeszkedett bojok a dákokkal vívott harcban levertek. Feldult hazájokat egy századon át mint sivatagot említik a római írók²⁶⁾.

²⁵⁾ V. ö. Arabona temetői. Győri főgym. ért. 57. l. 1875/76.

²⁶⁾ Plinius: Hist. l. 3. c. 24—27. Strabo Geogr. l. VII. 216—217 p. baseli kiad. 1523. v. ö. Győr város és megye egyet. leírása; 460. l. Szombathy: Győrvidék hajdankorából. Győri főreálisk. értesítő 1878/9 10—23 l. Salamon id. m. 115 l.

Vespasian a ravennai hajóhad összes, Antoninus pedig a misenumi praetori flotta nagyszámu matrózainak letelepülési engedélyt és földet adott Pannoniában. A római gyarmatosok behozták a római jogot, erkölcsöt, életszükségleteket, ipart, művészetet és ismereteket.

Arabona és vidéke a harmadik század folyamában éli fénykorát, midőn t. i. a tartomány romanizálása már befejezett ténynyé lőn²⁷⁾. A legiók állandó táborhelyei u. m. Bregetium (Ó-Szőny) és Aquincum (Ó-Buda) már a második században municipium rangjára emelkednek, mely körülmény a római telepek virágzó állapotáról s a községi élet fejlettségéről tanuskodik. Arabona ugyan sem municipium, sem pedig colonia rangjára nem emelkedett; de a területén szétszórt romokból következtetve, elég terjedelmes, népes és erőddel (a mai káptalandomb) ellátott városka vala. A régészeti leletek hiánya Szigetköz vizenyős, kevésbbé lakható állapotáról látszik tanuskodni. Megyénk nyugoti része is a Hanság akkoron még nagyobb terjedelmű mocsárai miatt gyér népességű lehetett; legalább az Arabonából Mursellán át²⁸⁾ Sabariába vezető ut nagy kanyarodása arra mutat²⁹⁾. Arabonán kívül — a harmadik században készült „Tabula Itinerarii“ szerint — Győr vidékén egyéb római szállásokra (mansio) is akadunk. Ilyen egyebek közt Quadrata, mely „in medio Flexo“ vagyis az Óvárra vezető ut közepén, a mai Öttevénynél fektűt; a Bregetiumhoz vezető uton (Gönyő tájékán) „ad Statuas“ említettik. A Ravaszd vidékén (Sabaria)³⁰⁾, Asszonyfán, Taápon stb. talált római emlékek, épületromok, feliratos kövek egykori veterán telepek létezéséről tanuskodnak.

²⁷⁾ Vellei 2. 110. már Augustus korában írja: in omnibus Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae (a Dráva mellékét értve).

²⁸⁾ Mursella alatt valószínűleg Árpás és nem Gyarmath értendő. A középkor megtartotta a római utak irányát; az árpási rév adományozása (1037), a móríchidai vámmra vonatkozó okmányok arról tanuskodnak, hogy a rómaiak főutvonala Móríchidán, Kis- és Nagy-Árpáson át keresendő. Az 1880. évi ásatások vezetőinagyobb szerű római házra, fürdőre és egymástól távol fekvő római eredetű terjedelmes alapfalakra bukkantak. A 34 mp. Árpásra is épen reá illik. V. ö. Rómer Fl: Árpás és a móríchidai szt. Jakabról címzett prépostság. Győri tört. és rég. füz. II. k. 369—372 l.

²⁹⁾ Kenner: Pannonia und Noricum 29, 104 l.

³⁰⁾ L. Szent-Márton győrmegyei Sabariában született. Pokorny Fr. 1867.

Pannonia eszerint a római uralom idejében új műveltség tűzhelye s védőfala lőn. A császárok gyakran tartózkodtak itt, hol a kereszténység már a harmadik században tért foglalt. A római műveltség befolyása alatt a kelták fa- és sövény-gunyhóit kőházak váltják föl, római szabásu falvak és városok alakulnak a kelták szálláshelyein, a kereskedést és közlekedést jó karban tartott úthálózat könnyíti. A parlagon hevert térek művelés alá vétetnek, fürdők, villák, vízvezetékek s a római kényelem és fényűzés szülte egyéb szükségletek a rómaiak után terjednek a barbarok között is. Győr és vidéke hálás talaja e klaszszikai kor művelődési emlékeinek, miket évezredes sírjából csak most kelt új életre a régiség emlékein lelkesedő régiségbuvár.³¹⁾

A római élet egykori fényének Pannoniában hátrahagyott emlékei bizonyítják, hogy lakói az anyagi műveltség terén sem állhattak a fejlettség alanti fokán; habár a III. század első felében élő C. Dio e tekintetben kedvezőtlenül nyilatkozik. Szerinte Pannonia népe vad, égalja zord, az emberek igen rosszul táplálkoznak. Sem a talajt, sem a levegőt nem találja kielégítőnek. Minthogy igen szigorú telők van, csak kevés szőlőt és olajfát művelnek; leginkább árpát és kölest termesztenek, ezzel táplálkoznak. Árpából italt is készítenek.³²⁾ Alig szenved kétséget, hogy a déli égalj és kulturviszonyok szolgáltak mértékeül a pannoniai állapotok e túlszigoru megítélésében. Legalább a Közép-Duna mellékére, hól a római élet legvirágzóbb vala, alig vonatkoztathatjuk szavait.

Miként egyéb tartományokban, úgy Pannoniában is észlelhető a római civilisatio azon általános jellege, mely az anyagi művelődés terén is nagyobb és pedig belföldi haladást feltételez. A gyarmatokat anyagilag lehetőleg kizsákmányolni vala kezdettől fogva a római politika egyik főcélja. Ehez képest a meghódított népeket földművelésre és segélycsapatok kiállítására szorították.³³⁾ Az sem szenvedhet kétséget, hogy

³¹⁾ L. Méry E. főgymn. muzeum-őr évi jelentéseit a főgymn. 1875/76, 76/77, 77/78, 78/79 és 79/80-ki értesítőiben. V. ö. Stachovics R.: Győrmegeye régészeti térképe Győr v. és m. egyet. leírása.

³²⁾ „Pannoni habitant ad Istrum fluvium a Norico usque ad Mysiam Europaeam, Dalmatis vicini.” D. Cassii N. Romanae hist. I. 49. p. 254. baseli kiadás 1558. V. ö. Ammian M. 26. 8.

³³⁾ Az elsőről tanuskodik különösen Probus császár levele, melyet a senatushoz intéz: „Omnes iam barbari vobis arant, vobis iam serunt. Arantur Gallicana rura barbaris bobus et iuga Germanica captiva prae-

a talaj és égalji viszonyokhoz alkalmazkodva a mezőgazdaság terén is a fejlődöttebb déli népek rendszerét ültették át Pannoniába, hol a hosszú művelés által még ki nem merített talaj dúsan meghálálta a földműves verejtékét. Valószínű, hogy a római uralomnak köszöni vidékünk sok hasznos déli és ázsiai növény meghonosítását is, pl. az alma- és körtefát, szilvát, cseresnyét, őszi barackot stb.

A rómaiak a földművelésre ökröket használtak. Cato a 100 holdas jószágra egy, a 200 holdasra pedig 3 pár ökröt kíván³⁴⁾. A buza és tönköly mellett árpát és kölest is termesztettek. Ezenkívül répa, retek, foghagyma, mák és főképp takarmányul csillagfű, bab, borsó, here és más takarmánynövények is termesztettek. Sok történt a földek öntözése s a vizek lecsapolása körül; így pl. a vak árkok segítségével való alagesövezés már korán szokásban volt. Habár a trágyatermelés fontosságát fölismerték, a föld- és baromgazdaság mai összekötése mégis ismeretlen volt az ókorban. Cato 100 juhot számít 240 holdra. A sertést, tyukot, galambot az udvarban tartották és a szükséghez képest hizlalták. Ahol alkalom kínálkozott, ott nyul-tenyésztőt és halastavat is készítettek³⁵⁾. Rendesen ősszel vetettek³⁶⁾. Nagyobb birtokos rabszolgákkal műveltette földjét; szabadosai vagy kedvenc rabszolgái közül egyet majorossá (villicus) tett, ki ura utasításait átvette s távollétében az ő nevében rendelkezett és büntetett. Alárendeltjei: a majorosné, ki a ház-, konyha- és éléskamráról, a tyukudvar- és galambducról gondoskodott; továbbá megfelelő számú szántó- és közönséges szolga, egy számárhajcsár, egy kondás és ahol juhnyáj volt, egy birkapásztor. Két szántót és hat szolgát számítottak 200 hold szántóföldre, melyen nem valának faültetvények. A rabszolga ellátáson kívül mitsem kapott, s ha munkaereje gyöngült, gyakran ismét eladatott³⁷⁾. A császárság második századától kezdve a rabszolgákat részben a földműves jobbágyok kezdik pótolni. Házacskáikban külön-külön saját tűzhelyökön éltek s így az

bent nostris colla cultoribus: pascuntur ad nostram alimoniam; equinum pecus nostro iam foecundatur equitatui: frumento barbarico plena sunborrea.“ Vopiscus in Probum c. 15.

³⁴⁾ Varro: De re rustica X. XI. A római hold 800 □ ö.

³⁵⁾ Mommsen: Rom. tört. 4 k. 152—153.

³⁶⁾ Columella: De re rust. 2, 9, 6. Cato: De re rust. 33.

³⁷⁾ Varro id. m. 17, 3. Cato id. m. 2.

uri lak körül lassankint egész falu (innét villa) keletkezett. A parasztgazdaság a földbirtokosétól csak terjedelemre nézve különbözött. A paraszt földjét gyermekeivel és rabszolgáival vagy ezek nélkül művelte.

A földműveléssel együtt a baromtenyésztés is virágzó lehetett Pannoniában. Emellett szól ama körülmény, hogy Marc Aurel (175) idejében a Közép-Duna balpartján lakó marcomannok és quadok, továbbá a Duna és Tisza között lakó jászok a békekötés értelmében nagyszámu barom visszaadására kötelezik magukat, miket betörésük alkalmával raboltak volt el.³⁸⁾ Valentinian (364—375) alatt a quadok a Dunán váratlanul áttörvén, az egész Dunamellékét Carnuntumtól Szombathelyig kegyetlenül elpusztították. Az aratással foglalkozó népet részint leöldösték, részint nagyszámu barommal fogságba hurcolták.³⁹⁾

A császárság hanyatlási szakában, midőn az államjöveldelmek csökkenni kezdenek, a tartományok pedig a barbarok betörései folytán elnéptelenednek, a dunai határok védelmére rendelt katonaság zsold fejében adómentes földet kapott Alexander Severustól. Rendelete szerint e földek magántulajdonná nem válhatnak; hanem a birtok alapján ivadékaik is határőrök maradtak.⁴⁰⁾ Aurelian császár (270—275) és utódai a barbarok beütései folytán gazdátlan maradt földeket 3 évi adómentességgel osztották szét a községek között. Valens (364—378) tekintettel a megfogyott baromállományra még a borjuhussal való táplálkozást is eltiltja!

Domitian szoros korlátok közé szorította a szőlőművelést, nehogy a tartománybeliek ezt a földművelés rovására tizzék. De a rómaiak előszeretete a szőlőművelés iránt valószínűvé teszi, hogy megyénk déli részén, a Bakony erdőkoszoruzta kiágazásain már ők kezdeményezték a szőlőművelést.⁴¹⁾

A római a munka köréből csak a földművelést becsülte. Még Cicero is, ki a földművelést annyira dicsőíti,⁴²⁾ szabad emberhez méltatlan foglalkozásnak tartja az ipart és kereske-

³⁸⁾ Kenner. id. m. 52 l. Wietersheim: Geschichte der Völkerwand. I. köt. 47 l.

³⁹⁾ Ammianus M. XXIX. 6.

⁴⁰⁾ Lampridius in Alexandr. Sev. 58. 8.

⁴¹⁾ Bizonyára nemcsak a Szerémségre értendők Eutropius eme szavai: Probus vincas Gallos et Pannonios habere permisit. Lib. IX. c. XI.

⁴²⁾ Pro Roscio Amer. c. 17. Cato m. c. 16.

delmet. Arra nézve, ugymond, „hogy micsoda foglalkozások és kereseti módok tekinthetők tisztességeseknek és melyek aljasaknak, az uralkodó nézetek egészben véve a következők: Megbélyegezvék mindenekelőtt azon keresetmódok, melyek által az ember a közönség gyűlöletét vonja magára, mint a vámszedők- és pénzkölcsönzőké. Tisztességtelen és aljas a bér munkások foglalkozása is, kiknek nem szellemi, hanem testi munkája fizettetik meg; mert ezek bérökért mintegy önmagokat adják el rabszolgául. Aljasak azon zsidókereskedők is, kik azért vásárolnak a kereskedőtől árucikkeket, hogy rajtok azonnal túladjanak; mert nem tudnak rendkívüli hazugság nélkül megélni és nincs becselenebb dolog a szédelgésnél. A kézművesek foglalkozása is kivétel nélkül aljas; mert a műhelyben az ember nem játszhatik előkelőt. Legkevésbé tisztességesek pedig azon mesteremberek, kik a tobzódást mozdítják elő, például, hogy Terentius szavaival éljünk: „hurkakészítők, sós-halárusok, szakács, baromfi-kereskedő, halász“; s ezenfölül körülbelől még az illatszerekkereskedők, a táncmesterek s a játszószátrak apraja-nagyja. Azon keresetmódok azonban, melyek vagy magasabb műveltséget feltételeznek, vagy nagyobb hasznot hajtanak, mint a gyógyászat, az építészet, tisztességes tárgyak tanítása, tisztességesek azokra nézve, kiknek rangjukhoz illenek.“⁴³⁾ Még Konstantin császár (306—337) idejében is becselenségnak tartatott, ha valaki kalmárkodásból és kézműiparból élt. Az ilyenek leányai a táncosnők- és rabszolgákkal egy társadalmi rangon állóknak tekintettek. Mindamellet a császárság korában a rabszolgák által üzött házi ipar helyett a céhekké alakult s fél-szabad állapotú kézművesek már a tartományokban is szaporodnak. Aquincumban a feliratos kövek szerint voltak színeszek, fegyver- és nemezggyártók, kereskedők, mindannyian céhekkben egyesülve. Volt orvos, mérnök, építész-mérnök.⁴⁴⁾ Konstantin korában már 37 különböző iparral foglalkozó céhtestület állott fönn. Ilyenek voltak az ércöntők, kovácsok, szerkovácsok, ónöntők, bronz-, arany- és ezüstművesek, ékszerészek, aranyozók, tüvegések, tükörkészítők, timárok, biborfestők, damasz-szövőők, közönséges takácsok, kallósok, kőművesek, kőfaragók, mozaik-készítők, elefántesont- és már-

⁴³⁾ Cic. de off. I. 42. Mommsen: Rómaiak tört. VIII. k. 238 l.

⁴⁴⁾ V. ö. Salamon Budapest története 346 l.

ványból dolgozók, földsáncások, gypszöntők, fazekasok, favágók, asztalosok, kárpitosok, ácsok, vízépítésszek, festők, építőmesterek, metszők, képfaragók, orvosok, baromorvosok, hajósok és fuvarosok.⁴⁵⁾

A római társadalomban a közélet minden nyilatkozata a vallás által vala megszentelve. A céhtestületek eredete is a vallásra vihető vissza; Numa király idejében (715—672 Kr. e.) a vallási testületek mintájára alakulnak. A rokonfoglalkozású iparosok t. i. közös céljaik előmozdítására testületekké szervezkednek, s mint ilyenek az állam által is megerősíttetnek. Miként minden római családnak, városnak és tartománynak, úgy minden egyes céhtestületnek is megvoltak a maga választotta papjai, áldozatai, ünnepei és nemtői (genius). A céhtestület tagjai együttesen végzik vallásos szertartásaikat s áldozataikat (offertorium); a hason foglalkozású iparosok körében épen e közös vallásgyakorlat szolgál az együvértartozás legerősebb kapcsául.

A céhtestületek közönségesen a szabadcsok osztályából egészíték ki soraikat. Belsőszervezetük szerint a cég tagjai közül választják tisztviselőiket. Vannak tiszteletbeli tagjaik is; ezek azonban nem vesznek részt a cég terheiben. A cégben való egyesülés előnyeiben és terheiben csak a bekebelezett tagok részesülhetnek. Egyes szegényebb és kevésbé tiszteseeknek tartott céhekbe (pl. a sütők- és hajósoké) kezdetben a rabszolgák is felvételtek. Megtörtént, hogy az ilyenekbe büntetésképen is helyeztek át egyéneket.

A céhbeli tagok száma majd korlátozott, majd korlátlan vala.⁴⁶⁾

A cég kiválóbb tisztviselői: 1) az actor vagy syndicus, ki a testület jogi képviselője a törvény előtt; 2) a curator, a beligazgatási ügyek alaki elintézése s a főfelügyelet tiszte őt illette; 3) a quaestor, ki a pénztárt kezelte, míg 4) a magister (mester) felügyelt a cég szentélyére és egyéb belügyeikben intézkedett. A céhtestületek a magasabb állású egyének köréből közönségesen patronust, sőt patronát is (pater vagy mater collegii) szoktak választani, kik a céhtestületet esetleg védelmökbe fogadták. Tisztjök egyébiránt pusztán tiszteletbeli

⁴⁵⁾ Cod. Theod. XIII. 4. 1. 2. 5. XXXV. 1. 9. és X. 4. v. 8. Cantu Világt. 6. k. 95 l.

⁴⁶⁾ Plinius ep. X. 42.

hivatal vala s viselői a céh keretén kívül állottak.⁴⁷⁾ A császárság végszakában a patronusi hivatal már más értelemben fordul elő, amennyiben a patronus felügyel a céhbbeliek munkáira s a számadásokat is vezeti.⁴⁸⁾

A tartományokban a céhek fölött való felügyelettel a kormányzók voltak megbizva. Tisztök volt 1) afelett őrködni, hogy az új tagok felvétele annak rendje szerint történjék; 2) hogy a céh tisztviselői és minden egyes tagjai teljesítsék kötelezségeiket. Nem engedélyezett céheket az állam meg nem tűrt.

A céh, mint testület, jogosítva volt fekvő vagyron szerzésére, örökölhett, sőt rabszolgákat is tarthatott. A vámon és helypénzen kívül állami adót is fizetett, melyért a testület ingatlan és ingó javaival tartozott jótállni. A céh tagjai a katonai szolgálattól ugyan fel voltak mentve, de az állam irányában mint zártkörű testületnek bizonyos kötelezettségei voltak, pl. a tűzoltás (legalább Rómában), a hajósok a folyamokon szállításokat eszközöltek a hadsereg részére, a sütők kenyeret sütöttek⁴⁹⁾, míg a fuvarosok szekereiken tettek az államnak szolgálatokat⁵⁰⁾.

Közügyeik felett gyűlésileg határoztak, melyen a szám-többség döntött. Ily közügyek voltak: a közös vagyronkezelés, számadások ellenőrzése, birtokszerzés kérdése, új tagok felvétele, tisztviselők, patronus választása stb. Szabad versenyről szó sem lehetett, mert a céhből való kilépés sem vala megengedve. Minden iparos vagyronával, családjával a maga mesterségéhez és tartózkodási helyéhez volt kötve, csak úgy, mint a földműves jobbágy a telekhez. Ha eltávozott, mint szökevényt vitték vissza. Csak akkor menekülhetett a céhviszonyok terhes kötelekeiből, ha a hadseregbe vagy az egyház szolgálatába lépett. Más esetekben csak hátrányos föltételek teljesítése vagy helyettesítés utján szabadulhatott. A céh azonban büntetésből kizárhatta egyes tagjait.

Iparuk terén a céhtagok kötelesek voltak egymást kölcsönösen támogatni. A testületi szellem oly erősen hatja át

⁴⁷⁾ Orelli. m. 4054, 4055, 4077, 4104, 4109, 4015.

⁴⁸⁾ L. 2. 7, 12. C. Theod. de pistoribus 14. 3. l. 10. u. o. de suariis 14, 4.

⁴⁹⁾ C. Theod. XIII. 5. XXV. 9.

⁵⁰⁾ Cod. Theod. XIII. 5. XXXV. 9. X. 4.

őket, hogy akár az összes céhet, akár annak egyes tagját támadja meg valaki, a céh a maga összességében sorakozik a testületi érdek védelmére. A céh ünnepein vallásos szertartásokkal járó áldozatokra gyűltek össze, miket rendesen közös lakoma követett. A jobbára pazar lakoma költségeit a céh jövődelmeiből fedezték; a fölös bevételt a céh szétosztotta tagjai között⁵¹.) Ünnepeyes lakomáikat közönségesen gyűlési helyiségekben vagy a céh szentélyében tartották. Ünnepeyes alkalmával pl. ha céhtagot kelle temetniök, mindig a testületi zászló alatt sorakozva vonultak ki. De míg a szabad római tetszése szerint választhatott temetkezési helyet, addig a céhtestületeknek közös temetkezési helyök volt, hová a céh költségén szokták volt eltemetni halottjaikat.⁵²)

A kézmíves osztály anyagi helyzetének általános hanyatlására nagy befolyással vala a későbbi császárok (Alexander Severus, Konstantin, stb) azon eljárása, hogy saját hasznukra gyárakat (pl. Aquincumban fegyvergyárt) állítottak és áruikat kereskedelmi forgalomba bocsátották. Gyáraikban rabszolgákat alkalmaztak, kik az élelmezésen kívül mibe sem kerültek, s így oly olcsón adhatták gyártmányaikat, hogy a kis iparos velök nem versenyezhetett és szükségképen tönkrejutott. A bajt növelte, hogy pl. I. Valentinian eltiltotta magánosoknak a selyemszövetek, arany- s ezüst fonalneműek készítését. Gratian és Theodosius halálos büntetés és vagyonkobzás terhe alatt tilták meg magánosoknak a biborfestést és áruilást, a barbaroktól való selyemvásárlást. Ezen cikkekkal való kereskedés császári egyedárúsággá tétetett; a hadsereg is a császári raktárakból fedezte ruhaszükségletét.⁵³)

A római birtokos a császárság korában legfőlebb nagykereskedő volt, vagy tőkepénzét gyümölcsöztette; a kisebb üzleti ágak kezelését szabadosok- és rabszolgákra bízta. A római törvényhozás sem fordított sok figyelmet a kereskedelemre, mely mindamellett a birodalom nagy terjedelme és a pazar fényüzés folytán elég virágzó vala. A kül- és belforgalom egyaránt élénk; mert a legtávolabb fekvő tartományok csemegéi és egyéb, főleg fényüzési cikkei Rómában keresett

⁵¹) Orelli n. 4068, 4115.

⁵²) Pauly-Realencyclopädie II. B. 494—501 l. Az iparcikkek különböző neveit l. Marquardt: Römische Privatalterthümer II, Abth. 1867.

⁵³) Cantu. id. m. VI. köt. 95—98 l.

árak valának. Pannoniában a kínálat és kereslet a dunai határvonalon lehetett legélénkebb, hol a barbarok nyers termékeiket kicserélték a római ipar termékeivel.⁵⁴⁾

A gabonakereskedelem azonban alig állhatott virágzó fokon. A tartományok csak Itáliával üzhettek gabonakereskedést; azonban a nagy távol, a szállítás költséges volta miatt Pannonia nem versenyezhetett a középtengermelléki tartományok gabona-termékeivel. Mindamellett a jó karban tartott utak, pósták, a vízi közlekedést közvetítő hajós egyesületek mindenesetre fejlesztőleg hatottak egyéb kereskedelmi ágak felvirágzására. A harmadik század óta a császárok fonák rendszabályai folytán a kereskedelem hanyatlásnak indul a határtartományokban. A kormány eltiltja a barbarokkal való kereskedelmet, nehogy a birodalom állapotát kipuhíthassák. Vagyonkobszás vagy száműzetés büntetése várt arra, ki a barbaroknak vagy követeiknek nyers és feldolgozott vasat, fegyvereket, bort, olajat, gabonát, sőt vagy aranyat mert eladni. Hason büntetés várt arra is, ki őket hajóépítésre tanította vagy arra alkalmas fát szolgáltatott. A félelem végre annyira növekedett, hogy a barbarok kereskedése néhány városra szorítottatott⁵⁵⁾.

A növekedő pénzhiány folytán a törvényes kamatláb Alexander Severus és Konstantin alatt már 12%-ra növekedett. A pénz értéke Theodosius korában annyira emelkedik, hogy a dunai határon 80 font sertéshus körülbelül 15 frankba került, míg Diocletian idejében a legelső szükségletű tárgyak ára tíz-, sőt huszszorta nagyobb volt mint jelenleg.

Az árakra vonatkozólag szolgáljon némi tájékoztatásul néhány adat Diocletian árszabályából (francia súly és érték).

M u n k a b é r :

Egy napszám 5 frank 62 centim.
Kőművesnek egy napra 11 fr. 25 c.
Szabónak egy öltözet készítéseért
11 fr. 25. c.

Lábbeli mesteremberszáma 27 fr.

„ nők számára 13 fr. 30 c.

I t a l é s é l e l m i e k :

Legjobb 6-bor literje 10 fr. 90 c.

Közönséges bor lit. 3 fr. 60 c.

Sör lit. 1 fr. 80 c.

Marhahús kilója 2 fr. 40 c.

Bárány-, kecske- és disznóhús
kilója 3 fr. 60 c.

Jobb fajta szalonna k. 4 fr. 8 c.

Vestfaliai sódar k. 4 fr. 80 c.

Sertésláb egyenkint 90 c.

Fris kolbász disznóhúsból egy un-
cia 40 c.

Kövér lud 45 fr.

Sovány „ 22 fr. 50 c.

⁵⁴⁾ Tacitus Germ. c. 41.

⁵⁵⁾ Cod. Theod. IX. 40. v. ö. Cantu id. m. 6 köt. 98. l.

Egy fogoly 6 frank 75 centim.

„ tyuk 13 fr. 50 c.

„ nyul 33 fr. 75 c.

„ házi nyul 9 fr.

Egy darab káposzta 90 c.

Öt fej karfiol 90 c.

Egy liter méz a javából 18 fr.

Öt fej igen jó saláta 90 c.⁵⁶⁾

Pannonia császári tartomány volt, melynek összes ügyeit a császár által kinevezett kormányzó (legatus, procurator) intézte.⁵⁷⁾ A tartományi lakosok bünvádi és fontosabb polgári ügyei a kormányzó széke elé (ülőkök) tartoztak, honnét csak a császár elé lehetett fellebbezni. Kisebb ügyeket a községi hatóság szokott elintézni, honnét ismét a kormányzóhoz történt a fellebbezés, ki azonban vagyonkobzási és számüzetési ítéletet nem hozhatott.

A tartományok polgárai gyűléseket is tartottak, melyeken közügyeiket tárgyalták, panaszaitak előadták a kormányzónak vagy esetleg Rómába is fordultak.⁵⁸⁾ A belkormányzat terén nevezetes szerepet játszottak a municipiumok, melyek hatósági köre egész vidékekre (azaz mostani megyékre) kiterjedett. Kétségtől Győr és vidéke is összes közigazgatási (polgári, pénzügyi) és törvénykezési ügyeiben a municipium, sőt utóbb — valószínűleg új gyarmatosítások folytán — colonia⁵⁹⁾ rangjára emelkedett Bregetiumhoz tartozott. Arabona, mint csekélyebb terjedelmű város, ügyeit valószínűleg az ugynevezett „defensor“ vezette, ki kezdetben voltaképp ügyvivő, Konstantin óta azonban kisebb ügyek felett hatósági joggal bíró tiszt-

⁵⁶⁾ Cantu id. m. 5 k. 246 l.

⁵⁷⁾ A Diocletian és utódai alatt eszközölt új birodalmi szervezet szerint Pannonia a nyugat-illyriai kerülethez (diöcesis), ez ismét az itáliai kormányzóság (praefectura) alá tartozott. Nyugat-Illyria veszélyes fekvésénél fogva ugylátszik a praefectus-praetorio közvetlen hatósága alá tartozott, a mennyiben a Not. Dignit. nem említ kerületi vicariust. (V. ö. Wietersheim: Geschichte der Völkerwanderung 3. B. 87—143 l.) A pannoniiai tartományok (Pannonia prima, secunda, Savia és Valeria) polgári igazgatását elnökök (praesidens) és correctorok vezették. A községi kormányzat helyett a kormány egy külön felállított tisztviselőtestületre bízta a tartományi ügyek vezetését; a rendes és határőr katonaság pedig a tartományi hadparancsnok (dux) hatósága alá tartozott. (Marquardt: Römische Staatsverwalt. 140 l.) A nyugoti és keletrómai birodalom szétválása óta (395) Pannonia az utóbbinak kiegészítő részét képezte.

⁵⁸⁾ Marquardt. id. m. 371—372 l.

⁵⁹⁾ A tartományi colonia némi kiváltságokat élvezett, de a császárok korában, főleg Konstantin óta jogállása és szervezete nem sokban különbözött a municipiumokétól. U. o. 362—363. Pauly: Realencycl. II. B. 512 l.

viselő vala.⁶⁰⁾ Az olasz Firenze városának főnökét még a középkorban is „defensor“ név alatt említi az oklevél.⁶¹⁾

A tartományi városok lakóit a császárság két első századában a polgárok és alattvalók képezték. De a mióta Caracalla a polgárjogot mindnyájára kiterjesztette, a polgárok kiváltsága megszűnt. A városok lakóit ezóta a nagyobb földbirtokosokból álló decuriók, senatorok (nagybirtokosok, kik csak tiszteletbeli tagjai a curiának, a községi adókhoz nem járulnak s kinpadra nem vonhatók) és a nép képezte. Az előbbieket képezik a város aristocratiáját, vezetik a községi ügyeket és census alapján (25 hold föld, utóbb 300 arany értékű vagyon) egészítik ki soraikat. A nép fogalma alá tartoznak a kisbirtokosok, iparosok és kereskedők, kiknek azonban nem vala befolyásuk a községi ügyek intézésére. Utóbb, ha a törvény által előírt vagyoni feltételekkel birtak, szintén felvételtek a decuriók sorába.

A császárság korában a municipium-joggal bíró városok élén a két főbíró és két rendőr hivatalnok áll (quatuor viri iure dicundo, quatuor viri aediles). A főbíró elnökölt a tanácsban és gyűléseken; ők kezelték a közigazgatást és bírói hatáskörükön kívül végrehajtó hatalommal is birtak. A törvénykezést a császári rendeletek és a tartományra vonatkozó különleges utasítás szellemében kezelték, — folytonos tekintettel a benszülőttek törvényeire, amennyiben t. i. azokat a római törvények nem módosították.

A főbírák hatósága mellett szerepelnek a quinquennalisok (duumviri), kik a város vagyoni, adó s egyéb anyagi ügyeit kezelték. Censorféle hatáskörüknél fogva ők eszközölték a vagyonbecslést, ez alapon vetik ki az adót és vesznek föl egyeseket a decuriók rangosztályába. A községi költségvetés megerősítése a tart. kormányzó hatásköréhez tartozott. Segédjük és ellenőrük a „curator“ vala. Az aedilisek hatóság köre kiterjedett a középületekre, utakra, fürdőkre, vásárrendőrségi ügyekre s kisebb ügyekben bíraskodtak. A quaestorok a pénztárt kezelték stb.

A decuriók a tanács tagjait, a tisztviselőket — évi választás alapján — a saját rendjükből alkották és egészítették ki⁶²⁾.

E jog fejében azonban a decuriók — saját állami adójukon kívül — viselték a község összes beligazgatási terheit, díjtalanul szolgáltak, sőt a szokás alapján a nép számára költséges ünnepelekről is kelle gon doskodniok vagy közhasznu építkezéssel örökíték meg növeket. A nép csak az állami adók és vámok különféle nemeit viselte és katonáskodott

⁶⁰⁾ Pauly id. m. 5 B. 489 l.

⁶¹⁾ Dr. Szalay: Városaink a XIII században. 1878. 58 l.

⁶²⁾ Pauly id. m. II. B. 886 l.

(20 évig). A császárok zsarolásai, a nagy adók folytán a decuriók állása lassankint oly terheessé lett, hogy már a harmadik századtól fogva mindenki lehetőleg szabadulni törekedett a nagy császárok korában még oly díszesnek tekintett állástól⁶⁹⁾. A császárok által alkalmazott kényszer-rendszabályok sem valának képesek feltartóztatni a községi élet hanyatlását. A barbarok betörései, az elnéptelenedés, a nagybirtokos elemnek terjeszkedése az anyagilag tönkre jutott kisbirtokosok rovására, a szorgalmi osztály visszaszáradási helyzete, mindez kapcsolatban egyéb tényezők összeműködésével végre a tartományok s vele az államtest fokozatos elerőtlenedését vonják magok után.

A császárság korában a rabszolgák, szabadosok és földművelő jobbágyok képviselik a szorosabb értelemben vett szorgalmi osztályt, melyhez a szabad kisbirtokosok természetesen csatlakoznak.

A rabszolgaság rákfeneje volt az ókori társadalomnak, mely féregként rágódott Róma életfáján. Törvényszabta büntetések és az örökös hódítások folytán a rabszolgák száma rendkívül megnövekedett. Adás-vevés tárgyai valának. Vagyont nem szerezhettek, keresménye urát illette, hacsak őt magánvagyon szerzésére föl nem jogosította. Ha a rabszolga ura megbízása nélkül fogott valami vállalatba, a velejáró haszon urát illette; de az esetleg felmerülő kárért urát nem terhelte felelősség. Midőn a rabszolga egy harmadiknak okozott kárt, ezért az urának kellett helyt állania vagy a vétkes rabszolgát büntetés végett ki kelle szolgáltatnia. Ha a rabszolgát érte valamely bántalom vagy károsítás, helyette ura lépett fel mint panaszos fél. Családjogban nem részesült, tehát jogszerű házasságra nem léphetett, nem örökölhette s végrendeletet nem készíthetett. Csak igavonó paripája vala a római társadalomnak.

Sorsuk egyébiránt a császárság korában már némileg javult, amennyiben csak a törvényes hatóságok hozhattak főbenjáró ítéletet a rabszolga felett, sőt zsarnok ura ellen a rabszolga panaszra is mehetett. Hamis pénzverés, felségsértés és végrendelet-hamisítás eseteiben tanuként is felléphetett ura ellen. Ha ura zsarnoksága elől menedékhelyre vonult, a hatóság eladhatta másnak, hogy így megmentse urának boszuszomjától. Rabszolgáját a tulajdonos teljesen önkénye szerint büntette (pl. megbélyegzés, korbács, kézvesztés, felfüggesztés a karoknál fogva — lábsúlyok alkalmazásával, földalatti börtönök stb.). Szőkevény rabszolgának senki sem adhatott szál-

⁶⁹⁾ Marquardt Röm. Staatsverwalt. 469, 479 s. köv.

lást; ura a hatóság támogatása mellett rendesen kihirdette s díjt tüzött ki a szökevény kézrekerítőjének.

Foglalkozási körükre nézve: némelyek urok városi lakásához voltak szolgálattételre beosztva, mások iparüzéssel és a mezőgazdasággal foglalkoztak. A római birtokos sokszor kedvenc rabszolgái közül választotta javainak és rabszolgáinak felügyelőjét, aki egyuttal képviselője is volt. Rabszolga kezelte a pénztárt és vezette a pénzüzetet; az vezette a számadást és felügyelt a háztartásra. A pincemesterek, kertészek, a vízvezetékek, házieszközök, butorok és ruhatár felügyelői, kamarások, könyvtárőrök, titkárok, irnokok, tanítók, orvosok, zenészek, bohócok, mimelők, bajvivók, kapuőrök, ajtónállók, fullajtárok, fürdősök, borbélyok, különféle iparosok (a ház körül szükséges cikkek előállítói), konyhai és éttermi szolgák stb. . . . mind a rabszolgák köréből vették, kik közül némelyek foglalkozási körükhöz képest (pl. majorosok, orvosok) a többiek fölött elsőbbséggel birtak.⁶⁴⁾ Ezeknek volt legtöbb kilátásuk, hogy hű szolgálataik jutalmául felszabadíttatnak urok által.

A rabszolga fizetést nem huzott; de ellátását urától nyerte. Minden rabszolga, még a majoros is bizonyos évi járulékot kapott élelmiekben (gabona, füge, olaj, ecet, bor). Urától nyerte durva öltönyét is, a sötét színű, rövid tunikát (kabátféle) és lábbelijét, melyek jó karban tartásáról azonban önmagának kellett gondoskodnia. Közös háztartást vezettek; a sütés és főzés a majorosnőt illette. A rabszolgát, mint a barmot, etették, amíg dolgozni birt; mert a gazdaságnak izmos munkásokra vala szüksége; de ha munkaképtelenné váltak, eladattak, mivel a gazdaságnak nem állott érdekében őket megtartani. A rabszolgának a római elv szerint aludnia vagy dolgoznia kellett; pihenő napjaik száma csekély vala.⁶⁵⁾ ⁶⁶⁾ Rendesen az úr lakásának hátsó részeiben vagy az uri kastély körül voltak lakásaik.

Csak kiválóbb rabszolga számíthatott tisztességes temetésre és sírkőre; a többiek, hacsak önmagok vagy társaik nem

⁶⁴⁾ Pauly id. m. VI B. I. Th. 1094—1101. Marquardt: Römisch. Privatalterth. I Abth. 139—202.

⁶⁵⁾ Mommsen: Rómaiak tört. III. k. 150—160 ll.

⁶⁶⁾ A gladiatorok rettenetes helyzetére nézve v. ö. Manahan A.; A kath. egyház diadala 80—84 ll.

gondoskodtak róluk, sokszor eltemetetlen rothadtak el a rabszolgák közös temetkezési helyén.

A rabszolgák érdemeik alapján majd az egyesek, majd az állam eszközlése folytán szabadon bocsátattak, azaz szabadosokká lettek (libertus, libertinus). A szabadossá avatás ünnepélyesen vagy csak egyszerűen történt.⁶⁷⁾ Ha teljes jogu polgár és ünnepélyesen bocsátotta szabadon rabszolgáját, ez esetben a szabados is római polgárrá lett; ellenkező esetben nem nyerhetett polgárjogot. Az urától betegsége miatt elbocsátott rabszolga e tény által egyszerűen visszanyerte szabadságát⁶⁸⁾.

A szabados és korábbi ura között (patronus) bizonyos kegyeleti viszony fejlődött ki, mely a szabados haláláig tartott. Esetleg támogatni, sőt ha tönkrejutott, el is kellett tartania patronusát. Felvette ura nemzetségnevét, tógát öltött, megnyiratta fejét és ezóta bizonyos rokoni kötelék fűzte őt urához s annak nemzetségéhez. Együtt temetkeztek. Ura ellen sem bűnvádi, sem polgári pert nem kezdhették birói engedély nélkül. Szabadosnő (liberta) patronusa engedélye nélkül nem mehetett férjhez; polgár és szabadosnő közötti házasságot (és viszont) a rómaiak nem tartottak tisztességes viszonyznak. A patronusok szabadosaik hátrahagyott családjának természetes gyámjai valának. A szabados hagyatéka felét lefoglalhatták, ha a szabadon bocsátás alkalmával (anyagi szolgáltatásokra vonatkozólag) tett ígéreteit nem teljesítette. Ha szóval vagy tetteleg megsértette patronusát, ez följelentette őt a községi hatóságnál, mely a büntett minőségéhez képest sujtotta a szabadost. Commodus császár rendelete szerint a patronus szabadosa megfenyítését a maga részére követelhetette; ha ez sem használt, a patronus eladhatta őt a maga javára. A szabados halálával azonban e viszony pártfogója vagy családja irányában megszűnt; gyermekei teljesen szabadokká lettek (ingenui). A szabados rendszerint ki volt zárva a papi és magasabb állami hivatalok köréből; de a legiókba a császárok korában már fölvétettek.

A rabszolgák és szabadosok közötti átmenetet a földművelő jobbágyság közvetítik (coloni, rustici, inquilini), kik

⁶⁷⁾ A szabadon-bocsátás különböző neveit l. Pauly id. m. IV. B. 1027—1029.

⁶⁸⁾ Suetonius: Claudius c. 5.

már némileg a munka felszabadulásának elvét képviselik. Valószínűleg a rabszolgák soraiból emelkedtek ki, amennyiben a Kr. u. második század óta a rabszolgák földművelő jobbagyokká is lehettek. Törvénytábla büntetés, a megélhetés kényszerű viszonyai vagy elévülés folytán sokan a szabadok közül is jobbagyállapotra jutottak. Egyes barbarcsapatok letelepítése szintén növelte számukat.

A jobbagy az átengedett föld haszonélvezete fejében pénz- vagy természetnyekben (körülbelül a termés $\frac{1}{20}$ része) megállapított évi bért adott földesurának (patronus). Sem a földesurak, sem az államhivatalnokok (fejadó) nem fokozhatták (egyoldalúan) terheiket. A jobbagy jogérvényes házasságra léphetett, gyermekeit felnevelhette és saját vagyonával földesura beleegyezésével szabadon rendelkezhetett; a házassági engedélyért azonban földesurának bizonyos összeget kellett fizetnie. Személyére nézve szabad volt; mindamellett családjával együtt a föld rögéhez volt bilineselve. A földdel együtt adatott vagy osztatott el; de földesurok egyik birtokáról a másikra áthelyezhette őket. A törvény annyiban mégis elég emberileg intézkedik irányukban, hogy ugyanazon család tagjait egymástól elválasztani megtiltotta. Földesurát a jobbagy csak akkor idézhette törvény elé, ha ura iránti tartozásai körül merültek föl jogos panaszai, vagy bűnvádi panaszt emelt ura ellen.

Eszerint a jobbagyok és a rabszolgák inkább csak névleg mint tényleg különböztek egymástól; a testi büntetésnek a jobbagyok is alá vannak vetve. A nagybirtokos jobbadán a városban lakott s helyettesére bízta a gazdasági felügyeletet, kinek zsarolása folytán a szegény jobbagy adósságba verte magát; ha megszökött, ura őt a törvény útján visszakövetelhetette. Ha azonban 30 éven át mint szabad vagy jobbagy másnak birtokán élt, ez esetben teljesen szabaddá lett. Papi pályára is (a kereszt. korban) csak földesura engedélyéből léphetett; a fejadót azonban ekkor is tartozott megfizetni (Jusztinian koráig). Földesura engedméből a hadseregbe is beléphetett, mi a rabszolgáknak épen nem volt megengedve. Szolga- és jobbagyosztályunk helyzete sok tekintetben azonos volt a római jobbagyokéval⁶⁹⁾.

⁶⁹⁾ Fr. Savigny: Vermischte Schriften II. k. 1—67 l. Cantu id. 6 k. 78—79 l.

A szorgalmi osztály e visszás társadalmi helyzete nem hathatott jótékonyan a közállapotokra. A katonáskodás terhei, a súlyos adózások, amelyek a birtokossal együtt a jobbágyot, az iparost és kereskedőt egyaránt sújtották, csak fokozták az államtestben elharapodzó kóranyagot.

Caracalla uralkodása óta minden tartományi lakó birtoka (10 évenként megújuló cataster-felvétel) a lehető legrészletebben lett felvéve; a bevallás eskü alatt történt s az adót a földbirtok átlag-értéke alapján vetették ki. Az évi adó mennyiségét és természetét a császár állapította meg. Az adót (fej-, kereseti, fogyasztási, telek- és hagyatéki adókon kívül volt agglagények adója, sóvám stb) részint készpénzben, részint természetmennyekben (decimae, septimae, quintae) kellett beszolgáltatni; az utóbbiakat magok az adózók tartoztak a közraktárakba, vagy a sereghez szállítani. A városok szabad lakossága (plebs urbana) pl. az iparosok, Diocletian alatt felmentettek a fejadó alól. A katonák és veteránok állandóan mentek voltak az adó alól; nem úgy a jobbágyok és a rab-szolgák. Ezek helyett a földesur fizette a fejadót, melyet egyébiránt megvett a jobbágyokon. A földesur a maga személyére nézve azonban ment volt a fejadótól, hanem e helyett összes, még a jobbágyok kezén levő földbirtokáról is telekadót fizetett. Az egyenes adókon és szolgáltatáson kívül még fizettek be- és kiviteli, átviteli és fogyasztási vámokat. A rendes fogyasztási cikkek után a tartományi vám $2\frac{1}{2}\frac{0}{10}$, fényüzési tárgyak után 12—16% volt a császárok korában. Vásárvámul közönségesen 1%, kiviteli vámul 2—3 $\frac{0}{10}$ -ot fizettek.⁷⁰⁾

Konstantin a fogyasztási vámokat az egész birodalomra és minden nyers terményre kiterjesztette. Ha valaki utra kelt, az utvámon kívül fizetnie kellett mindenért, mit magával vitt.⁷¹⁾

A hivatalnokok kapzsisága, a vámbérlők zsarolásai csak nevelték a barbarok betörései által nyomorgatott, az ipar és kereskedelem pangása folytán inségre jutott tartománybeliek nyomorát. A községi élet s vele az állam rohamos hanyatlásnak indul. Az egykor oly virágzó Bregetium az V. század

⁷⁰⁾ Savigny id. m. 67—149 ll.

⁷¹⁾ Doublrier: Geschichte des Handels 702 l.

elején Győr vidékével együtt már hanyatló állapotban lehete, mert Bregetium mint Aquincum fiók-vára említettik.⁷²⁾ A nyugatrómai birodalom halálhörgésének százada ez, melyben „minden társadalmi kötelék bomlásnak indult annyira, hogy a nyilvános hatalom, erkölcsiség, törvények, tudományok, művészetek, vallás körül csak zavar, rothadás, kétségbeesés, halál volt látható. . . . A római nemzedék, physikailag, társadalmilag oly életképtelen volt már, hogy az elromlott, megmérgezett nedveket maga a kereszténység sem tudta egészséges vérré változtatni⁷³⁾.”

A keletrómai birodalom sem tüntet elénk vidorabb képet. Csak szerencsésebb helyzetének köszönheti, hogy — bár lassan haldokolva — mégis tovább tengethette életét. Az államfentartó tényezők körében mindenütt a felbomlás szomorú tünetei mutatkoznak. A munkátlan gazdagság és szertelen nyomor végletei érintkeznek: a becsületérzet, a hősiség, és katonai szellem teljesen kivész vagy elveszti becsét és a jövő iránti apathikus közöny lép nyomába. . . . A rabszolgák ezrei sóvárogva várják a pillanatot, melyben megszabadulva nyomorult helyzetükből — megtorolhassák uraikon hosszú szenvedéseiket. És ekkor következik be a nagy népvándorlások képében ama vihar, mely hivatva volt megújítani a társadalmat, de mint a felzudult tenger árja — egyuttal halomra döntötte az itt talált civilisatio emlékeit.

Pannoniában a barbar uralom az ötödik századdal veszi kezdetét. Byzanc nyomorult császárai még csak kísérletet sem tesznek, hogy alattvalóikat megvédjék a barbarok ellen. Pannoniát is átengedik a barbaroknak s legfőlebb a fenségi jog névleges fentartásával igyekeznek eltakarni tehetetlenségüket.

Pannonia s vele Győrvidéke is már az V. század közepén a hunokat uralja s ezóta a Dunamelléke állandó országtíjává lesz a fel- és alá hullámzó népeknek. A hunok után alig néhány embernyom alatt — a keleti góthok, quadok, scyrrek, herulok, rugiak, longobardok és avarok rajait látjuk Győr vidékén letelepedni s gyors lezajlásu uralmok után is-

⁷²⁾ Szentimrei M: Szent Benedek élete és hatása 34—37. 1880.

⁷³⁾ V. ö. Salamon id. m. 272 l.

mét eltűnni. Kétségtelen, hogy a római művelődés itt talált maradványai, a templomok, színházak, magánépületek, vízvezetékek, műutak, szobrok, siremlékek, stb. amely ingerül szolgálhattak a betörő barbarok kincsszomjának még romjaikban is, époly jótékony hatást is gyakoroltak azokra; mert megannyi művelődési csirákul szolgáltak az új leteleptülőknek.

E népek körében műiparról,⁷⁴⁾ földművelésről alig lehet szó, legalább nem a római állapotokhoz képest. Nyugtalan s harcias természetök, mely folyton költözködésre birta őket, nélkülözte a polgáriasult életfoglalkozás feltételeit. E barbarok ipara jobbadán csak elsőrendü szükségleteik kielégítésére szorított (timár, szücs, fegyverkovács, ács, bognár, agyagnűvesség); a nemesebb műipar termékeit századokon át zsákmány vagy vétel után a rómaiaktól szerezték és hagyományozták utódaikra. Az előkelőbb góthok még öltözet dolgában is a rómaiakhoz simultak, míg a szegényebb góthok ruhája: állatbőrből készült ködmön, vászoning, lóbőrből készült saru, melyet köteléssel erősítettek lábaikhoz.⁷⁵⁾ Az avar és turk népek azonban mind öltözetök mind hadi felszerelésök dolgában bizonyos önállóság-, sőt haladásról is tanuskodnak. A nemez páncél és sisakon kívül pl. a kengyelt az avar és turk népek hozták szokásba.⁷⁶⁾ Bő és hosszú alsó kabátot (vászon- vagy bőrből) s e fölött rojtos gyapju gallért (guba alakban) viseltek. Lovaiat, sisakjaikat tollbokkrétákkal ékesítették.⁷⁷⁾ Nyugaton az egész mervingi kor csak a fa- és csontfaragás terén mutat fel némi önállóságot (edények, székek, padok, ágyak).⁷⁸⁾

Pannonia megfogyott római lakossága mélyen hanyatlott e népvándorlások zajos folyamában és századok során át sem képes felemelkedni anyagi műveltségének egykori magaslatára. Szolgai állapotról és adófizetésre kárhoztatva — e lakosság

⁷⁴⁾ V. ö. Henszlmann J: Tanulmányok a góthok művészetéről 1871.

⁷⁵⁾ Weisz: Kostümkunde, 4—14 Jahr. Stuttgart. 1864. S. 493.

⁷⁶⁾ Pulszky Fer. Az avar leletekről. Akad. ért. 1874.

⁷⁷⁾ Salamon Fer: A magyar hadi történethez a vezérek korában 1877. 88. 98. l.

⁷⁸⁾ Weisz. id. m. 727 és köv. ll.

csak töredékeiben élte túl a népvándorlások viharait. Arabona azonban a VIII. század- s a honfoglalás korában még fönnáll.⁷⁹⁾ A Ravaszd melletti Sabariát még említik árpádkori okleveleink.⁸⁰⁾

A béke foglalkozásaitól idegen avarok garázda uralmát N. Károly fegyvere végre megtörte; az elnéptelenedett Pannóniába szláv, bajor és olasz gyarmatosokat telepít s ezzel Győr vidékén ismét a polgáriasult élet veszi kezdetét.⁸¹⁾ A kilencedik században Győrvidék részben a keleti határgrófsághoz, részben Nagy Morvaországához tartozott.⁸²⁾ És ezóta Arnulf császár 890-ben kelt oklevele szerint a kereszténység ismét tért foglal, egyházak épülnek, a földművelés, ipar és kereskedelem ujlag fejlődésnek indul⁸³⁾.

Igaz, Bregetium- és Arabonáról ez időben nincs szó; de azt tudjuk, hogy Győr és vidéke N. Károly (791) és Szvatopluk (884) betörései folytán sokat szenvedett. És valószínű, hogy az „Ad siccum Sabariam . . . Ad Peninchaba“ (kelt nyelven hegyfő, előhegy) alatt, a Pannonhegy alatti Sabariát és a Pándzsa vizét kell értenünk⁸⁴⁾.

A keresztény polgáriasodás fejlődő csiráit s vele a lakosság iparszorgalmát egyelőre ismét elfojtá a népvándorlások utolsó hullámcsapásaként megjelenő magyarság. A honfoglaló magyarok hódító fellépése és nomád élete nem hathatott fejlesztőleg az állandó lakhelyet föltételező földművelésre s a béke egyéb foglalkozásaira. És ha volt is oly művelődési

⁷⁹⁾ V. ö. Czech: A győri vidék legrégebbi időben s a rómaiak alatt. M. t. társ. évk. 345 l. Turóczi Chron: II. 28.

⁸⁰⁾ Árp. Uj okm. II. k. 2 l.

⁸¹⁾ V. ö. Századok 1876 évf. 369 l.

⁸²⁾ Constant. Porph. 81. 177 l. bonni kiad.

⁸³⁾ Arnulfus . . . Tradimus itaque ad Rapam, ad Sabariam, civitatem et ecclesiam cum decima et theloneis . . . Ad siccum Sabariam. Ad Peninchaba. Ad Mosaburch Abbaciam, ubi S. Adrianus martir Christi requiescit . . . Ad Salapingen curtem cum CCC mansis es totidem vineis vel quidquid ibi habuimus. Prologomena Josephi Koller in hist. Ep. Quinqu. 35—43. v. ö. Fejér Gy. C. D. I. 220 p.

⁸⁴⁾ És nem a vas megyei Sabariát (Szombathely), mint azt Schönv. Antiquit. Hist. Sabar. 232 l. V. ö. Halbik C. Adatok Pannonhalma multjához. XII l. 1880-diki szent-benedekrendi névtár.

multjok, melyben földműveléssel foglalkoztak, annyi tény, hogy hosszú vándorlásaik folyamában attól teljesen elszoktak. A Névtelen szerint a honfoglalás korában csak hussal és halakkal táplálkoztak⁸⁵⁾. Sátrak alatt éltek s a hadi kalandok mellett a baromtenyésztés, halászat és vadászat vala főfoglalkozásuk. A földművelést a hazában talált, de a síkokról jobbadán leszorított benszülöttekre hagyták; míg a baromtenyésztésre alkalmas síkságon mindenütt a magyarok ütötték fel sátraikat. A nemzetségek és ágak bizonyos arányban osztották fel magok között a szállásföldet⁸⁶⁾, tehát a földtulajdon és az öröklési jog az egész nemzetséget vagy ágat illette, s az élő nemzedék csak a birtoklás haszonélvezetét gyakorolta. A hadi fegyelmet és közigazgatást a nemzetségek s ágak saját birái és főnökei gyakorolták.

Az egyes törzsek a megszállt terület határain belül tovább folytatták nomád életüket. Még a sátrak körül tartott rabszolgáik is az állattenyésztésből és zsákmányból élődtek; csak Gejza alatt — a pápa rendeletére — kezdték a szolgákká lett hadifoglyokat a földművelésre szorítani, hogy annak gyümölcseiből éljenek.⁸⁷⁾ A műiparra és kereskedelemre is csak gyenge hajlamot hoztak magokkal; mindamellett értettek életmódjuk és hadi szervezetök igényelte különféle iparszükségletek előállításához. Amint az avaroknál, úgy náluk sem hiányoztak a fegyvergyártók, timárok, szücsök, vargák, szekérgyártók, nemez- és sátorkészítők, zabla-, nyereg-, kenyel- és patkógyártók, agyagművesek stb.⁸⁸⁾ Asszonyaik főnással és szövással foglalkoztak. Szalay szerint⁸⁹⁾ jártasak voltak a vaskoholásban, aranyöntésben s ügyes ötvöseik valának. Mindamellett kétségtelen, hogy a műipar mutatkozó jelenségei dacára, szükségleteik nagy részét harc, zsákmány és kereskedés útján vagy a benszülöttek munkájából fedezték. Lealázónak tartották arcuk verejtékével szerezni meg azt, mit a

⁸⁵⁾ Anonymus c. 7.

⁸⁶⁾ Thuróci: Chron. c—IX.

⁸⁷⁾ Kézai Endlichernél p. 128.

⁸⁸⁾ V. ö. Dr. Kerékgyártó Á: Magyarország művelődésének tört. 390—394 l. 1859.

⁸⁹⁾ Magyarország tört. I. k. 161 l.

harcban könnyű szerrel is megszerezhettek. A salzburgi érsek és suffraganeusai például (a X. század elején) vászonban fizették le a magyarok részére kikötött adójukat.⁹⁰⁾

Az anyagi műveltség terén is csak a kereszténység s a vele járó művelődés szelleme idézett elő szebb fordulatot a magyar életében.

---

⁹⁰⁾ Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte S. 464. Leipzig 1879.

ELSŐ KÖNYV.

Az

ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYOK KORSZAKA

1000—1301.

I.

A birtokviszonyok alakulása; a szorgalmi osztály helyzete a szt.-István-féle társadalmi szervezet korszakában.

A birtokviszonyok alakulása. Nem szenved kétséget, hogy a társadalmi haladás vagy hanyatlás közönségesen megelőző tényezők összefüggésének eredménye. A hadi kalandok felhagyása, a Gejza óta terjedő kereszténység már a X. század második felében előkészítik ama nevezetes fordulatot, melyet szt. István kora idézett elő a nemzet életében.

Ha polgárosult államban az önfentartás és a család alapja a szorgalomnak és tevékenységnek, a szerzési ösztönnek: úgy szt. István azon törvénye, mely szerint a közös nemzetségi birtok egyéni birtokká változott¹⁾, nevezetes lépésként tekinthető a gazdasági élet terén, amennyiben ez által a szunnyadó ipar és szorgalom mindenesetre nagyobb tápot és erőt nyert. Az egyéni letelepedéssel legalább lassankint polgári jellemet ölt fel a nemzet.

Egyéni birtok.

Oly nagy átalakulás, aminőn a nemzet a X. és XI. század folyamában keresztül ment, természetesen nem történetelt rohamosan; sőt bizvást elmondhatjuk, hogy az egész — ugynevezett szt. Istvánféle társadalmi szervezet kifejlődése legalább egy század műve volt. A Gejzát vérengzőnek bélyegző krónikások csak homályosan ugyan, de mégis eléggé érthetően sejtetik²⁾, hogy az átalakulások terén az utegyengetés

¹⁾ D. I. II. 2. Consensus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum Regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad Episcopatum pertinet et Comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio, succedant. Árp. Uj. Okm. I. k. 12. l.

²⁾ pl. Legenda M. Endlicher-nél 140 l.

nehéz munkája Gejza nevéhez fűződik, ki saját józan belátása folytán s külföldi befolyások alatt egyengeti a kereszténység útját, megtöri a vajdák hatalmát s valószínűleg a nemzeti birtokok rovására is terjeszti a fejedelmi család hatalmát. A királyi hatalom s vele az új országrend megalapítása és megszilárdítása azonban szent István és utódainak érdeme.

A várispánságok alakulása.

Árpád a honfoglalás korában saját nemzetségével a Dunántúl telepedett le; magának a fejedelmi családnak szálásbirtokai részben itt, részben a Marót leányával járó örökségképen a Tisza mellett feküdtek.¹⁾

Anonymus szerint a honfoglaláskor itt talált várak államjavak gyanánt tartattak fenn²⁾ s a nemzetségek ezekben csak kormányzói hatalmat gyakoroltak. Nem fejtegetjük a Névtelen megbízhatóságát; annyi azonban tény, hogy a várak szent István idejében Európa összes államaiban a korona birtokához tartoztak.³⁾ E példa ösztönözhetett szent Istvánt s talán már atyját, Gejzát, hogy helyrehozva Árpád esetleges mulasztását, az itt talált vagy épült várakat mint megannyi államjavakat földtartozékaikkal egyetemben közvetlenül saját hatalma alá vesse. A várbirtok haszonélvezőit esetleg más birtokkal kárpótolhatta.

A várispánságok és ős-vármegyék alakulására vonatkozó különféle vélemények utvesztőjében legvalószínűbbnek látszik azon felfogás, hogy a várispánságok szláv alaptól, magyar és német intézmények befolyása alatt fejlődtek,⁴⁾ s hogy a vármegyei alakulások jegecesedő pontjai gyanánt szolgáltak.

Korábbi műveltségi állapot gyakran nem csekély tényezője volt a későbbi történeti alakulásoknak. A római kor, a német és szláv uralom emlékei s az utóbbiak befolyása épen

¹⁾ Anonymus c. 51, 52.

²⁾ . . . et in eodem gaudio dux Arpad Hubam fecit Comitem Niriensem et aliorum Castorum et dedit ei terram propriam iuxta fluvium Sytua usque ad Silvam Tursoc . . . u. o.

³⁾ Németsország különböző vidékein a Karolingiek idejében legalább 176 nagyobb államjóság vala. Csak magában Ausztriában 150 kisebb-nagyobb államjóságot lehet kimutatni. Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschafts-Geschichte. S. 281. Leipzig. 1879.

⁴⁾ Antiquos et modernos imitantes Augustos . . . Praefatio S. Steph. R. Decr. L. I. Árp. Uj Okm. I. 3 l.

irányadónak bizonyul történeti kultúrelemeink elrendezkedésében.

Szorosabb értelemben vett kulturái élet elemei a hon-^{A zupa-intézmény.} foglalás korában csak a frank és szláv népek lakta területeken, tehát hazánk nyugati felében észlelhetők. A szlávok földje várkerületekre vagyis zupá-kra vala fölosztva, melyek központjait az állambirtokhoz tartozó egyes várak (grad) képezték.¹⁾ Az egyes zupákban fekvő fejedelmi birtokok- és gazdaságoknak is a vár képezi központját. Itt székeltek a kerületi és gazdasági tisztviselők t. i. a zupan, vagy span (comes, castellanus v. rector provinciae), a majoros (villicus, procurator), kamarás, bíró, adószedő és fővadász; háboruk esetében a falvakban szétszórta élő nép is ide menekült. A vár tatarozása, őrzése és védelme a zupa lakói összességének kötelessége (kivételek nélkül), míg az élelmezés tiszte a fejedelmi birtokon élő szolganépeket terhelte. A zupánt a kerületi nemesség köréből a fejedelem nevezte ki s hatalomköre a kerület összes hadügyi, közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyeire egyaránt kiterjedett²⁾. A főzupán alá több zupa is tartozott.

Igen valószínű, hogy a szlávok lakta vidékeken e zupák a honfoglalást követő X. század folyamában sem bomlottak föl egészen s hogy a zupa-szervezet gazdasági és egyéb szolgálati viszonyban álló elemei nem semmisültek meg a magyar uralom alatt; sőt inkább a magyar várispánságok későbbi fejlődése- és szervezéséhez is ezek szolgáltatják az anyagi alapot³⁾. A magyar nádor (nadvorny zupan v. span) és ispán elnevezés határozottan szláv eredetű; a latin comes és comitatus alatt a X-ik század- s királyság alakulása korszakában kétségkívül e zupanokat és kerületeiket kell értenünk; ezek alapján fejlődnek a különben eltérő szervezetű ós-vármegyék. A XII. században fennállott 72 várispánság túlnyomó része hazánk nyugati részén feküdt. A keresztény királyság szervezkedése is első sorban itt vette kezdetét, legalább a so-

¹⁾ Jirecek: Das Recht in Böhmen u. Mähren. Prag. 1866 9—11 Pesty Fr. Az eltűnt régi vármegyék. II. k. 364 l. Budapest 1880.

²⁾ Jirecek id. m. 98—107 S.

³⁾ Ilyesmire vonatkozik a Névtelen következő helye: tunc Zobolsu et socii sui de incolis terrae ad Castrum illud multos ordinauerunt ser-vientes, qui nunc civiles vocantur. cap. XXI.

mogyi lázadás ezt sejteti. Itt volt aránylag legtöbb keresztény művelődési elem s a fejedelmi család birtokainak zöme is itt feküdt. Szt. István, vagy mint említők — már a szláv befolyások alatt álló Gejza a várakat tartozékaikkal együtt a maga hatásköre alá vonta s saját kinevezésétől függő tisztviselő, a várispán hatósága alá vetette. Az egyházaknak tett gazdag adományok sorában hasztalan kerestünk várakat.

Annyi bizonyos, hogy szerves várispánságok létezéséről már a királyság megalapítása előtti időkből is vannak adataink.¹⁾

A várispánságok és a kir. udvartartás bővebb kifejtése- és szervezésében ismét a karolingiek államintézményi, háztartási s gazdasági szervezete lebegett szt. István szeme előtt. A bajor Gizelával kötött házassága óta a bajor udvar s az országba költözött német elem befolyása alatt létesíti reformjait. A magyar viszonyok s a királyság érdekeinek megfelelőleg — igyekszik a német intézményeket legalább fővonalaikban átültetni s életbe léptetni, felhasználván e célból az itt talált kultur elemeket is. A frank államszervezet mintájára — külsőleg megállapítja a magyar királyság államépületét. A keresztény vallás terjesztését és szilárdítását célzó intézkedésein kívül ujításai a nemzet egyéb társadalmi viszonyait csak annyiban érintették, amennyiben megállapította a ker. királyságot és udvartartást, szervezte a várispánságokat és királyi javakat, a nemzetségi birtokot pedig egyéni birtokká változtatta.

Első sorban a ker. udvartartást kelle kiképeznie, mely célból a polgáriasultabb nyugat példájára szervezett gazdasági intézményekre vala szüksége. Az udvartartás alapjául szolgáló királyi és várjavak elrendezése a karolingek pfalz- és villarendszerének — szláv és magyar befolyás alatt — módosult hasonmása. A kir. udvartartás közvetlen szükségletei-

¹⁾ Ibi etiam dux dedit Bungurnec patri Borsu terram magnam, a fluvio Topulucca usque ad fluvium Soyau, que nunc vocatur Miscoeue, et dedit ei Castrum quod dicitur Geuru et illud Castrum filius suus Borsu cum suo Castro, quod dicitur Borsod, unum fecit Comitatum. Anonymus. c. XXXI. A Névtelen birtokjogi felfogása mindenesetre téves, a várispánságok alakulásának előzményeire nézve azonban elfogadható bizonyítéknak tartom. V. ö. F. C. D. I. 281—282 l. hol a pannonhalmi apátság alapító oklevelében ez olvasható: ut nullus . . . comes, vicecomes se intromittere audeat . . . Azt hiszem, hogy ez nem pusztán szólamód.

nek fedezésére és ellátására rendelt birtokok szervezése vezetett nálunk is az udvari főhivatalok szervezésére.

A nagy Károly szervezte villarendszer főbb vonásait a királyok nemzeti javaitól elkülönített várjavak gazdasági rendezésében s az ispánsággal összefüggő tisztviselői szervezetben észlelhetjük. A különböző vármegyékben (fő- és al-
zupa k) fekvő várispánságok megfelelnek a karolingiek kisebb-nagyobb fő- és központi uradalmainak. A karolingi központi uradalnak tisztviselői közt ott van a iudex, maior, centenarius, decanus¹⁾; a megfelelő tiszti állásokat megtaláljuk a várispánsági szervezetben is. A százados és tizedes rendszer egyébiránt a régi magyar hadszervezet körében is megtalálható; tehát nem kellett épen külföldre menni érte.²⁾

A iudex köteles évenként számot adni a királyi uradalmon élő szabad emberek- és századkerületektől behajtott jövedelmekről.³⁾ A kir. uradalmak élén álló tisztviselők hatásköre nemcsak a törvénykezés- és rendőrügyekre (immunitas), hanem a közjövendelmek kezelésére is kiterjed.⁴⁾ Hason vonásokra találunk a várispánságok körében is.

Miként az alzupa a főzupa, továbbá a karolingiek kisebb uradalmi a nagyobbak irányában, úgy nálunk is a kisebb területtel bíró várak a nagyobb várispánságokkal szemben bizonyos alárendeltségi viszonyban állanak. Egyes nagyobb területű várispánságban vagy mondjuk — ősalakulásu vármegyében (comitatus, mely szó vegyest használtatik az oklevelekben úgy a várispánság és vármegye, mint a királyi és királynéi birtokok, sőt egyes főhivatalok jelelésére is)⁵⁾ több castrum (várispánsági értelemben) is említetik; az egész vármegye azonban azon várispánságtól nyeri nevét, melynek,

¹⁾ V. ö. Maurer : Geschichte der Fronhöfe in Deutschland I. 230—235. Inama-Sternegg id. m. 322 l.

²⁾ „exemptam a iurisdictione Comitum seu Iudicum de Posenio. . F. C. D. 6. v. 1 p. 158.

³⁾ Dr. Sohm R: Die Altdutsche Reichs- und Gerichtsverfassung I B. 185 l. Már a IX-ik században vannak földesuri centenák, melyek a földesuri udvar részére különféle szolgáltatásokkal tartoznak, v. ö. 185—186 c. de villis 62. Ut unusquisque iudex per singulos annos ex omni conlaboratione nostra, quam cum bubus, quos bubulci nostri servant, quid de mansis, qui arare debeant . . . quid le liberis hominibus et centenis, qui partibus fisci nostri deserviunt, habuerint, notum faciant.

⁴⁾ Inama-Sternegg id. m. 378 l. Maurer id. m. I. B. 537 S.

⁵⁾ V. ö. Botka T. A vármegye első alakulásáról és őskori szervezetéről. Századok 1871. 306 l.

mint vármegyei vagyis az egész megyére kiterjedő hatalomkörrel felruházott várispánságnak (mondjuk: fő-várispán- a z a z főispánnak) a kisebbek alárendelvék.¹⁾ Így látjuk ezt pl. Pozsony- és Sopronmegyében²⁾. Midőn IV. Béla 1261 körül a semptei várispánságot Lipoldnak adományozza, kiveszi őt a pozsonyi és nyitrai főispánok hatósága alól³⁾, mely körülmény kétséggel a semptei várispánok alárendeltségi viszonyáról tanuskodik. Nyitramegyében Turóc, Árva és Liptó várispánságok majd castrum, majd comitatus név alatt említetnek, melyekből a XIII-ik század folyamában valóságos önálló vármegyék alakultak, vagy mint másutt is — a várispánsággal együtt megsemmisültek⁴⁾. A várispánságok e fejlődése és átalakulása hathatós bizonyítékul szolgál, hogy a kir. birtokok és várispánságok szolgáltak a megyealakulások központjául később is, midőn t. i. a kulturális és népesedési viszonyok terén javulás mutatkozik. Pilis királynéi birtokból utóbb valóságos vármegye alakult⁵⁾

Szolgagyőr.

A fentérintett függőségi viszony egyuttal természetes kulcsul szolgál a nagyérdemű Botka T. által érintett, de csekély véleményem szerint tévesen felfogott szolgagyőri kérdés eldöntéséhez, úgy a várispánságot (Szolgagyőr), mint

¹⁾ A Margit legenda (Nyelveléktár VIII. k. 78 l.) még a későbbi századokban is csak vármegyei ispánnak mondja a mai főispánt . . . . „de j t az ispant nem kel vgy ertenev nk. hog valam y kev z ispánnak felesége volt volna az azzon. vag az tevb sororok kyket neuezev nk ispan leany nak. hanem voltanak vaar megye ispany es nagy urak . . . Könnyebb érthetőség szempontjából mindazonáltal a vármegyei ispánt, kit főntebb fő-várispánnak is nevezünk, jelen dolgozatunk folyamában a főispán névvel jelejük. Győrmegyére vonatkozólag l. 51 l. 3) jegyz.

²⁾ . . . Comitatum Posoniensem cum Castro Posoniensi et aliis Castris eidem comitatui conjunctis . . . F. C. D. 6. vol. 2. p. 71; továbbá: „quoddam Castrum nostrum Kapold vocatum in Comitatu Supruniensi situm et ad eundem Comitatum spectans et immediate ad regiam pertinens collationem, cum omnibus suis utilitatibus ot pertinentiis universis, quibus actenus Comites Suprunienses pro tempore constituti tenuerunt, contulimus . . . ipsi Comiti Stephano et Petro . . . perpetuo possidendum . . . F. C. D. 5. vol. 3. p. 28. A főntebbi állítást látszik igazolni Endlichernél p. 453. (13): Collector . . . quidquid colligit ad civitatem eiusdem provinciae congregat et regis agazo et comitis eiusdem civitatis in suburbio stabulum faciat.

³⁾ Sempte Pozsony- és Nyitramegye szélén feküdt Árp. Uj Ok. III. 1. l.

⁴⁾ V. ö. Botka T. id. ért. Századok 1872. 31—33 l.

⁵⁾ Pesty Fr. Az eltűnt régi vármegyék I. k. 60. l.

egyáltalán a „szolgagyőri“ elnevezés valódi jelentését illetőleg.¹⁾

Pál országbíró (1292 jul. 21) az esztergomi érseknek ítéli oda az ebédi lakosokat, kik egykoron a galgóczi vár népei voltak s máskép szolgagyőrieknek is neveztetnek.²⁾

Győr (Geuru) elnevezésű várat már a Névtelen is (c. XXXI.) említi a honfoglalás idejéből. Valószínűleg ily földvárak voltak: Sárvár, Szabolcs, Csongrád és Tasvár is,³⁾ melyeket birtokaik központjául a nemzet előkelői építettek. Télen szállásképen s a hadsereg külső táborozása idején esetleg menedékhelyül szolgálhattak a hátrahagyott család és ingatlan részére⁴⁾. Bartal is azt vitatja, hogy a Győr és Szolgagyőr nevű erődök már a X-ik század folyamában fennállottak.⁵⁾

A szolga szó a nép ajkán maiglan bizonyos szorosabb függőségi viszonyt is jelent. Nyelvtörténelmi alapra támaszkodva alig fogunk tévedni azon föltevésünkben, hogy eleink a „Szolgagyőr“ elnevezést eredetileg szintén ily — akár gazdasági akár hadi összetartozási viszony jelölésére használták. Botka a szolgagyőri várispánságot⁶⁾ az osztrák széleken fekvő végvárispánságnak tekinti, melynek álladéka a Duna két partján Somogytól Sopronig, s Budapest-megyétől Nyitra-, Bars- és Hont-megyékig terjedett. Magát a várat (Szolgagyőr) Sopronmegyében keresi. Valószínűbb, hogy e várispánság birtokának zöme a bakonyi erdő-ispánság északi alján, a mai

¹⁾ V. ö. Századok. 1872 23 l.

²⁾ *Piscariam in danubio, que vulgariter Tana vocatur et fenetum de territorio Ebed . . . unacum populis eiusdem terre, qui olim fuerant castrenses de Golgoch, qui Zulgageurienses alio nomine nuncupantur . . .* Magy. Sion III. k. 782 l. 1255, „quod cum Alexander major exercitus, Stephanus, Ladislaus, paulus, major preconum Tunka et alii ob agiones Zulgageurienses quendam de Nitria nomine Uros coram nobis traxissent in causam et eum alienatum a Castro de Golgouch assererent ac repeterent in iudicio idem Uros ex adverso respondit se semper a suis progenitoribus libere condicionis hominem et de liberis hospitibus extitisse ac nunquam ad castrum Zulgageuriense in aliquo pertinere. Hazai Okm. VII k. 48 l.

³⁾ Zobolsu, congregatione facta civium, fecit fossatam magnam et castrum fortissimum aedificavit de terra, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur. c. 21.

⁴⁾ Salamon Fer: A magyar hadi történethez 125 l. 1877.

⁵⁾ *Commentarii* I. 196.

⁶⁾ V. ö. id. ért. Századok 1872 29 l.

Szolgagyőr, Tata és Almás vidékén terült el. A „Szolgagyőr“ elnevezéssel jelölt s messze szétszórta fekvő területek nagy része nem tartozott e várispánság álladékaéhoz, hanem majd elvesztve, majd megőrizve alárendeltségi viszonyuk alapján nyert eredeti elnevezésöket is — más várak tartozékai valának. Ilyen volt pl. a galgóczi (másképp szolgagyőri) várispánság a nyitrai főispánsággal szemben. Valószínű, hogy kezdetben a szolgagyőri várispánság is az aránylag csekély terjedelmű győri vár- és egyuttal megyei ispánság kiegészítő része volt.

Pray minden igazolás nélkül Győr vármegye területére helyezi Szolgagyőrt.¹⁾

V. István Győrnek adott kiváltságlevelében a szolgagyőri vár némely népeit szintén a győri polgársághoz csatolja.²⁾

Győrnek a nép ajkán maiglan élő Nagy-Győr elnevezése szükségkép egy nem távol fekvő ellentétet feltételez; alig tévedünk, ha ezt az említettem fekvésű Szolgagyőrben keressük, mely a XIII. vagy XIV. században Komárommegyébe olvadt. Annyi bizonyos, hogy e Szolgagyőr a XIII. század második felében mint szerves várispánság szerepel s már kir. főtiszttviselők is viselik e várispánság tisztjét. Emelkedése úgy látszik összeesik Győr, továbbá a komáromi és banai várispánság hanyatlásával. Győr t. i. az osztrák és cseh háborúk folyamában egyelőre idegen kézre került és elpusztult.³⁾

¹⁾ Jaurinensis Dioecesis intra comitatus Jaurinensem, in quo olim provincia Szolgagyőriensis erat, tum Mosoniensem, Soproniensem et Castriferreum concluditur. Specimen Hierarchiae H. Posonii et Cassov. 1776 P. I. p. 309.

²⁾ Endlicher id. m. p. 528 (9)

³⁾ IV. Béla a komáromi várispánságot a tatárjárás után Henuk zsidónak adományozta, s minthogy fiai — a királynéi harmincad bérlete fejében — 800 marka finom ezüsstel adósak maradtak s fizetni nem tudtak, e várispánságot engedték át (a birságpénzekkel) 1800 márkánál többre növekedett adósságuk lerovására.

Bana 1241-ben csak mint egykori királyi vár (castrum olim regium. F. C. D. VII vol. 1 p. 278) említetik. A banai várispánok egyébiránt később is még előfordulnak. (F. C. D. IV vol. 3. p. 94 1262 és V. vol. 1. p. 68 1270) A szolgagyőri és banai várföldek igen sokszor mint határosak említetnek és pedig Komárommegye területén F. C. D. 4 vol. 1 p. 156 . . . in comitatu de Kamarun existentem (5 ekényi föld,) ad castrenses de Zulgageur et de Bana et ad castrenses praedicti Kamarum communiter pertinentem 1239 F. C. D. V. vol. 1. p. 68 Johannes et Doba . . . iobagiones de Zulgageur indicantibus nobis cum nostris Baronibus et regni nobilibus ex proclama-

A törvénszabta háromlások esetei, az első birtokszervezkedésből fönmaradt gazdátlan földek a XI-ik (s részben később is) század folyamában jelentékenyen növelték a kir. birtokok számát. A népesség szaporodása és a fejlődő kulturai élet lehetővé tették a korábban miveletlenül heverő földek megtelepítését. E körülményeknek s a különböző helyi viszonyok követelményeinek kell valószínűleg felelőnünk azt a sajtószzerű visszaállást, hogy az egyes várispánságok tartozékai gyakran más várispánságok területén szétszórva feküdtek. Valószínű, hogy az egyes várispánságok más megyében fekvő javai csak valamely különös célból tett későbbi csatolmányai a várbirtoknak; következőleg okleveles adataink nem képesek hiven visszatükrözni a szt. István korabeli várispánságok birtokálladékát. Szt. István utódai a túlszaporodott vagy érdemeket szerzett várjobbágyoknak kétségkívül adományoztak a várföld természetével bíró földbirtokot és e tekintetben nem szorítkoztak az illető várispánság vagy megye területére.

A más megyékben fekvő várjavakat jobbadán a várjobbágyok kezében találjuk. Így volt ez például Győrmegyében is, hol a pozsonyi, mosonyi és szolgagyőri várjobbágyoknak vol-

tione suorum comprovincialium infamia furti denotati et conuicti . . . terram ipsorum seu possessionem Scenthe vocatam in Borsensi comitatu existentem . . . András banai várispánnak (Komárommegye szélén) adományozza. 1270. F. C. D. IV. vol. 2. p. 139. 1252: Marcellum de Modor de comitatu Gamariensi (Co), de iobagionibus Castri Zuluga-geuriensis existens . . . II. Endrétől nyert nemesi kiváltságát megerősíti s szintén kiveszi a szolgagyőri vár kötelékeiből. F. C. D. X. vol. 3. p. 253. 1258. IV. Béla Kezu-n (Keszin) a szolgagyőri és banai várhoz tartozó földet ad Severid comesnek, mely föld két komáromi várjobbágy és Marcell comes fiainak földje között feküdt. F. C. D. VII vol. 2. p. 73. IV. László 3 szolgagyőri várjobbágyot (castrenses) a Győr visszavételekor tanúsított vitéségökért a kir. nemesek sorába emel s földjükkel együtt kiváltságolja a vár hatósága alól 1279. F. C. D. X vol. 3. p. 264: az oklevél záradékában említettik a tisztviselők között: Raynold magistro Dapiferorum nostrorum, Comite de Zulga Jauriensi. 1274. F. C. D. VII. vol. 2. p. 256 „curia Zolgageur“ Udvarnok faluban, (Pozsony vm.) mely curia egykoron Iwanka nevű szolgagyőri várjobbágyé volt s melyhez 18 hold jó és 7 h. vízjárta szántóföld, 4 kaszás rét és halászati jog tartozott. A falu az ott lakó kir. udvarnokoktól nyerte nevét (F. C. D. X. vol. 2. 723). F. C. D. X. vol. 2. p. 501. 1397-ben Szolgagyőri Péter (Petrus de Zolgageur) gyermekei az említett birtokot eladják minden tartozékaival 100 ar. fiért, „possessionem eorum Zolgageur vocatam, dudum de possessione Udvarnok nuncupata excisam, in Comitatu Posoniensi existentem . . .“

tak birtokaik. Alig szenved kétséget, hogy a kérdéssel a vár-ispánokat megillető descensus joga is összefüggésben áll; amennyiben a várispánnak érdekében állott, hogy a várnak — a távolabbi megyékben is legyenek földjei, melynek népei az arra járó-kelő várispánt szabad szállás- és ellátásban részesítsék. Legalább alig tehető fel, hogy szt.-István, ki pl. egyházilag oly szépen kikerekített részekre osztotta az országot, ily zagyva s egymástól messze fekvő földterületeket kapcsolt volna össze egy gazdasági kezelés vagy zászlóalj keretébe.

A tömör összefüggés hiánya — (korunk szemüvegén át tekintve) — politikai felosztásra kevésbé alkalmas szervezetnek tünteti föl a várispánságokat. De ha tekintetbe vesszük, hogy a várispánságok eredetileg nem lehettek ily szét-szórt tagozatu szervezetek; ha kellő figyelemre méltatjuk e kezdetleges alakuláshoz társadalom természetét: alig fogjuk kétségbe vonhatni, hogy a várispánságok laza összefüggésű területeik dacára egyuttal honvédelmi s közigazgatási közegekül is szolgáltak.¹⁾ Pesty Frigyes éppen e tömör összefüggés hiányában tagadja, hogy a várispánságok politikai felosztás alapjául szolgáltak volna.²⁾

A kérdés megoldása nem sarkallik egyedül a várispánságok általános fogalmi körén.

Főntebb kimutattuk, hogy a kisebb várispánságok fölött fő-várispánok állanak pl. Pozsony- és Nyitra megyében; különösen a somptei exemptio esete³⁾ nagyon is valószínűvé teszi azon feltevést, hogy a somptei várispánság Pozsony- és Nyitra megyében fekvő birtokai felett az illető főispánok gyakorolták a főhatóságot, sőt koronkint a várispáni tisztek is vi-

¹⁾ Pauler Gy. Szt. István és alkotmánya. Századok 1879. 103—105 l.

²⁾ P. Fr. id. m. I. k. 17 l.

³⁾ Á. N. Ok. III. k. 1 l. Nos Béla . . . Comitatum de Semptey cum omnibus appendiciis et utilitatibus eiusdem ipsi Lyupoldo comiti . . . duximus conferendum. Concessimus etiam, ut populos sub castro seu in aliis villis ad ipsum pertinentibus, in causa furti, decimarum, et monete nullus Iudicum Regni et in omnibus aliis causis debeat iudicare; sed nec Comes Posoniensis nec et Nitriensis, nisi sua persona tantum . . .

selték¹⁾, mert különben alig volt volna szükség kettős exemptióra. A szétdaraboltság tehát politikai szempontból nem volt oly általános. Ha egyébiránt a későbbi, már fejlettebb szervezettü századok folyamában megtörténhetett, hogy egy Mátyás király 1473-ban Kállay János Kaszaperg nevű csanádmegyei birtokát Külső-Szolnok vármegyéhez kapcsolhatta (Békésmegye közbeesett): annál könnyebben megtörténhetett ilyesmi az Árpádok alatti lassu fejlődés folyamában²⁾.

A korona állami s földesuri hatalma között a középkori felfogás nem vont szigorú válaszfalat. És ennek lehet tulajdonitanunk, hogy a várispán a királytól nyert és a viszonyok által indokolt hatalomkörénél fogva lassankint közjogi jelentőségre emelkedik s az ugynevezett ős — majd autonom megyei alakulásnak egyik hathatós tényezőjévé leszen. A várispánok — mint a királyok vidéki magán tisztviselői, egyuttal a közhatalom küzegei. Végzik a közkormányzati teendőket, közigazgatási és hadi tisztek, bírák, pénzügyi és gazdasági főtisztviselők. A király személyét képviselik s parancsait végrehajtják. A nemesi birtokon élő szabad parasztok kezdetűl fogva a várispánok hatósága alá tartoznak³⁾.

Ösalakulásu
vármegye.

Igy fejlődik ki némi analogia a német gau- és várispánsági szervezet között. A frank államintézmények szerint a királyt illető állami jövedelmek kezelése a „gau“ területén az illető gróf (comes) tiszte. Az adókat, vámokat, bírságokat ő szedeti be s szolgáltatja be a koronának. De nem volt egyuttal gazdasági tisztviselő; ellenben a várispán gazdasági tisztviselőből fejlődik a közhatalom organumává. A gau-gróf törvénykezési és hadügyi tekintetben jóval felűlmulta a várispán hatalomkörét, mert joghatósága a gau összes lakosságára kiterjedt⁴⁾, míg nálunk a nemzetségek (majdnem az egész XI. századon át) saját kebelökben intézik el, majd utóbb a király elé viszik peres ügyeiket.

A két szervezet főleg az államjövedelmek kezelése és a kerületbeli összes szolgálóosztályra kiterjedő joghatóság tekin-

¹⁾ F. C. D. V. vol. 2. p. 245. „Thoma, filio Schelley, iudice Curie nostre Comite Posoniensi et de Semptey.“

²⁾ V. ö. P. Fr. id. m. I. 38—40 l.

³⁾ Hajnik I. Magy. alkotm. és jogt. 135 l. Pauler Gy. id. ért. 110 l.

⁴⁾ Sohm R. id. m. I. k. 146—181 l. Schlosser: Weltgeschichte IV. 409 §.

tetében nyújt közös találkozási pontokat. Így pl. a kerületbeli szolgáló-osztály körében felmerülő bűnügyek kizárólagosan a gaugróf és helyettese, nálunk a vármegyei főispán és udvarbírája törvénykezési hatósága alá tartozik. A kisebb fontosságú ügyek elintézése a centenariusok (nálunk centurio) és a földesurak birói illetékessége alá tartozik. Még az immunitas jogával felruházott földesuri birtok népeit illetőleg is fennáll a gaugróf (illetőleg várispán) jogköre, amennyiben súlyosabb vétségek eseteiben az ő tiszte volt törvényt látni¹⁾.

A várispánságokba szőtt katonai szervezet módosítja, de nem vetkőzteti ki a várispánságot gazdasági jellegéből. A katonatartás ez időben együtt járt a nagybirtokkal. Szt. István a pécsváradi apátságnak 200 jobbágy-katonát adott védelmül²⁾ s törvényeiben világosan emlékezik az előkelők (senior, comes) katonáiról³⁾.

Ama — majdnem általánosan elfogadott véleménynek, hogy szt. István reformjainak ótalmára pusztán hadiszempontból szervezte a várispánságokat, nincs kizárólagos jogosultsága; csak annyiban jogosult, amennyiben kétségtelen, hogy szt. István a kereszténység és az új államrend érdekeinek megővésére e váraknak egyuttal katonai jelleget is kölcsönzött.

E katonai jelleg különben kétségkívül egyik főcriteriuma a várispánságnak. Erről tanuskodik pl. a bakonyi ispánságnak a várispánsággal gazdasági és közigazgatási szempontból azonos tiszti szervezete. Nincs vára, következőleg katonasága s annak megfelelő tiszttviselői. A várispánság csakis e kettős jellege folytán, t. i. mint gazdasági (a várnép tartozásai és az állam-

¹⁾ Maurer id. m. I. k. 524 l.

²⁾ F. C. D. I. p. 297.

³⁾ Árpádk. Új Okm. I. k. Szt. Istv. törv. I. l. XXV. 9 l. 1267. Monum. Eccl. Strig. p. 453. F. C. D. IV. p. III. p. 418—420. A király parancsára Lőrinc nádor a tihanyi apátság túlszaporodott lovas jobbágyait, akik részéről a kolostornak csekély vagy semmi haszna sem volt, 12 kivételével — a feltételes szolgálatokra kötelezett népek rangjára akarta leszállítani. Erre a jobbágyok felkérték a királyt, hogy ne tegye azt velők, inkább pénzváltást adnak az apátnak ama szolgálatok fejében. A király teljesítette kérelmeket s a konvent által kiválasztott 12 egyént régi szabadságukban meghagyván, a többieket utódaikkal együtt arra kötelezte, hogy a kolostor részére minden háztelek után félfertót fizessenek. Egyebekben meghagyattak régi szabadságaikban s miként eddig, úgy ezentúl is a kir. zászlók alatt kelle katonáskodniok.

jövedelmek) és katonai intézmény — válhatott a királyi hatalomgyakorlatnak főtámaszává az Árpádok korszakában¹⁾. A várispánságok jövedelmeinek $\frac{1}{3}$ a koronát illette; e jövedelem III. Béla korában 72 várispánság után 25,000 márkára rugott. Ezenfölül minden várispán köteles volt a királyt évenként egyszer megvendégetni, mely alkalommal 100—200 márka ajándékot kelle adnia a királynak²⁾.

A várispánok főtemlített hatásköre kiterjedt az egész területre, mely a gondjaikra bizott várjavak körén belül esett; de a nemesi birtokon csak korlátolt hatalmok vala. Akár ténylegesen megtörtént a különféle várispánok hatóságkörenek e területi szabályozása, akár csak a szokásjog alapján gyakorolta e jogkörét a nemesi területen is, — annyi kétségtelennek látszik, hogy az egyes várispánok (illetőleg fő-várispánok) e hatóságköre szabja meg az ugynevezett ősalakulásu, majd autonóm vármegyék határait.

Csak ennyiben mondhatjuk, hogy a várispánságok benn feküdtek a vármegyékben s szólhatunk vármegyei főispánokról a XI. és XII. században³⁾. A várispánság és a nemesi terület közötti kapcsolat adja meg kifelé a területi egység képét. Csakis ilyes szervezettü vármegyéről lehet szó a XI. és XII.-ik században s a „civitatis mega“ alatt a várispán alatt álló közigazgatási és törvénykezési területet vagyis vármegyét kell értenünk.⁴⁾ Hogy itt-ott a nemzetségek szerinti letelepedésnek is természetes része volt a területi alakulások megállapításában, — alig szenved kétséget.⁵⁾

¹⁾ Roger C. M. c. 5. 10. Endlicher: Monum. Arp. 259—262 l.

²⁾ U. o. p. 246; F. stb. F. C. D. T. II. o. p. 218.

³⁾ A vár- és főispáni elnevezést synonym értelemben használjuk Győrmegyére vonatkozólag.

⁴⁾ V. ö. Botka F. id. ért. Századok 1870. 1514 l. jegyz. Woa-megye 1208. F. C. D. III. vol. I. p. 61.

⁵⁾ A pannonhalmi alapító oklevél e szavai: „volente comitatu quodam, nomine Sumegiense, paterna me sede repellere“ . . . alatt kétségkívül nemzetségi területet kell értenünk, melyet azonban szintén nem tekinthetünk önálló nemes-vármegyei alakulásnak. A nemzetségi szervezet idővel itt is felbomlik, a várispán hatósága itt is fennáll s fejlődésében a többivel hasonjelleű. Az oklevél következő helye: „supra-nominati comitatus decimationem de omnibus negotiis“ szintén arról tanuskodik, hogy a comitatus határai is már meg valának állapítva.

A nemesség különleges nemzetségi szervezete a XI-ik század folyamában még fennállott; de már szt. László alatt a nemesek a kir. curiába viszik panaszait.¹⁾ A várispánságok mellett főnálló s önálló szervezettü nemes megyére alig vala szükség.²⁾ Táborba szállás esetében a nemesség valószínűleg a királyi zászlók vagy önválasztotta vezérek körül sorakozott. A nemesség hadszervezetéről egyébiránt a királyság első századairól nincs biztos tudomásunk. Rogerius elbeszéli, hogy a tatárok közeledésének hírére a király a nemeseket és a 72 várispánsághoz tartozó jobbágyokat és várnépeket fegyverre szólította; de külön nemesmegyék-, vagy nemesi szervezetről nem tesz említést, bizonyára azért, mert ilyes önálló szervezet nem létezett.³⁾ Peres ügyeiket kezdetben elintézték a nemzetségi szervezet kötelekei között, majd a békebirák, a kir. curia, a zsinati és a király vagy a nádor által tartott megyei törvényszékek, majd a XII. század óta részint királyi engedély, részint kir. parancs alapján tartott megyegyűlések. A nemesség nem a várispántól, hanem közvetlenül a királytól függött; az aranybullában határozottan tiltakozik a várispánok és udvarbiráik hatalmi terjeszkedése ellen.⁴⁾

Körülbelől ilyes átalakulás történt Lengyelországban is, hol a nemes opole-ek s a kir. várkerületek beolvadtak a közös vajdaságokba.⁵⁾ Várispánságaink jogköre a fentebbiek szerint nem lehet egyenlő. Nem mindegyikök volt a nemességre is kiterjedő korlátolt hatósági joggal felruházva s így minden egyes várispánság

¹⁾ S. Lad. Decr. II. 3. és v. ö. Pauler Gy. id. ért. 1879 115 l.

²⁾ Botka T. többször idézett tanulmányában a várispánság mellett (a XI. és XII. században) önállóan szervezett nemesi megye fennállását vélelmezi; de érveléseiben hiányzik a meggyőző erő. A középkori stylus curialis, zavaros és következtelen terminológiája nem nyújt biztos kulcsot a kérdés tisztázásához (civitas, comitatus, parochia, provincia, castrum sokszor synonym értelemben használtatnak). Hogy a provincia szó sem jelentett kizárólagosan vármegyét, erre nézve l. Pauler Gy. Századok 1879 111 l. jegyzet. A Botka felfogását cáfoló ellenérveket helyesen összegezi Dr. Kerékgyártó Á. A műveltség fejlődése Magyarországon 237 l. I k. 1880.

³⁾ Rog. Cr. M. C. 14. Endlicher id. m. p. 264.

⁴⁾ V. ö. Frankl: Országbirói hivatal 139 l. Endlicher id. m. p. 413 (5)

⁵⁾ Pauler Gy. Szt.-István alkotmánya. Századok 1879. évf. 113. l.

nem is tekinthető megannyi vármegyei alakulás központja gyanánt.¹⁾

Kézai szerint²⁾ Árpád nemzetségével Székesfehérvár vidékén, Szabolcs Csákvár, Verbulcs a Balaton vidékét stb. szállotta meg. Az Árpád által nemzetségileg megszállt föld azonban nem szorítkozhatott pusztán Fehérmegyére. A bakonyi erdőispánság, a gazdag adományok, miket szent István Győr megye területén a székesegyháznak, a pannonhalmi apátságnak, a Hédereknek (Szigetköz) adott, majd a besenyők letelepítése (Zoltán fej. alatt) Győr megye nyugati felében, a csallóközi terjedelmes királyi javak, — mindezek arról tanuskodnak, hogy a fejedelmi család közvetlen birtokállománya — legalább szent István idejében — egész Pozsonyig terjedett, s hogy különösen Győr megye jelen területe — legalább nagyobb részben — eredetileg fejedelmi birtok volt, melynek Győr vára képezte központját. Szent István a legyőzött Kupa egyik testrészét a vár kapuján téteti pelengérre³⁾; a pécsi püspökség alapító oklevele (1009) Győrről kelt.⁴⁾

A győri vár
ispánság és
megyéje.

A győri várispánság birtokterülete majdnem mindenütt összeesik a vármegye jelenlegi határaival; csak a déli határszélen mutatkozik nagyobb ingadozás. A déli határokra nézve az Árpád-korból csak annyit mondhatunk biztosan, hogy Lázi, Varsány és Szent-Kereszt a győri káptalan 1210-iki oklevele szerint már nem tartozott a bakonyi erdőispán hatósága alá s lakói sem szállást, sem egyéb pénzbeli illetéket

Határai.

¹⁾ IV. Béla az általa szervezett locsmándi várispánságot (comitatum) (F. C. D. v. vol. I. p. 82. castrum de Luchman olvasható) a hozzátartozó Lánzsér (cum castro Lanser) várral együtt Lőrinc mesternek (kir. étekefogó és soproni főispán) adományozza (1263) érdemei és jószágcsere fejében örök birtokul; de oly kikötéssel, hogy a várjobbágyok és várnép Lőrinc irányában is ugyanazon szolgáltatokra kötelezvék, melyekkel eddigelé a királynak tartoztak. Ha azonban valaki a jobbágyok közül Lőrinc irányában nem akarja teljesíteni köteles szolgálatait, szabadságában álljon a vár földjéről elköltözni; de ez esetben földjét Lőrinc mesternek köteles átengedni. A nemességre is kiterjedt hatalomkört (pénz- és tizedügy) egy szóval sem érinti a király; kétséggel azért, mert a locsmándi várispánság területén lakó nemesség addig is a soproni főispán korlátolt hatósága alá tartozott. F. C. D. IV. vol. 3. p. 149.

²⁾ Endicher: Mon. Arp. p. 103.

³⁾ Thuróci Chron. II. c. 28.

⁴⁾ Fejér. C. D. I. p. 292.

nem tartoztak adni az erdőispánnak. A Vénye (subter Bokon. Fenyőfe mellett) és a Csurgiban lakó erdőcsőszök közt folyt határperben sem tűnik ki világosan a megye határa¹⁾. Az összehívott tartományi nemesek (cum multis nobilibus provincie) közt János, Gug fia — győrmegyei és bakonyaljai birtokos — is említették; törzsbirtokuk után ítélve a gugiak győrmegyei nemesek voltak.²⁾ Dolosd (Mór közelében) 1275-ben Veszprém vármegyében, a Bakonyban fekvőnek mondatik³⁾, Botka Tiv. Szent-Keresztet is Veszprémmegyébe helyezi; egyházilag a győri püspöki megyéhez tartozott⁴⁾. Győrmegye északi határán Árpás és Böös, Novák és Dőr a várispánság kiegészítő részeit képezték; délkeletnek a banai és szolga-győri várispánságok (Gönyő, Böny, Örs), nyugathoz és dél-nyugaton a besenyők kiváltságos telepei (Téth, Árpás, Bezi) határolták a várispánság és megyéje területét.

A szt. Istvánféle birtokalakulás óta a korona tulajdonát képező javak két részre oszlanak, melyek jogi természetükre nézve lényegesen különböznek egymástól. A várispánsági javak jövődelme a koronát illette ugyan, de szt. István törvényei értelmében azokat nem volt szabad elidegenítenie. S ha mégis megtörtént, az csak visszaélés volt. Az ugynevezett királyi jószágokkal azonban a korona tetszése szerint rendelkezhetett.⁵⁾

A győri vár-
javak.

A győri várföld tartozékai: Geur (Gewr, Győr, Jauryana civitas) vára: a mai „majorok“ területe is a vár kiegészítő részét képezte. Alsó fele a mai Kalvária és Pánzsza körül idővel a szt. Adalbertről címzett társas káptalan birtokává lett. (vicus S. Adalberti.) (Fejér C. D. V. vol. 1 p. 140.) A vár délkeleti alja, a mai

¹⁾ 1258. Árp. Uj. Okm. II. k. 314 l.

²⁾ Gug, bakonyi comes 1082. Haz. Okm. IV. k. 1 l. Comes Gugh capellam S. Nicolai in Dym fundat. 1231. F. C. D. VII. vol. 1 p. 226. Gugh. Nyalka mellett fekszik. Árp. Uj. Okm. III. k. 170 l. Pesty Fr. a bakonyi kerületből való nemeseknek véli őket. id. m. I. k. 206 l.

³⁾ F. C. D. VII. vol. 2. p. 40 és 52.

⁴⁾ Veniendo ad parochiam Vesprimiensem invenimus villam S. Crucis sub silva Bocon . . . Századok 1872 évf. 32 l. 1225. F. C. D. III. vol. 2. p. 34.

⁵⁾ S. Stephani R. Decr. I. II. C. 2. Árp. Uj. Okm. I. k. 12. l.; F. C. D. III. vol. 1 p. 353. Dr. Kerékgyártó Árp.: A műveltség fejlődése Magyarországon I. k. 374. l.

Győrsziget és Révfalu területe a székesegyház birtoka volt. (Révfalu kiváltságlevele a község ládájában 1297.)

Toryan (Tarján). Egy részét szt.-László 1086-ban a bakonybéli apátságnak adományozta. Árp. Uj Okm. I. k. 34 l. 1137-ben „villa reginalis,” melyből II. Béla a mosonyi várnép által akkoron birt területet (Ravazd és Tarján közt) a pannonhalmi apátságnak adományozza. U. o. 53 l. 1240. a várnépbeli szőlőművesek lakják. Haz. Okm. III. k. 5 l. Nagy Pál, a királyi kulcsárok mestere, 1352-ben adományt nyer a tarjáni várföldekből. F. C. D. IX. vol. 2. p. 116. Hazai Okm. II. k. 90, 98 ll.¹⁾

Ech, (Nagy-Écs) 1185-ben várföld. Árp. Uj Okm. I. k. 78 l. Lakói mint szőlőművesek teljesítették a vár iránti köteles tartozásaikat. 1240. Haz. Okm. III. k. 5. l. R. Károly a nagyécsi kir. udvarnokokat, várnépet és egyéb szolgálkat Kőcski Sándornak adományozza. 1323. Haz. Okm. I. k. 123 III. 81. l. Écs másik része a pannonhalmi apátságé volt. U. O. 134 l.

Sagh, a várnépek földje, melyen szőlőművesek éltek 1240. Haz. Okm. III. k. 5 l.; Buchsag „ubi vinidatores nostri residere dicuntur”, R. Károly 1318-ban Hédervári Dezsőnek adományozza. Anjouk. Okm. I. k. 460 l.

Nuul, (Nyul) 1240-ben egy része a várnépbeli szőlőművesek földje. Haz. Okm. III. 8. l. F. C. D. VII. vol. V. p. 303—307 Nagy Lajos a leveledi earthausi perjelségnek (Városlőd mellett) adta anyuli várföld maradványát. F. C. D. IX. vol. 5 p. 241.

Malomsok. Révfalutól Zámolyig terjedt. V. István 1271-ben a győri polgárságnak adományozza. F. C. D. V. vol. 1. p. 148. A XVII. században már Pataházának nevezetik.

Kapi. Demeter és Tamás 1209-ben adományul nyerik a vár földjét, melynek mivelhető része 300 hold; 1251-ben Móricz mester Kapin és Rétin fekvő birtokát a móriczhidai premontr. kolostornak adományozza. F. C. D. IV. vol. 2 p. 288.

Novák és Réti. II. Endre 1210-ben a győri vár birtokát, Novákot, továbbá Rétin a várnép földjéből két ekealjat (a viz, rét és nádasnak megfelelő terjedelmű részével) ad Poth

²⁾ A praedium, possessio, terra, villa kifejezések oly következtetlennül használatnak okleveleikben, hogy jobbnak láttuk egyszerűen mellőzni a birtokjelzést.

nádor- és mosonyi főispánnak. F. C. D. III. vol. 2. p. 472—473. Réti az Árp. Uj Okm. X. k. 33 l. szerint a királyi tárnokok földje volt.

Deer (Dőr). II. Endre 1220-ban Oslw comes fiainak. Oslw- és Beludnak adományozza Dőrt, a győri várjobbágyok földjét. F. C. D. VII. vol. 1 p. 203.

Sceez (Szerecsen). Tíz ekényi földje szt. László adományából a bakonybéli apát birtoka; a többi a győri és veszprémi várjobbágyoké. 1234. Árp. Uj Okm. I. k. 333 l. és u. o. II. k. 92 l.

Bolon (Balony), udvarnokok és a győri várnép földje. IV. László 1284-ben 40 hold várföldet a székesegyház balonyi birtokához csatol. F. C. D. V. vol. 1. p. 45; u. o. V. vol. 3. p. 231. Balony már 1252-ben a székesegyház birtokához tartozott; lakói harangozási szolgálatokra voltak kötelezve. Haz. Okm. I. k. 50. F. C. D. VII. vol. 5. p. 306.

Egyéb várispánságok Györmegyében fekvő tartozékal:

Nulos. Határai: nyugaton Pázmánd a királyné népeivel, kelet- és délről a pannonhalmi apátság népei, északon a győr várföld népei és a kir. tárnokok. A mosonyi várjobbágyok földje volt; 18 lakójával együtt II. Endre a pannonh. apátságnak adta birtokcsere fejében. A várjobbágyok ez ellen tiltakoztak, arra hivatkozva, hogy ők szt. István kir. jobbágyainak fiai, tehát a király nem ajándékozhatja el őket földjeikkel. Állításukat azonban nem merték esküvel bizonyítani. Árp. Uj Okm. I. 189 l. III. k. 20, l. V. Istán 1270-ben. Tamás honti prépost részére megerősíti IV. Bélának adományát, mely a mosonyi vár Nulos nevű 10 ekényi földjére és 25 szőlejére vonatkozik. Árp. Uj. Ok. III. 235 l.

Zup, Saap (Szap). 1086-ban a Zupnál fogott vizák tizede a bakonybéli apátot illeti. Árp. Uj Okm. I. 36. Sa a p pozsonyi várföld (1255), melyből Szapi Ivanka és Pousa IV. Béla királytól két birtokrészt kapott csere fejében két malomért. 1300. Alsó- és Felső-Zapot Zaapi János lakta. F. C. D. X. vol. 1. p. 543. Benke de Sap, iobagio Eccl. Strigoniens. Haz. Okm. III. k. 19 l. 1260.

Durug. A pozsonyi és mosonyi várjobbágyok földje (Alap- és Örs között). 1258-ban IV. Béla megengedi Sándornak, Marcell comes fiának, hogy 5 ekényi durugi földjét, melyet

a királytól csere fejében nyert s azelőtt a pozsonyi és mosonyi vár tartozéka volt, — (1252. Árp. Uj Okm. II. k. 223 l.) Favus pannonhalmi apátnak eladhassa. A felvállás meg is történt. Haz. Okm. I. 36 l. Árp. Uj Okm. II. k. 297 és 304 l. Lánch az ő vejének, Jánosnak adományozza durugi földjét 1273. Árp. Uj Okm. IV. 29 l. Haz. Okm. I. 60 l. 1329-ben a királyné, a pannonh. apátság s a mosonyi várjobbágyok birtoka. Pannonh. ltár, caps. LVIII. lit. O.

Örsmosony. Pál, országbiró, Mosony-Kispervat, veszprém- és Nagy-Pervat, Örsmoson, győrmegyei falvakat Jánosnak itéli. Uj Magy. Muz. XI. 450—452 l. Neve mutatja, hogy a mosonyi vár földje volt, mely a másik Örs (Uruz) falutól különbözött.

Günew (Gönyő). 1224-ben a kir. udvarnokok mellett a szolgagyőri várnépnek is van itt 3 ekényi földje, melyhez dunai halászszejog és két sziget is tartozik. II. Endre a várnép földjét a pannonhalmi apátságnak adományozza. Árp. Uj Okm. I. 196 l.

Teryan (Tarján), hol 1242-ben a szolgagyőri várnak is van egy ekényi lakatlan földje, melyet IV. Béla Rénáldnak, Wyrunc mester fiának két győri házhelyért cserébe ad. Árp. Uj Okm. II. k. 144 l.

Heche. 1282-ben Hecsei Erb fiai a szolgagyőri várnak bizonyos 2 ekényi földjét, mely Hechének neveztetik s Győrmegyében fekszik, IV. Lászlótól adományul kéri a magok számára. Kérelmüket azzal indokolják, hogy az említett föld a tatárjárás óta üresen áll és elhagyott állapotban van. Czech kéziratai 7 kötet a) 38 l. a M. T. Akadémia kéziratárában.

Rodovan, (Radvány) pozsonyi várföld és a zobori apát birtoka 1252. F. C. D. VII. vol. 5 p. 294, 305. U. o. IV. vol. 3. p. 451.

Medve, pozsonyi 1252 F. C. D. VII. vol. 5. p. 306 és **Kus,** mosonyi várföld 1270. F. C. D. V. vol. 1. p. 28. Czech a fehértői határba helyezi. Akad. kézirat. Cz. 8. k. 91 l. Kosi dülő.

A várszerkezet és a vele összefüggő néposztályok; társadalmi helyzetök. A győri várispánság és a vármegyének főtisztviselője a királyi kinevezés alá eső vár- és egyuttal me-

A várispánság tisztviselői.

gyei főispán (*comes castri, C. parochialis, provincialis parochianus, iudex*). Mint a király vidéki főtisztviselője a közigazgatási, hadügyi, törvénykezési, dézma- és pénzügyekre egyaránt kiterjedő hatalmat gyakorol a megyéjében lakó szabadok és szolgáltszélyek felett; de a nemesekre vonatkozólag csak tized- és pénzügyekben intézkedhetett, tehát hatalomkörü kisebb mint a zupáné. Itélt az alantas közegeitől hozzá fellebbezett ügyekben is s viszont az ő curiájától meg volt engedve a királyhoz való fellebbezés. A várispán tiszti köréhez tartozott felügyelni a dézma, adók, vámok és a királyt illető csöbrök behajtására (bor- és élelmi adó); ő ügyelt a várnép tartozásainak beszolgáltatására s a királynak mindezekről szót. Mihály napján számot adni tartozott.¹⁾ A vármegye területéről beszédett összes kir. jövedelmek $\frac{1}{3}$ -da a várispánt illette, kinek a dézma után is volt bizonyos járuléka. Miként a király, a nádor és egyéb országos főtisztviselők, úgy a várispán is egész megyéjében igényelte (1222 : 29 tcz.) s a várföldön tényleg élvezte²⁾ a descensus vagyis az ingyenes szállás és élelmeztetés részletesen megállapított jogát.

A várispán széles hatáskörének megfelelő tiszti közegekkel rendelkezett. Hadügyi tekintetben helyettese a hadnagy (hadnagio, *dux* vagy *maior exercitus*), a törvénykezés terén az udvarbíró (*comes curialis*). A gazdasági és közigazgatási ügyek terén oldala mellett állnak: a várnagy, kit a vár közvetlen területe feletti felügyelet és a várat mint egyuttal gazdasági központot megillető szolgáltatások ellenőrzése kétségkívül első sorban illetett.³⁾

¹⁾ Colom. Decr. L. I. c. 78. 79. Andrean. 1222 : 29.

²⁾ 1240-ig. Haz. Okm. III. k. 5. l.

³⁾ S. Ladisl. D. L. III. c. l. A „várnagy“ elnevezés szokásos fogalma alig illik a XI. és XII. századbeli várnagyokra, s véleményem szerint csak a XIII. század óta, midőn a vár elveszti gazdasági jellegét, — alkalmazható rájuk, vagyis mai fogalmát a lassankint átalakult viszonyok teremteték. A német gazdasági rendszer analogiája igazolja ama felfogást, hogy e várnagy eredeti rendeltetésére nézve főleg gazdasági tisztviselő volt, kinek a várföld körén kívül terjedő hatalma — a századosok és tizedesekével együtt — igen korlátolt vala. A maior a karolingiek gazdasági szervezetében mindenütt mint központi gazdasági tisztviselő szerepel. Az, hogy a magyar a „maior“ elnevezést a hadi tisztviselőkre is alkalmazta, nem ingathatja meg e felfogást (Ruben, *maior exercitus*, Echilleus Varnog . . . Reg. Varad. Endlicher p. 667). (110) A zaszty apátság alapító oklevelében olvassuk (1067): . . sunt autem ibi (t. i. Suruk praedium) Hungari, quorum maior nomine Michael . . . Árp. Uj Okm. I. k. 26 l. V. István

A vár századok- és tizedkertületekre osztott¹⁾ megyéjében a közigazgatást és alsóbb foku törvénykezést²⁾ a századosok és tizedesek (centurio és decurio) kezelik; ők hajtják be a királyt megillető jövedelmeket; hatósági körük egyébiránt nem terjedett ki a vármegyében lakó szabadokra is.³⁾

A hirnőkő és hirnőkők (archipreco és preco) a kir. rendeletek kihirdetői és alsóbb foku adószedő közegek;⁴⁾ a végrehajtó mint hites törvénykezési közeg szerepel a törvényes eljárás és illetékek beszedése körül (praestaldus). Ezekhez járult a XII. században a bilochus, aki a várispán udvarában ítelt a tolvajok és latrok felett.⁵⁾

A várjavakra letelepített népek jogai és kötelezettségei a korona — mint földesur irányában — már sztr. István alatt szabályoztattak s összeírattak. Azonban a könyv — legenda s. Stephani — melyben az egyes várak tartozékai s a rajta élő népek föl voltak jegyezve, Robert Károly alatt elveszett.⁶⁾

Okleveles adataink szerint a vár földjén lakók több fokozatra oszlottak, melyek legfelsőbb elemeit a várjobbágyok képezték. A nemzet szabad tagjairól az átmenetet a szolgák osztályába ők közvetítették. Közel állottak a nemességhez; de csak az Árpádkor végén olvadnak be az országos nemesek osztályába.⁷⁾

A várjobbágyok.

Hadi kötelezettségök fejében hűbérjellegű, tehát korlátozott tulajdonjoggal birták a vár földjeit, melyeket nem vala szabad elidegeníteniök. A várjobbágy birtoka örökösödésileg

Antal mesternek egy rábai szigetét adományoz Vasmegyében „ita, quod Comes Castri ferrei, qui pro tempore fuerit et maior castri seu quicumque officialis eiusdem Comitatus nullum ius ibi habeant, et nullam accedendi et nocendi sibi vendicare valeant aliquatenus facultatem F. C. D. V. vol. 1. p. 255.

¹⁾ S. Ladisl. D. L. III. c. 1.

²⁾ Endlicher: Registr. Varad. 264.

³⁾ Endlicher: Registr. Varad. p. 69 l. (206) „illi autem dixerunt non esse subiectos centurionatui, sed debitores liberorum denariorum...”

⁴⁾ U. O. Reg. Varad. 258 a királyt illető ökrökről a preco számol, csakhogy e pontra nézve nem vagyunk eléggé tisztában, vajjon nem pusztán földesuri természetű volt-e az ökör- és csöböradó, melyet rendszeresen csak a várnépbeliektől szedtek?

⁵⁾ 1212. F. C. D. III. vol. 1. p. 118 Árp. Uj Okm. II. 76 l.

⁶⁾ F. C. D. VII. vol. 1 p. 108.

⁷⁾ V. ö. Kézai Endlichernél p. 129.

szállt apáról fiura.¹⁾ Maga a várjobbágyság is több fokozatra oszlik. Szt. István jobbágynak fiai (iobagiones vagy liberi S. Regis) előkelőbb állást foglaltak el a jobbágyok körében. Némely jobbágyok descensussal tartoztak a várispánnak, mások nem.²⁾ A várispán tisztviselőit közönségesen a várjobbágyok köréből választotta.

A várjobbágyok kezén levő föld közönségesen 2 ekényi vagyis 2 ekealj, (240—300 hold) melyet szolgálkival műveltettek.³⁾ Az egyes várakhoz tartozó jobbágyok száma e szerint alig lehetett valami nagy; a 72 várispánság hadiereje (ide nem számítva természetesen a jobbágyság körén kívül álló hadköteleseket) alig becsülhető többre 25—30,000-nél.

Szabad pa-
rasztok.

A várszerkezet kötelékei között élő népekhez (adó- és törvénykezés) tartoznak a vár földjén vagy a magánosok birtokain letelepült szabad parasztok vagy jobbágyok és vendégek (hospites); a szabad parasztok, ha földesurok iránti tartozásaikat lerótták, szabadon elköltözhetek.⁴⁾

E szerint a várszolgák földjén lakó vendég (jövevény), ha hadi szolgálatot nem tesz, 8 dénárt fizet. A háznélküli várszolgák szintén ennyit fizetnek. Azon szabadok, kik a körutat tevő királynak lovakat, kocsikat adnak használatra, 4 dénárt fizetnek, ugyanannyit fizetnek azon szabadok is, kik ezekkel együtt lagnak. A szabad jövevények, kik más földjét művelik, csak a szabadságért fizetnek dénárokat (fejadót) és nem a munkáért (közmunka váltságot).⁵⁾ A várlakóktól mind a munkáért, mind a szabadságért szedessenek dénárokat. Az urak és nemesek kivételével tehát mindenki fizette ezen adót; a várjobbágyok 5 pondusa is valószínűleg ez adónem rovatába sorozható.

¹⁾ A XIII. században egyébiránt a gyakorlat már az ellenkezőről tanuskodik. 1230. F. C. D. III. vol. 2. p. 221.

²⁾ Árp. Uj. Okm. III. p. 44, 57. és u. o. II. k. 222 l. filii iobagionum qui vulgo Zalasadow dicuntur. Némelyek adót is fizettek . . 1274 „Buhte filij Atrachyk de filijs iobagionum Gumuriensium Quinque pondera videlicet soluencium oriundi . . . Haz. Okm. VII. k. 150 l.

³⁾ Árp. Uj. Okm. I. 194. 1223. és u. o. IV. 305 l.

⁴⁾ Hajnik I. Magyar Alkotmány- és Jogt. az Árpádok alatt 135 l. Kálmán kir. zavaros törvényeire (Decr. I. I. c. 35, 38, 39, 40, 45) nézve v. ö. Dr. Kerékgyártó Á. A műveltség fejlődése Magyarországon 406—407 l. és 314 l.

⁵⁾ U. o. azonban a 380-ik lapon e cím helyett iparadót említ.

A „Legenda Major“ szerint¹⁾ már Géza megengedte, hogy a keresztény vendégek az országba jöhessenek és itt letelepedhessenek. E vendégek ültették át hozzánk a nyugati polgárisodás elemeit; erős, vállalkozó és munkabíró egyének lévén, gyarmatokat alapítottak, melyekből idővel népes közösségek, végre városok alakultak.²⁾ A várak, székesegyházak és kolostorok alja aránylag legtöbb védelmet nyújtott a letelepülő idegennek. Személye védelemre, iparművei kelendőségre leginkább itt számíthattak. A forgalom itt volt legnagyobb; a sokadalmak is itt fejlődnek ki első sorban. Kedvezőbb jogi helyzetük, szorgalmok és értelmiségük folytán a többi várnép fölé emelkednek. A tömegesebb letelepedés, az ipar és kereskedelem érdekközössége folytán bekövetkezett szorosabb csatlakozás lassankint megteremté ama társadalmi réteget, a polgári osztályt, mely a kézműves és kereskedői osztály képében a földhöz kötött pór és a nemes közötti örvényt áthidalni vala hivatva.

Vendégek.

A győri vár alján ekként a vendégek és várnépbeliek, — továbbá az itt talált vagy menekülésök után visszatérő lakosokból lassankint egész község alakul. A letelepedés részint közvetlenül a vár falai alatt történt vagyis a székesegyház birtokán, részint a várföldjén, azaz a várban és a mai majrokban, hol az egykori virágzó római gyarmat emlékei — legalább romjaikban — még kétségkívül fennállottak. A vendég jogi állására nézve szabad volt s rangosztály tekintetében közvetlen a várjobbágy után következett³⁾. Tartozásainak természetét és mértékét azonban a földesur határozta meg, akinek földjén élt. A vár földjén lakó vendégek vagyis polgárok 1271 előtt minden háztelek után a földbér (terrarium, census) címén fél fertót ($\frac{1}{8}$ marka vagyis 20 dénár) fizettek évenként a várispánnak.⁴⁾

A győri városi élet elemei.

A székesegyház földjére települt vendégek tartozási viszonyait nem ismerjük, annyi azonban kétségtelen, hogy részint pénzül, részint termékek alakjában adót fizettek földesuroknak. Valószínű, hogy a vár földjén lakó s ipar- és kereske-

¹⁾ Endlicher p. 141.

²⁾ Ipolyi Ár.: Besztercze művelődés története. Századok 1874. évf. 531—532 ll.

³⁾ F. C. D. VI. vol. 2. p. 32.

⁴⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 148.

delemmel foglalkozó vendégek már a XI. és XII. században részesültek némi kedvezményekben; ilyen volt például a bíróválasztás, saját törvényeik és szokásjuk alkalmazása stb. Az ilyes kiváltságok e korban még ritkák ugyan; annyi azonban bizonyos, hogy a XIII. század első felében Győr már kiváltságos községet képezett, mely a várhoz tartozó Nyul, Tarján stb. községek módjára bíróválasztási jogot is gyakorolt, peres ügyeit azonban ezentúl is a várispánhoz kellett fellebbeznie.¹⁾

A vendégek a várjobbággyokkal együtt rendszeren a várispán közvetlen hatósága alá tartoztak.²⁾

Várnép.

A várszerkezet alsóbb elemeit a szolgálai állapotú várnép képezi, mely a vár földjén s majd egészen elkülönözve, majd vegyesen lakott más adománybirtokosok népeivel. A várnép birtoka fejében különféle szolgáltatásokra volt kötelezve a vár és a király, mint földesura részére. Termésök felét a várispán közegei vették át a király számára. Pl. a győri várhoz tartozó sági, nyuli, tarjáni és écsi szőlőművesek szállásai az általok művelt szőlő után (de una vinea) bortermésök felét a győri várispánnak tartoztak beszolgáltatni. E bor $\frac{2}{3}$ -da a királyt illette, $\frac{1}{3}$ -da pedig a várispáné volt; csak a termés másik fele maradt a szőlőműveseké.³⁾ A várnépbeliek azonfelül mint sütők, börtönőrök⁴⁾, halászhok,⁵⁾ erdőkerülők,⁶⁾ faszállítók,⁷⁾ bognárok, stb.⁸⁾ szolgáltak, vagy a vár egyéb szükségleteinek megfelelő szolgálatokat tettek. A várszerkezethez tartozó tárnok-udvarnokok a vámszedéssel foglalkoztak.⁹⁾

¹⁾ Endlicher Reg. Varad. p. 291 (206).

²⁾ Ugy látszik szabadok és nemesek is laktak már ekkor Győrött, kik birtokaikkal korlátlanul rendelkeztek. Renold mesternek két házhelye van Győrött. (Árp. Uj. Okm. II. 76. l.) Beutho „de villa Gewr“ 4 ökröt, egy ekényi földet és egy missalet hagy a lébényi apátságnak, továbbá 7 szilaj kancát és Écs mellett hincát (Hincas?), melyeket közönségesen Caciha Ozu-nek neveznek. Lehet, hogy az adományozó pap volt. F. C. D. III. vol. 2. p. 274. 1214.

³⁾ Haz. Okm. 3. k. 5. l. F. C. D. IV. vol. 1. p. 195.

⁴⁾ Endlicher Reg. Varad. p. 641 (7) 642 (10).

⁵⁾ F. C. D. IV. vol. 1. p. 197.

⁶⁾ F. C. D. III. vol. 2. p. 460.

⁷⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 196.

⁸⁾ Árp. Uj. Okm. I. 237 l.

⁹⁾ . . . magistri Petri, Tauernicorum uduarnicorum castris Zulga-geuriensis . . . 1220. F. C. D. V. vol. I. p. 59. A szatmári főispán az

A várnépbeliek pénzbeli tartozásokra is voltak kötelezve. V. István 1271-ben bizonyos 5 pondust fizető várnépbelieket emel a győri polgárok sorába¹⁾.

A király és vendégeinek ellátása, a várispán descensus joga s az általa „ajándék“ címén igényelt adományok, a szabad dénárok, az ököradó és fekvéspénz, a centurionak járó illetékek, mint megannyi földesuri teherként nehezedik a várnépbeliek osztályára²⁾.

A várnépek tartozási viszonyai arról tanuskodnak, hogy a várispánság egyuttal gazdasági intézmény is volt, melynek szervezete megfelelt a teljesen kifejlett uri hatóság alá tartozó uradalmak szervezetének. Sőt bizvást elmondhatjuk, hogy amint a karolingiek villarendszere Németországban, úgy a várispánságok, továbbá az ezekhez hasonló gazdasági szervezéssel bíró királyi uradalmak — az egyházi és nemesi birtokok szervezésében nálunk is époly mintául szolgáltak.³⁾ IV. Béla oklevele (1240), melyben a győri várhoz tartozó sági, nyuli, tarjáni és écsi szőlőművesek tartozásait és jogi állását kiváltásgképen szabályozza, elég világot vet az összes várnépbeliek XIII. századbeli társadalmi helyzetére.⁴⁾

általa kinevezett alispánt (jövedelmei is el vannak sorolva) a vámhivata élére állítja s a vámszedő tárnokokat hatósága alá rendeli Anjouk Okm. I. k. 428 l.

¹⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 148. 1267. IV. Béla „quod nos Sebastianum filium Zolus de villa Aranyos supra Comaromium (inferior vero pars pertinet alteri Oronos, quae est Zolgageuriensis . . . F. C. D. IV. vol. 3. p. 448), solutorem quinque ponderum ad castrum Zolgageuriense. . . ipsum et suos heredes cum terra eundem Sebastianum et non alios fratres suos contingente de numero ipsorum castrensiu solucium quinque pondera, ad numerum et libertatem seruicium Regalium duximus transferendum. Árp. Uj. Okm. III. k. 158 l.

²⁾ Haz. Okm. III. k. 5 l.

³⁾ V. ö. Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte S. 324.

⁴⁾ Ráth K. az 1318-ki átirat alapján (melyben R. Károly megerősíti e szabályozást) közli ezen oklevelet (Haz. Okm. III. k. 5 l.), mely több tekintetben eltér a Fejér-féle közléstől. Endlicher is a Fejér-féle oklevelet közli; szövegéből kitűnik, hogy az általa idézett 1318-ki átirat eredetijét soha sem látta (V. ö. Endlicher id. m. p. 449—451). Mindkettőnél „bulganicos“ helyett „bulgaricos“ olvasható; „fekvéspénz“ helyett „fistpénz“. IV. vol. 1. p. 195. De Ráth K. sem közli hibátlanul; így 6 l. 6. sor, „se“ helyett olvasd „sive“; 9. sor: „perhibemus“ helyett „prohibemus“; 21. sor: „preiudicio“ helyett „pro iudicio“;

E szerint minden egyes szállás (telek) után a győri várispánnak 20 tömlő (cubulos bulganicos) bort, a kir. asztalnokok ispánjának (comiti buchariorum-pincernarum) pedig szt. Mihálykor egy pondust (l. alább a pénzlabát) fizetnek és semmit többet. Minden tekintetben a várnak legyenek alá vetve és nekünk (a királynak) semmivel se tartozzanak.

A várispánnak nem tartoznak descensust,¹⁾ (vagyis ebédet és vacsorát) adni s nem fizetik a szabadok dénárjait, az ököradót és fekvéspénzt (Fekespenez). Épigy felmentetnek a várnepeknél szokásos százados-tartás és fizetés terhe alól s közakarattal választhatták bírójukat. A várispán ajándék vagy kedveskedések fejében mitsem kívánhat tőlök; a király személyének vagy vendégei ellátása végett is csak a nekik bemutatott királyi levél alapján kötelesek beszolgáltatni az iratban részletezett szükségleteket.

A várispán sohasem, se jövet; se menet nem szállhat be hozzájuk s amire szüksége van, azt méltányos módon, érdekeik sérelme nélkül szerezze be tőlök.

Az udvarbirónak ne legyen helyettese; de ha elhagyja a várat, visszatéréseig másra ruházhatja teendőit. Valamely falu romlásával járó vagy valamely egyéni szabadság elvesztésére (?) vezető ügy megítélése a várispán illetékessége alá tartozik. Az udvarbirónak nem szabad állásából tőkét csinálva — pusztá nyereszkesedési vágyból birói széke elé idézni oly egyént, kit senki sem vádol be, azt fogván reá, hogy büntetést elpalástolja vagy ellenfelével az ő tudtán kívül békült ki. Saját megbízottja fölött sem mondhat ítéletet, hanem bizza az ügyet a várispánra, ki a várjobbágyok jelenlétében mondjon fölöttök ítéletet. Saját várispánjukon és udvarbiráján kívül senki sem mondhat felettök ítéletet; csak, ha az igazságszolgáltatásban anyagoknak mutatkoznának, akkor forduljanak felsőbb bírósághoz. A bilochusi tisztség eltöröltetik. Ha egy egész község lesz elmarasztalva, az a bíró, végre hajtó (praestaldus) és az ellenfél részére 10 pensat fizet birság gyanánt; ha pedig

24. sor kiegészítve: „pro filio (habeatur) bo (norum) successorum“; 31. sor: „nec“ h. „nisi“; 34. sor: „procedat“ helyett „praecedat“; 35. sor: „qualibus“ helyett „qualibet“. Győri kápt. pápóci prép. ltára. P. P. Cth. I. fasc. 3. nr. 8.

¹⁾ V. ö. Pesty Fr. id. m. a segődsi ispánság népeinek tartozásait 214 l.

csak egyes ember, az szintén mindnyája részére 100 dénárt fizessen.

Ha valaki e szőlőművesek közül fölmenő örökös nélkül hal el, testvére (uterinus) örököljön utána; ennek nem létében hátrahagyott vagyonának fele szálljon feleségére s leányaira, fele pedig a várispánra. Ha pedig teljesen gyermektelenül hal el, javainak $\frac{1}{3}$ része legyen az özvegyé, $\frac{2}{3}$ pedig legyen a jog és szokás szerint a várispáné. Ha felmentő esküt tesznek, vagy más okból esküsznek, személyenkint csak 2 dénárt fizetnek a papnak.

A dézmaszedőket és pénzváltókat mindig egy jómódu és tisztesség hírében álló várjobbágy kísérije; a dézmaszedésnél minden háztelek után 2 dénárt vegyen a várispán részére. A beszedett dézmából azonban a várispánnak semmi része se legyen s a dézmaszedést se ruházza senkire pénzeért.

Besenyők: A kun-faju besenyők a várszerkezettől függetlenül mint földműves határőrök éltek megyénk nyugati felében. A besenyőket a Névtelen szerint (c. 57) Zoltán fejedelem telepítette le a Fertő vidékén az ország nyugati határainak védelmére. Okleveleink azonban az ország egyéb részein is említenek besenyőket, kik majd kiváltságaik ótalma alatt élnek, majd uri hatóság alá jutnak. Győrmege nyugati és délnyugati felében kisebb-nagyobb rajokban voltak letelepedve, s hol *bessi*, hol *bissen* név alatt fordulnak elő krónikáinkban és okleveleinkben.¹⁾ Bezi falu is tőlök kapta nevét. Téth egy része szintén besenyő birtok volt²⁾. Jerney szerint³⁾ Vuosian is besenyő helynév, tehát Varsány (= Vuosian régibb okleveleinkben) is ily besenyő szállás volt volna. Kajár mellett a „Beseneuthorlou (a besenyők tarlója⁴⁾ s Thelukbarath (Réti és Lébény között) mint egykori besenyő birtok említettik.⁵⁾

Besenyők.

¹⁾ Hartvik, szt. István életirója, Kézai, Thuróczi „Bessi“ név alatt emlékeznek rálok; Bonfin szerint a besenyőket hajdan *bessi-knek* nevezték (Dec. II. l. IV).

²⁾ F. C. D. IV. vol. 2. p. 87.

³⁾ M. Tud. T. Évk. A magyarországi besenyőkről. 1842 II. oszt. 156—158 ll.

⁴⁾ 1086. Árp. Uj. Okm. I. 32. l. és 1234. 322 l.

⁵⁾ Possessionem Thelukbarath Cott. Jauriensis antea Bissenai, tunc vero conditionarii reginales et udvornici regales incolebant 1341. Kovachich: Polyarchia Hung. p. 169.

A győrmegyei besenyők földrajzi helyzete jelzi, hogy összefüggésben állottak a tömören lakó s jelentékeny haderővel rendelkező árpási, mosony- és sopronmegyei besenyőkkel, kik bizonyos kiváltságok fejében ostromzárolni ígérték a Salamon kir. birtokában levő Mosonyt és Pozsonyt.¹⁾

Győrmegye területén a XIII. század második felében már elenyésznék; részint háboruk, részint a magyar elemmel való összeolvadás folytán számilag megfogyatkoznak s birtokaik majd a soraikból kiemelkedő nemesek, majd idegen adományosok kezére szállanak. IV. Béla az egykoron Téthén lakott besenyők 3 ekényi földjét (1269) a kir. ajtónállók mesterének, a besenyő származásu Poki Tamásnak adományozza.²⁾

Kiváltságos
állásuk.

E besenyők különleges állásáról és közjogi viszonyairól azon kiváltságlevél nyújt némi felvilágosítást, melyben Gyula nádor (1222) megerősíti és visszaállítja az árpási besenyők megsértett kiváltságait.³⁾ E szerint a nádor főhatósága alá tartoztak; ez nevezte ki ispánjukat. Poky Olivér, győri főispán egyuttal a rábamelléki besenyők ispánja és bírása (1267)⁴⁾ volt. Az ispán maga választotta udvarbíráját (comes curialis, alispán), ki a törvénytárat vezette. Az udvarbírónak kötelessége évenként többször megjelenni s a köztök felmerülő peres ügyeket elintézni. Ispánjuknak harmadévenként két ló után hat pensa mantuai dénárt kellett fizetniök; de az ispánnak csak egyszer, midőn hivatalába lép, szabad közejük menni. Aki a besenyők közül hadba nem mehet, minden lótól két pensat fizet. Ispánjuk előtt, midőn meglátogatja őket, egy jobbágy járjon, aki jogait megmutassa.

A jobbágyok, kik saját költségükön táboroznak, nem kötelesek az alispánt ellátásban (descensus) részesíteni.

Besenyő job-
bágy.

Egy részök — a jobbágyok — kiválóbb, körülbelül a várjobbágyokéhoz hasonló állást foglaltak el közöttök. Az

¹⁾ Thuróczi P. II. c. 65 Mint kitűnő nyilazók és könnyű harcosok jelentékeny részt vesznek a királyok hadjárataiban s mint határőrök (Sopron- és Mosonymegyében) még a XIV. és XV. század folyamában is előfordulnak. Jerney id. ért. 178—180 l. Különös kedvök telt Bonfin szerint a szilaj lovakban; zászlós lándzsákat használtak, tarajos forgókkal ékesített süveget s a perzsák módjára — selyemből készült bő öltözetet viseltek.

²⁾ F. C. D. VII. vol. 1. p. 355, és u. o. V. vol. 1. p. 28. 1270.

³⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 362 Endlich. Mon. Arp. p. 419.

⁴⁾ Jerney id. ért. 178. l.

1222-ki kiváltságlevél szerint Mika, az árpási besenyő jobbágyok egyike, szabadságaik megsértése miatt minden javai elvesztésére ítéltetett s ivadékaival együtt örökre kizáratott a jobbágy tisztségből (honor iobbagionum). A várispánság alól kiváltságolt területek szervezete némileg hasonmása volt a várszerkezetnek; csak hogy nem voltak bizonyos várhoz kötve, örökjoggal bírták földjeiket, nem tartoztak földesuri hatalom alá, tehát személyes szabadságban részesültek.¹⁾ Mint határörök kir. adót nem fizettek s úgy látszik a dézma és vám dolgában is némi kedvezményekben részesültek.²⁾ Királyaink miként a várjobbágyokat, úgy utóbb egyes besenyőket is felvettek a királyi nemesek sorába.³⁾ Kétségtől a besenyők ez egykori autonóm szervezetére vihető vissza, hogy Sopron-megye rábaközi kerületének (sedes Rábaköz) sokáig külön alispánja és szolgabirája volt.⁴⁾

Földesuri birtok. A korona az egyházat és nemesiséget jelentékeny birtokadományban részesítette, s azonfelül a várispánságokhoz is terjedelmes javakat esatolt; mindezek dacára a gyakran több külön háztartásra oszló kir. család (király, királyné, anyakirályné, trónörökös), a XI. és XII. században még mindig számos uradalom jövedelmeivel rendelkezett. A királyi javak majd pusztá, majd falu és ispánság (praedium, villa, comitatus) neve alatt fordulnak elő okleveleinkben. A győrmegyei királyi javak terjedelmes voltáról a kir. adománylevelek nyújtanak némi tájékoztatást. Ily királyi jószágok voltak:

Királyi jószágok.

Árpás, Cuíar (Kajár), Nuul (Nyul), Pennavaad (Ponyvád), mely helyeken azonban a kir. népei mellett már mások is laktak, mert a bakonybéli apátság alapító levelében csak saját népeit adományozza az apátságnak (1037. F. C. D. I. p. 328. Árp. Uj Okm. I. 33. l.). Kajáron (1239) a pannonthalmi apátságnak is voltak szabadosai, szolgálói és rabszolgálói. Árp. Uj Okm. I. k. 80 l. A bakonybéli

¹⁾ De nem mindenütt: pl. II. Gázza a garamenedeki apátság alapító levelében két besenyő falut (a Zsitva mellett) a kolostor részére szántó szolgálatokra kötelez F. C. D. I. p. 430.

²⁾ F. C. D. V. vol. 1 p. 301. Jerney id. ért. 183 l.

³⁾ V. ö. F. C. D. IV. vol. 3. p. 162. 1265.

⁴⁾ V. ö. Pesty Fr. Az eltűnt régi vm. I. k. 12 l.

apátság nyuli birtoka máskép Felkertnek is nevezetett. Pannonh. ltár caps. 51. lit. Y. 3 . . . „in promontorio Nagy-Nyul, in loco scilicet „felkerth“ apellato . . . Zabo Albert győri polgár 5 ftért eladja szőlejét (1550). Győri Kápt. felvállási jegyzők II. k.

Barath (Kis-Baráti); 1200-ban kir. udvarnokok lakják, kik (II. Endre beleegyeztével) földjök egy részét a győri székesegyháznak adják. Catasto (tán Kakastó?) egészen a győri egyházé. F. C. D. II. p. 283. A baráthi határjárásban (nyugatról) (1200) említett Pethlenden 1250-ben a győri káptalannak is voltak szőlőművesei. Árp. Uj Okm. II. k. 219 l. 1311-ben R. Károly a kir. udvarnokok lakta Baráti helységet Sándor mester-, pannonhalmi várnagynak és fivérének adományozta. F. C. D. VIII. vol. 2. p. 261. u. o. X. vol. 6. p. 338.

Tarján, Éch, Nyul, Nagy-Baráti, Szöllös (Nyul és Megyer körül), Kis- és Nagy-Megyer (in villa Jauriensi) községekben a várnépbelieken kívül királyi szőlőművesek (udvarnokok) is laktak, kiket IV. Béla 1252-ben a turóczi prépostságnak adományozott. F. C. D. VII. vol. 5 p. 303—307 és 346; kevesebb hibával közli Nagy I.: Haz. Okm. VI. köt. 71—74 ll.

Horozty. A móríczhidai prépostság poki birtoka határos a horoszti királyi és a poki lovászokkal. F. C. D. IV. vol. 2. p. 86. 1251. Téth mellett.

Glurmoth. Gyirmót 1267-ben királyi faedénykésztők (kádárok, bucharii) lakták. F. C. D. IV. vol. 3. p. 423—428.

Mérges. III. Endre Poky Tamást megerősíti a IV. Lászlótól nyert Mérges és Réthi javak birtokában. Mérges a kir. lovászok földje volt. Árp. Uj Okm. X. k. 33 l. F. C. D. IX. vol. 2. p. 205.

Tapan. (Táp és szt. Miklós) kir. lovászok földje 1250. Árp. Uj Okm. II. 2 l. részben (u. o. 17 l.) a pannonhalmi apátság lovaszolgái és szántói lakják. III. Endre (1292) Táp és szt. Miklóst az ottani 10 kir. udvarnokokkal a pannonh. apátságnak adományozza ugyanoly szolgálati kötelezettséggel, melylyel elődeinek tartoztak volt. Árp. Uj Okm. V. k. 60 l.

Kulchud és Negeuen. 1252-ben a király föltételes szolgálatoakra kötelezett népei és szekeresei lakják. Negeuen a mai kulcsodi határban fekszik; IV. Béla a turoczi prépostságnak adományozta. F. C. D. VII. vol. 5. p. 307 és 346.

Gunu, Gueneu, Gunew (Gönyő). 1225-ben a kir. udvarnokok földjét a pannonh. apátság és Mihály, lovászmester, nyerik adományul. Árp. Uj Okm. I. 210 l. Haz. Okm. I. k. 7. 22—23 l. 1244. **Jakab** a királyné hadköteles jobbágya a kir. és királyné beleegyeztével gönyői birtokát a pannonh. apátságra ruházza 1227. Árp. Uj. Okm. I. 1227.

Obada (Abda). Kálmán kir. 1104-ben megerősíti a veszprémvölgyi görög apácákat szt.-Istvánról nyert javaikban s ezek közt Obada sziget, Szigetfő és réve birtokában. Tud. Gyűjtemény 1834. 95 l. 1255-ben már vámhely. Gf. Teleky J.: A Hunyadiak kora Magyarországon X. k. 327 l.

Bolon (Balony), egyrészen a kir. udvarnokok földje, kik 1252-ben mint a győri székesegyház harangozói lakják. F. C. D. V. vol. 1 p. 45; u. o. VII. vol. 5. p. 306. l. fentebb 56 l.

Patas. 1276-ban IV. László kir. megerősíti IV. Béla királynak a nyulakszigeti apácák részére tett adományát. F. C. D. V. vol. 2. p. 375 és u. o. vol. I. p. 96.

Zoa, (Száva) Vének fölött, 1231-ben a győri káptalan (universum capitulum) birtoka. Árp. Uj Okm. I. k. 283 l. A XIII. század végén a püspök hadköteles nemes jobbágysai (praediales) lakják. Győri püsp. ltár. Caps. I. fasc. I. nr. 6. Egy része a pannonhalmi apáts. birtoka. F. C. D. 1225. III. vol. 2. p. 35. 1240. Árp. Uj Okm. II. 15 l.

Pannonhalma, Pannonhegye, Szt. Márton (Sacer mons Pannoniae, Eccl. S. Martini), melyen a kolostor épült (az egész dombháttal). **Sabarla** (Árp. Uj Okm. II. k. 2 l. Hartvici Ep. vita S. Steph. Endlicher id. m. p. 170), **Ruothi** (Ravazd), **Chimudi** (Nyalka), **Lazy**, **Vuosian** (Varsány), **Weinic** (Vének Erecu halászhelylyel) szt. István és szt. László adományai. (Fehérpataky László: A pannonhalmi apátság alapító oklevele. 27. l. Árp. Uj Okm. VI. k. 361—365 ll.) Valószínűleg települések útján alakul a két Ság (a harmadik Ság a várföldje), mely 1240-ben mint apátsági birtok (praedium) említetik. Árp. Uj Okm. II. k. 6—7 ll. Épígy: **Uyloch** (Illok, ma

erdő), **Chonuk** (Csanak), **Semian** (Selyemcsuk, Alap mellett). **Thuno, Teeneu** (Tényő). Czinár: Monast. I. 74. Árp. Uj Okm. I. 194. és 7 l. 1225. F. C. D. III. vol. 2. p. 35. **Olsuc, Ol-soukoro** (= Alsók, a XVI. sz. óta Szt. Márton), melynek egy részét **Ohsun**-nak nevezték. Haz. Okm. I. 128 l. Árp. Uj Okm. II. k. 5, 8 ll.

Ziguethaga. IV. Béla 1252-ben a turóczi prépostságnak adományozza. F. C. D. VII. vol. 5. p. 306. Azonos Szőgyével (Zeghye), mely az 1518-ki adólajstromban is mint prépostsági birtok említetik. Országos ltár. Dica. XIX. T. Segye egyéb-iránt régi nyelvemlékeink szerint halásztanyát jelent (clausura piscium F. C. D. X. vol. 6. p. 568).

Boych (Bajcs). 1252. F. C. D. VII. vol. 5. p. 306. **Peer** (Pér, Árp. Uj Okm. II. k. 8. és 283 ll. Nagy- és Kis-Pér, Haz. Okm. I. 238 l.), **Vámos** (1268. F. C. D. IV. vol. 3. p. 452.), **Szt. Pál** (F. C. D. IV. vol. 3 p. 446), **Béka-Szt.-Miklós**, (Anjoukori Okm. I. k. 399. l. Arch. közl. VIII. k. 53 l.) a győri fellegvár (arx) és a vár (castrum) délkeleti közvetlen aljának egy része; továbbá **Thewke** (a püspöki lakkal átellenben) és **Molnárfa** (Thewke és Malomsok között 1297). E két fa a püspöki révről a XVI. században már Révfalunak is neveztetik. (L. Révfalunak Liszthi J. püspök által átírt (1573) s megerősített kiváltságlevelét a község ládájában.) A **Thaco** vagyis a mai Győr-Sziget és Pinnyéd területe kőtségkívül szintén királyi adomány útján jutott a győri székesegyház birtokába. Ily királyi adomány útján jöhetett létre a szt. adalberti prépostság (társas káptalan) is, mely Győrött a majorok alsó felében állott; továbbá a szt. János-rendi lovagok földje (villa cruciferorum), mely N.-Baráti faluval észak-keletről volt határos. F. C. D. VII. vol. 5. p. 347.

Raba, másképp **Szt.-Mihály**. III. Endre 1284-ben Poky Farkasnak adományozza. F. C. D. VII. vol. 1. p. 239.

Bedegh (Bödöge). III. István 1161-ben Nyári Lőrincznek adta adományul F. C. D. VII. vol. 5. p. 121.

A Héderek birtokai. Turóczi, Kézai, Muglen és a budai krónika egymástól eltérő adataival szemben legvalószínűbbnek látszik, hogy Volfger és Hedrik — starhandi és hainburgi grófok¹⁾ — Karinthiából költöztek be hazánkba 300 vitéz kísé-

¹⁾ V. ő. Turóczi Chr. P. II. c. XI. és Győri Közl. 84 sz. 1880.

retében. Gejza vagy István fejedelem Kiscen hegyet és Győr körül egy dunai sziget birtokával ruházta fel őket, melyen a hédervári favárat és ettől nem messze (Kisző) kolostort is alapítottak.¹⁾ Németországban a hűbériség a X. században már teljes jogrendszerre fejlődött. Okleveles adatok hiányában ugyan be nem bizonyítható, de mégis hihető, hogy nagy terjedelmű birtokaikat (majdnem egész S z i g e t k ö z) német módon vagyis a szokásos hűség és hadiszolgálat fejében — hűbérül — nyerték a magyar fejedelmektől. Héderváron kívül az Árpádkorban csak Z á m o l y t (győri kiváltságlevél 1271), R á r ó t és D u n a s z e g e t (Segfeu²⁾) említik okleveleink. III. Endre Ost (Osl) Vitált Garu faluval jutalmazza meg azon szolgálataiért, miket Ráró erősségnek az osztrák hercegtől történt visszafoglalása alkalmával tett. Valószínű azonban, hogy a XIV. és XV. századbeli oklevelekben említett Ásvány, Dunaszegh, Duna-Szent-Pál, Ladomér, Szabadi, Ujfalu és Eöttevény-Sziget mint megannyi hédervári birtok már az Árpádkorban szerepel.

Királynél javak. Tarján (egy része az id. 1086. okl. szerint), Poznan (Pázmánd), királyi és királynéi u d v a r n o k o k földje 1270. (Árp. Új Okm. III. k. 235 l. Haz. Okm. 132, 154 ll.). Árpád és Böös, mindkettőt majd Győr- majd Pozsonymegyébe helyezik okleveleink; régente a szolgagyőri várföldhöz tartoztak. (1270. Haz. Okm. I. 48. F. C. D. X. 2. p. 727.) Asscun (Asszonyfa) és Pycud vagy Pychurd (Győrmegye Péterd felé eső határán) falvakban királynéi népek laktak. Haz. Okm. I. 15 l. 1235. Árp. Új Okm. II. k. 35 l.

Nemesi birtok. Szt. István óta csupán királyi és várjavakat, a honfoglalás alkalmával nyert nemzetségi (szállásföld) és adománybirtokot ismer a magyar. Szt. István és utódai, valamint egyes nemesek gazdag adományokkal ruházták föl az egyházat; de vajjon Győrmegye nemes birtokosai szállás- vagy adományjog alapján bírták-e a kezökre szállt földet? azt okleveles adatok hiányában nem vagyunk képesek kimutatni. A Geur, Pech, Uruz, Opour,

¹⁾ V. ö.: Ipolyi Ar.: Csallóköz műemlékei. Archaeol. közlemények I. k. 163—167 ll.

²⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 63. 1208. Roro castrum F. C. D. VI. vol. 1. p. 279. 1293.

Hunt-Poznan stb. nemzetségek¹⁾ már az Árpádkorban előfordulnak megyei birtokosaink között. Legtöbb oklevelünk csak a XIII. századbeli birtokviszonyokról szól, midőn már a közbirtokosság rendszerét is kifejlődve találjuk. A közbirtokosság elemeit egyébiránt már kezdettől fogva képviselve látjuk a megye területén. A királyi és várjavak mellett nem egyszer ugyanazon faluban egyházi és világi birtokosokat (azért külön rovat alá vettük) találunk vagy ugyanazon nemzetség tagjai közös haszonélvezői a birtoknak. Ily nemesi birtokok:

Morgota (Markota), Péter comes birtoka 1222-ben; Maglocha nevű soproni várfölddel határos. M. T. T. évkönyve. V. 1842. 197. l.

Pok (Téth mellett). 1251-ben a Poki nemzetség lovásza i lakták. F. C. D. IV. vol. 2. p. 86. 1271-ben a pokiak családi monostora (premontr. prépost.) már fennáll. F. C. D. V. vol. 1. p. 171.

Giurmoth (Gyirmóth, pusztá). 1267-ben Babunai Miklós özvegyének birtoka; határosak a kir. lovászok földje (Giurmoth falu) keletről, Agaar (Pálé) nyugotról és Capa (Jánosé) délről. F. C. D. IV. vol. 3. p. 428. 1157-ben Volfer comes Giurmoth pusztáját említi. Czinár: Monast. I. 66.

Obada (Abda). Adalbert főúr birtoka, ki e szigetet „Gormot“ (Gyarmath) pusztájával együtt végrendeletileg a pannonh. apátságnak hagyományozza. Árp. Uj Okm. I. k. 64 l. Leusták és Hylta (1221) az abdai szigeten 10 telek szabadost (földjükkal) adományoznak a pannonh. apátságnak. Árp. Uj Okm. I. 173 l. Péter a poki monostornak (családi alapítv.) adományozza Gyarmathot, melynek prépostja azt (1271. a patronus beleegyezésével) eladja Sándornak 50 márka bécsi dénárért, 10 pensát számítva egy márkára. Árp. Uj Okm. III. k. 266 l.

Urunkang (szt. Iván, mely ekkor Vénékkel átellenben feküdt) és **Zent-Güid** (szt. Vid, a mai Likócs) **Zent-Mihal, Merena** (mindkettő a mai Szabadhegy és Kis-Megyer területén). 1222. Haz. Okm. I. 5. 8 l. F. C. D. III. vol. 1. p. 358; 1254. Sándor és Belud az Opour nemzetségből Urunkang falu felét 95 márka tiszta ezüstért eladják a pannonh. apát-

¹⁾ V. ö. Czech J. Győr vármegye hajdani nemes familiainak emlékezetek. Tud. Gyűjt. 1829. XII. k. 12 l.

ságnak. Árp. Uj Okm. II. 254 l. ; 1220 „Martinus de Merena aliter Meger.“ Pannonh. ltár. caps. 9 lit. O.¹⁾ **Hecze, Sison**, miket 3 ménfői (**Mefu**) szőlővel együtt Konrád nevű nemes adományoz a pannonn. apátságnak. F. C. D. II. p. 186.

Feyreg haz, Tütüsi (a mai Töltéstava és Alsó-Táplán). Az első 20 ekényi földje Catlu adományából a pannonn. apáts. birtoka ; az utóbbi Tütüsi István és Dózsa birtoka. 1220 Árp. Uj Okm. I. 170 l. Töltéstava = Tilttesteltowa (1200) határos Barátival F. C. D. II. 383.

Zent-Imre (a pázmándi hegy Ságra dülő részében). Hab comes özvegye a pannonn. apátságnak adományozza (1253) **Poznan-Sukoróval** (4 szőlővel, szolgálk k al, szabad sok k al, szolgálók k al és egyéb tartozékaival) és **Mycud**-dal (Selyemesukkal határos). Pannonh. ltár. Caps. IX. lit. E. Árp. Uj Okm. II. k. 245 l. és u. o. I. 8 l.

Néma. Egy része Mindzenth-nek neveztetett ; Némái Péter és Mendzenthí Pál birják a XIII. száz. elején. Haz. Okm. I. 234. 1225-ben Mindzenth egy része a pannonn. apátságé, F. C. D. III. vol. 2. p. 35. 1240. Árp. Uj Okm. II. k. 5 l.

Cebh-Ruozd (N. és Kis-Ravazd közt) Cebh comes birtoka volt. Árp. Uj Okm. II. 6. l. Gunczel, ravazdi születési spalatói érsek, Ravazdon levő egy ekényi földjét szerződésileg Szt. Mártonnak hagyományozza. 1222. u. o. I. k. 186 l. Győri tört. s rég. füzet. I. k. 25 l.

Nulos és Sebus. II. Béla 1137-ben megerősíti Hoda adományát, ki Nuloson (péri határ) 8 ökörre való ekealját adott a pannonn. apátságnak két nős rabszolgával, továbbá 60 juhot egy Kajud nevű juhászsal s 5 szőlőt 4 jobbaggyal. F. C. D. VII. vol. 5 p. 109. **Sebuson** (Sebes, Koronczó és Gyirmóth között ; maga a helység a győri kápt. birtoka) Hoda 2 ekényi földet és két rabszolgát ajándékozott. U. o. és Árp. Uj Okm. II k. 19 l.

Precha, (Szt. Lőrinc) Leusták és Hilta birtoka, kik azt a pannonn. apátságnak ajándékozták. Árp. Uj Okm. I. 173. l.

¹⁾ V. ö. Sztachovics Remig: A megye árpádkori térképének igazolása. Győr megye és város egy. leírása. 473—489 II., hol azonban a munka sietős volta miatt néhány tévedés csuszott be, amennyiben Urs- (1256), Turdemech-, Sid-, Elchen-, Budrug- és Banára vonatkozó adatok tévesek, miként az magokból az idézett oklevelekből is kiténik.

Két Precha volt. U. o. II. k. 7 l. Geur, Geren fia **petendi** birtokát szabad oszolgáival együtt 66 markáért eladta az apátságnak.

Eurkyn (Örkény). 1259-ben szőlőmivesek és jobbagyok lakják. Favus pannonh. apát Zemekei Pált ö girával elégíti ki örkényi birtokjogára nézve. Árp. Uj Okm. II. k. 316. A Hunt-Poznan nemzetségből származó **Erzsébet**, örkényi Pongrácz comes özvegye, 1286-ban birtokrészét átengedi a pannonh. apátságnak oly föltétel alatt, hogy személyét életfogytáig köteles eltartani. F. C. D. VII. vol. 4. p. 197. Árp. Uj Okm. IV. k. 287 l. Örkényi nemzetség v. ö. Haz. Okm. I. 235 l.

Beun (Bőny), 1240. Buun, Árp. Uj Okm. II. k. 15 l. 1286. Haz. Okm. I. 236. **Yren**, Myka mester földje, 1257. Haz. Okm. I. 34 l. Árp. Uj Okm. II. 282 l. 1262-ben 7 ekényi földje a pannonh. apáts. birtoka. Haz. Okm. I. k. 237. l.

Olup, (Alap) Olupi Miklósé 1208. F. C. D. III. vol. 1 p. 63; 1240-ben egy része a pannonh. apátságé. Árp. U. Okm. II. k. 15 l. 1286-ban Zent-Péter-Olupnak neveztetik. Haz. Okm. I. 325 l.

Gugh, Konrád comes, gugi Kulcsei fia, a hantai káptalan előtt vallja, hogy neje beleegyezésével, ki Veszprémben apácává lett, a gughi földön birt s a rokonság javaitól elkülönített házait és telkeit örökjoggal átengedi a pannonh. monostornak s maga is felveszi a szerzet öltönyét. Haz. Okm. I. 37 l. Árp. Uj Okm. III. k. 170 l.

Ganth, Cepan (villa Cepani) és **Barba** faluk Mindszent és Tarján nyugati határán. Árp. Uj Okm. II. k. 5 l.

Urs, Uruz (Örs), az Örs nemzetség birtoka. Haz. Okm. I. 20 l. 1238. Árp. Uj Okm. II. k. 15 l. 1240. Jurko Irus faluból (Örs) mint a király embere meghatároolja Myka mester Yren nevű földjét. Haz. Okm. I. k. 34 l.

Tápán. Felét a pannonh. apáts. vétel útján szerezte meg az Opour nemzetségből származó Sándor és Reginaldtól. Tehát csak egy része volt kir. birtok. 1258. Árp. Uj Okm. II. 306 l.

Baráthi. Móricz comes 1251-ben a baráthi hegyen szőlőt adományoz a móriczhidai prépostságnak. F. C. D. IV. vol. 2. p. 89. 1262. Dénes pedig Barát-Soukoróban adott szőlőt a pannonh. apátságnak. Árp. Uj Okm. III. 29 l.

Potka. Egyed comes (1258) a zsámbéki szt. János monostornak adja a Hadhalom (Hathalom) körül fekvő Potka birtokát a szolgákkal, szolgálókkal és szabadokkal együtt. F. C. D. IV. vol. 2. p. 482.

Bobut (Kis-Babóth). IV. Béla király Zonukot megerősíti jogos babóthi birtokában. Haz. Okm. I. k. 36. F. C. D. 1275. V. vol. 2. p. 292.

Zemere, (Szemere) 1270. Thomas de Zemera. F. C. D. V. vol. 1. p. 82. Zemere Salamon jegyesének hitbérül Geur-Zemere felét köti le. F. C. D. VII. vol. 3. p. 120. Pécz bizonyára már ekkor is a Peech nemzetség birtoka volt, habár okleveles adattal nem támogathatjuk állításunkat.

Teth, Marchytha (Téth, Móriczhida). Téthi Bálint comes és kir. pristaldus. F. C. D. III. vol. 2. p. 469. Poky Mórícztéth egy részét az általa alapított móríczhidai prépostságnak adományozza. 1251. F. C. D. IV. vol. 2. p. 85. 1228. Haz. Okm. II. 5 l. Árp. Uj Okm. I k. 250 l: Comes Conrad de generatione Theth.

Curumzue (Koronezó), közbirtokosság lakja, 1206. F. C. D. VII. vol. 1. p. 170; **Chituan** (Csikvánd), Chituani Egyed comes birtoka 1270. F. C. D. VII. vol. 3. p. 66; **Chechun** (Csécsény), Csécsenyi Konrád-s a pannonhalmi apátságé. 1258. Pann. ltár. caps. 23 lit. K. és caps. 26 lit. K. (Sztachovics u.)

Malomsok és Szenthe. Miklós, Szlavonia bánja, rokonának, István mesternek engedi át. Haz. Okm. III k. 76 l. 1325.

Assuantheu (Ásványtő), a pannonh. apátság vétel útján szerzett birtoka. 1226. pannonh. ltár. caps. 18 lit. B. (Sztachovics u.)

Conu (Kóny), Péter birtoka, kinek magtalan halálával II Endre (1228) a győri szt. jánosrendi lovagoknak adományozta 52 szabadosból (köztök 42 családos) álló lakóival. Árp. Uj Okm. I k. 250 l. Haz. Okm. II. k. 4 l. **Kapi**, hol a Kapi nemzetségnek is volt birtoka. F. C. D. X. vol. 8 p. 319.

Turdemech (Tördemész). Turdemiczi Benedek, Chituani Egyed, Miklós, Tamás és Roland testvéreknek Alsó-Tördemecen 16 hold földet elad (1270) másfél márka bécsi dénárért F. C. D. VII. vol. 3. p. 66; 1297-ben falu, melyben közbirtokosság lakik. F. C. D. VII. vol. 2. p. 198.

Byka. Földje a tatárjárás óta elhagyottan állt, miért Osl György IV. Lászlótól adományul kérte a maga számára.

1286. Czech. 7. köt. a) 38 l. u. m. t. akad. kéziratára (Bobut és Mórica-hida közt).

Theke, (kisebb és nagyobb, Pok mellett) F. C. D. IV. vol. 2. p. 87; villa Triumphorum (az 1200-ki baráti határjárásban említett) birtokosai ismeretlenek.

A királyi és egyéb földesuri birtokon élő szorgalmi néposztály; társadalmi helyzetök. A keresztény társadalom a pogány világ egyéb szomorú öröksége mellett az átkos rabszolgatartás rendszerét is örökölte. Az egyház sokat enyhített a rabszolgák sorsán, de magát az intézményt csak lassankint vala képes kiirtani.¹⁾ Az emberiséget az egész középkoron át örökös küzdelemben és ingadozásban látjuk a ker. tanok szelleme s a társadalom nyers hajlamai, a felebaráti érzelem és a hasznosság elve között. Ha meggondoljuk, hogy e tanok hirdetője, az egyház is, e durva társadalom köréből egészítette ki sorait, — könnyen megérthetjük, hogy a gondolkozásmód, s vele a társadalmi átalakulás nem lehetett rohamos haladás gyümölcse. Az egyház a szó és példa erejével (szerzetesek) sohasem szűnt meg hatni a kor általános áramlatára, mely a munkát szabadhoz nem illő foglalkozásnak tartotta s az erősebb jogát, — tehát a rabszolgatartás intézményét is jogosnak tekintette.

Történelem szentesítette tapasztalás, hogy rég lezajlott századok társadalmi tünetei és fejleményei gyakran ismétlődnek. Való, hogy a legnemesebb eszmék diadala gyakran csak százados törekvések gyümölcseként jelentkezik. Ezt tapasztaljuk a rabszolgaság kérdésében is. Míg az állam az egyének életkörét mindinkább elzárta; míg a társadalom laicus rétegei (kiváltságos osztályok) kasztokra különözik el magukat s a nem nemesek előtt a magasabb polgári állás hozzáférhetlenné válik: addig az egyház a szolgát is felveszi kebelébe s az emberek általános rokonságához kapcsolja működését. Egy ács beilleszthető mestersége jelvényét a pápai címerbe (VII. Gergely), s egy gyermekkorában disznót őrzött férfit (V. Sixtus) látott a világ a kereszténység legmagasabb székén! Mondhatnók bizonyos világpolgári és aristocratico-democrata világnézet lengi át az egyház összes működését; a világi társadalom fejlődésével határozottan ellentétes irányban halad s hierarchiai rangfokozatában — nem a születés véletlene szerint, hanem az

az egyház és a szolgaság.

¹⁾ V. ö. Manahan A. Az egyház diadala 280 s köv. II.

érdem- és tehetségnek megfelelőleg igyekszik tagjai számára kijelölni a megérdemlett helyet.

Igaz ugyan, hogy a középkori birtokos a szolgák alakjában kétségkívül csak úgy kizsákmányolta embertársát, mint napjainkban a tőke- és gyárbirtokos; ámde e szolgálóosztály sorsa mégis aránylag sokszorta jobb vala, mint a minőben mammonhajhászó és philanthropikus (?) korunk munkásosztálya részesül. Mert az inség és szerencsétlenség napjaiban az ügyefogyott vagy elnyomorodott szolga mindenha számíthatott földesura támogatására. Ma felhasználják, kiszívják a munkás erejét; de ha munkaképtelenné válik, vagy ha az iparáruk kereslete alább száll, a gyáros egyszerűen elbocsátja s a nyomorba löki a munkást, kinek éhező családja van s nincs számára egy betevő falatja! . . . A középkori földesur hatalmas és jóléte szolgálói számában és jólétében gyökeredzett; ennél fogva az érdekkötések is — kölcsönösen és tartósabban fűzte össze a feleket. A kivételek szabályt nem képezhetnek . . . S végül alig hihető, hogy a százados elnyomás alatt görnyedő rabszolgáosztály rohamos felszabadítása célszerű s eredményeiben áldásos volt volna!

A társadalmi egyenlőtlenség hazánk népelemei között már fönállott a honfoglalás szakában. Az előkelőknek meg volt saját cselédségök, udvari szolgálatuk. Az egyenlőtlenség különböző fokozatainak növelésére kétségkívül nem csekély befolyást gyakoroltak a rablókalandok is. Az egyesek által szerzett dús zsákmány vagyoni és ennek alapján hatalmi különbséget létesít a nemzet szabad tagjai között, más részről a rablókalandok folyamán behozott nagy számú hadifoglyok, majd önkénytes bevándorlók letelepedése a vár és földesuri birtokon — jelentékenyen növelte a szorgalmi osztály elemeit. A ker. vallás felvétele óta a foglyok földművelésre szorítottak. Szt. István a maga szolgálói¹⁾ és foglyai egy részét (az előkelőbbeket) a várjobbágyok közé sorozta, a többieket a vár földjére (várnép, várszolga, castrenses) vagy a kir. jószágokra telepítette le. Tömeges szabadon bocsátásra alig gondolhatunk szt. István idejében; törvényei szentesítik a rabszolgaságot²⁾;

¹⁾ Ugy a szolga mint az udvarnok szó szláv származásu. Szluga, szolga, Dvor= udvar. v. ö. Kollár: Amoenitates T. II. p. 117.

²⁾ Decr. L. II. c. 1. Árp. Uj Okm. I. k. 12 l.

a föltételes szolga azonban 24 byzanci aranyon megválthatta magát.¹⁾

Győrmegyében és országszerte — az egész Árpádkoronát — a vár- és földesuri birtokon élő vendégek (hospites), szabad jobbágyok és a különböző árnyalatokra oszló szolga-osztályok képviselik a munka és szorgalom elemeit. Méltán melléjük sorozhatjuk a szerzeteseket is.

Vendégek és
szabad
parasztok.

Miként a várföldön, úgy a földesuri birtokon élő vendég és úra között is szerződésszerű viszony állott fenn;²⁾ míg ura szívesen látta és élmezte, addig nem volt szabad elköltöznie. A szabad paraszttal együtt a föld haszonélvezete fejében bizonyos tartozásokra (l. az urbéri szolgáltatásokat) volt kötelezve földesura irányában; de tartozásai lerovása után a parasztszabadon elkölthetett. Esetleg katonáskodniok is kellett.³⁾ A törvénykezés (l. alább az uri hatóságról) és a kir. adók tekintetében a főispán hatósága alá tartoztak. Az 1114-iki zsinat szerint az egyház szolgálóból lett papok fiai is nem szolgák, hanem az egyház szabadjai lesznek; de a már felszentelt szerpapok- és áldozároknak ezentúl már nem szabad nősülniök.⁴⁾ Az Árpádkor végén a jobbágysággá alakult nagy szolgálóosztály kiváltságképen már megnyeri a végrendelkezési jogot, még fiutód nélküli elhalálózása esetén is; csak hogy végrendeletében földesuráról is meg kellett emlékeznie.

Jobbágyok.

Az uri hatóság alatt élő jobbágyok körében kiváló állást foglaltak el a hadra kötelezett jobbágyok, kik a kir. és királynéi, valamint az egyházi és nemes birtokon (a XIII. században) egyaránt feltalálhatók.⁵⁾ 1227-ben Jolánta királynénak egy harcoló jobbágya lakik Gönyőn, ki azonban egy ekényi földjét csak a királyi pár beleegyezésével ajándékozhatta el. Földjükkel tehát nem rendelkezettek korlátlanul.⁶⁾ Nyulon ismét a bakonybéli apátság két jobbágya van hadszolgálatra kötelezve.⁷⁾ A kir. és egyházi

¹⁾ Endicher id. m. p. 129.

²⁾ Sti-Stephani D. L. c. 2 7. Árp. Uj Okm. I. k. 81.

³⁾ V. ö. Árp. Uj Okm. I. 56. és Dr. Kerékgyártó id. m. 406 l.

⁴⁾ Péterffy Concil. I. p. 58.

⁵⁾ F. C. D. IV. vol. 3 p. 517. 1269.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 223 l.

⁷⁾ Pannonh. ltár. caps. 51 lit. Y 3.

praedialista nemesek (pl. szávai, kis- és nagy-bajesi, bácsai) kétségkívül e jobbágyoktól veszik eredetöket. A bakonybéli apát (nemes jobbágyai beleegyezésével) hét szolgáját az apátsági nemes jobbágyok¹⁾ sorába emeli oly feltétellel, hogy heten tartoznak egy lovast teljesen felszerelni s az apáttal vagy helyettesével a táborba küldeni; továbbá lovasaik tartoznak az apátot bárhova kísérni s az ő vagy udvarbirája felhívására az apátság szolgálatára megjelenni. Vétség esetében azonban az ily jobbágy ismét elveszthette szabadságát és ura újra a szolgálósztyály körébe sorozhatta.²⁾

A kir. udvarnokok sorában is voltak szabad vagy jobbágy udvarnokok, kiket a kir. kegyelme valószínűleg viselt tisztségek alapján (pl. centurio) emelt ez állásra.³⁾ Ezek az udvarnok-ispánok fiaival (filii comitum Udvarnicorum) együtt nem tartoztak ugyan a nemesi osztályba; de szabadok voltak, sőt az utóbbiak hadszolgálatra is kötelezték.⁴⁾ Voltak továbbá tárnokok, lovász-, és pincekezelő vagy kádár-jobbágyok,⁵⁾ kik idő folytán szintén az udvarnok jobbágyok módjára emelkedtek többi társaik fölé.

A földesuri jobbágyok egy másik nemét képezik a pannoni. apátság birtokain élő udvari jobbágyok (de genere curialium), kik személyeikre és birtokaikra nézve is szabadok. Valószínűleg az apátsági tiszttviselők ivadéakai, mert az apátság később is közölők választotta tiszttviselőit,⁶⁾ ha híveknak mutatkoztak.⁷⁾

¹⁾ Exercitantes nobiles jobbagiones Ecclesie S. Mauritij de Bel. F. C. D. V. vol. 1. p. 320.

²⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 155. 1272.

³⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 365. Árp. Uj Okm. II. k. 216 l. 1250.

⁴⁾ Árp. Uj Okm. IV. k. p. 24. F. C. D. III. vol. 1. p. 365.

⁵⁾ iob. tavernicorum, agazonum et buccariorum. Árp. Uj Okm. IV. k. 277 l. F. C. D. IV. vol. 2. p. 86; u. o. VII. vol. 1. p. 298. F. C. D. IV. vol. 1. p. 445. 1247. „quandam terram nomine Sarkan (Fehérmege), quae fuerat populorum diverse conditionis, videlicet falconariorum, Sulgagaurii Uduornicorum, qui vulgariter Zuulgauztou dicuntur et pincernarum, qui Buchary appellantur . . . duximus perpetuo conferendam.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. II. 17 l. és u. o. I. k. 196 l.

⁷⁾ F. C. D. VII. vol. 5 p. 213 „Contulit ex servili genere exemptos (t. i. curiales comites, v. ö. u. o. 178 l.) quorum est officium cum Praeposito, quoties necesse fuerit vel ad Praepositi

Tehermentes és örökösödési joggal bíró jobbágyok laktak Ohsunban (Szt.-Márton déli része); de az apátságnak voltak földhöz kötött jobbágysai is, kiket birtokosaik a földdel együtt ajándékoztak az apátságnak.¹⁾

A szabad jobbágyok és vendégektől lefelelé a szolgáltságosztály különböző árnyalatainak közös vonása, hogy sem személyi, sem dologi szabadsággal nem bírnak, hanem mindnyájan a föld göröngyéhez vannak kötve s a földesurnak vannak alávetve. A földesur rájuk vonatkozó jogát másokra ruházhatta; de csak a földdel együtt, amelyen éltek. Ez utóbbi feltétel képezi a választófalat a szolgák és a tulajdonképi rabszolgák között.

A szolgáltságosztály számát részint a törvényszabta szabadságvesztések esetei, részint a háborúk és a természetes szaporodás növelték. Szabad és nem szabad között kötött házasság esetében a szabad fél elvesztette szabadságát.

Udvarnokok.

A szolgáltságosztály felsőbb elemeit az udvarnokok (udvarnici seu conditionarii)²⁾ képezték. Kézai szerint a hatalmasbak, hogy gondtalan jólétben élhessenek, nagyszámu foglyaikat a király akarata ellenére sem bocsátották szabadon, hanem curiájuk iránt bizonyos szolgálatokra kötelezett udvarnokokká tették őket. Kálmán kir. azonban csak a királyi és egyházi javakra korlátozta az udvarnokok osztályát s a maga udvarnokjai (pl. szőlőművesek) után bizonyos jövedelmet biztosított a nádornak.³⁾

Az udvarnokok helyzete eredetileg hasonlított a német ministerialis-ek állásához. Az udvarnok is csak ura beleegyezésével idegenfíthette el birtokát.⁴⁾ A tárnokok⁵⁾, lovászok, szín-

---

preceptum cum fratribus, cum suo apparatu procedere, omnia litigia Ecclesie manutenere, legationes, quo necesse fuerit deferre, Comitatus curiales vel alias provisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare, quorum nomina haec . . . omnes istos cum filiis cum suprascripta libertate.

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 173 l. „Item iobagiones, quos magister Geur filii Geren pro remedio animae suae Ecclesie Beati Martini reliquerat . . .

²⁾ Endlicher id. m. p. 128.

³⁾ U. o. p. 129.

⁴⁾ Wichner: Geschichte des Benedict. Stiftes Admont bis 1177. S. 36. F. C. D. II. p. 283.

⁵⁾ Uduornici et tauernici F. C. D. IV. vol. 3. p. 153. 1253.

tén szolgállokat s a föld haszonélvezete fejében hasonlóképp különböző szolgálatokra voltak kötelezve.¹⁾

A szolgállokat különböző foglalkozásköréhez képest — különféle név alatt szerepel az oklevelekben. A bakonybéli apátság javain az 1086-ki vagyonösszeírás szerint csak szabadok és rabszolgák találhatók; u. m. lovasok, szántók, szőlőművesek, timárok, kovácsok, kádárok, esztergályosok, szakácsok, sütők, disznó- és marhapásztorok.²⁾ A panonh. apátság 1237—1240-ki urbéri szabályzata a szolgállokat még több árnyalatát tünteti elénk.³⁾ A szabad és curialis jobbágyságon kívül vannak: lovas jobbágyságok, szabadok, dúsnokok (exequiales), lovas szolgállokat, udvarnokok; több szakács, sütő, mosó, tárnok, szűcs, esztergályos, aranyműves, üstfoltozó, timár, márkészítő, kovács, ács, hirtők, istálló- és ménésbeli lovász; oltárszállító, faedénykészítő, szőlőműves, harangozó, szántó, pásztor, halász, szekeres, pintér.

Európa egyéb államaihoz képest — törvényhozásunk nem túlszigorú a szolgállokat irányában. Ha a szolgállokat megöletett vagy meg lett sebesítve, ura kárpótlást követelhetett.⁴⁾ Mint dolog, tanu nem lehetett; de ingó vagyont szerezhetett. Ha csalárdul szabadnak vallotta magát, nyírott fővel, vagy arcán és orrán megbélyegezve lett visszaszolgáltatva urának.⁵⁾ A szolgállokat összes vagyona földesurára szállott; de birtoka a rajta fekvő szolgáltatási terhekkel együtt átszállt ivadékaikra is.

Nősülés dolgában a szolgállokat urától függött; pl. a bakonybéli apátság koppányi, kajári és árpási szántói és szőlőművesei csak egymás között házasodhattak s idegeneknek nem

---

¹⁾ Az oklevelekben még a kir. erdőőrök, vadászok, sólymászok, szakácsok, pecérek, nyulszállítók, hajósok, kertőrzők, kovácsok, hálókészítők, fuvarosok, márcadók, faedénykészítők és különféle fegyvergyártók stb. mint megannyi kir. népek említetnek.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. 31—38 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 1—26 l.

⁴⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 7, 13 l. St. Steph. D. H. I. c. 14. II. c. 3.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. 1220. 169. l. 1226. 220 l. u. o. XI. k. 292 l. Dénes nádor ítélete szerint a sági népek nyírott fejjel voltak kénytelenek visszatérni az apáts. népek kötelékébe.

adhatták leányaikat.¹⁾ Házasszolgákat vagy nőket hitestársaiktól nem volt szabad elválasztani.²⁾

Rabszolgák.

A rabszolgaadás, vevés, zálog, értékkiegyenlítés eszköze és ajándékozás tárgya vala³⁾. Hoth nevű bihari várjobbágy pl. eladja Zumbot nevű rabszolgáját nejével és fiával együtt 6 giráért és egy tehénért.⁴⁾ A megszökött szolgát ura visszakövetelhetette.

A gazdátlan marhák és szökevény emberek gyűjtői kötelesek azokat szent-Mihály napig a vármegye főhelyén őrizni. Ekkor a szökevény emberek $\frac{2}{3}$ legyen a királyi pristaldusé, $\frac{1}{3}$ a várispáné. A püspök tizedet kapott mindezekből. Ha azonban a szökevényt gazdája felkereste, ismét vissza kellett őt adni. Don, Merse ispán fiának, Fabiánnak besenyő szolgája Bácsára szökött, hol ura őt megtalálta. A győri káptalan az ebből (1258) támadt vizálynak egyességgel vetett véget; e szerint a káptalan mint földesur bácsai Márton és rokonai nevében négy girát fizetett kárpótlásul és Don szabaddá lett.⁵⁾

Szabados és
dusnik

A társadalmi állások egész fokozata vezetett lefelé a szabadságtól egész a rabszolgaságig, ami lényegesen megkönnyíté az alsóbb rétegek sorsának fokozatos javulását és emelkedését. A rabszolga szabadságát csak felszabadítása vagy megváltás által nyerhette vissza. A XI. ik század óta lelkők üdvéért sokan szabadon bocsátották rabszolgáikat részint életükben, részint haláluk esetére. Az ily felszabadítás azonban rendszeren csak abból állott, hogy az illető egyén va-

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 35 l.

²⁾ Reg. Varad. (252) Endlicher id. m. p. 704. A külön földesurak alá tartozó szolganépek Németországban egyáltalában nem léphettek házasságra; ha csak uraik bele nem egyeztek. S ha mégis megtörtént, a házasság érvénytelennek tekintetett, s az illetők bűnhődtek. Némely nelyen az ilyes házasságból származó gyermekem megosztottak, vagy az anyát követték (t. i. földesuráé lettek). Ha csak az egyik földesur egyezett a házasságba, úgy a gyermekek az engedélyt megtagadó földesurat illették. Ugyanazon földesuri hatóság alá tartozó szolgák összeházasodhattak; de uralom beleegyezését ekkor is bizonyos összegben kelle megvásárolniok. Földesura beleegyezése nélkül szolga kölcsönt nem adhatott; idegen a földesuri kötelék alatt levő szolgától mitsem szerezhetett; mert ellenkező esetben a kölcsönt elvesztette s a szerzés érvénytelen volt. Az iparosok és művészek földesurok beleegyezése nélkül idegenekkel még üzleti viszonyba sem léphettek stb. Maurer id. m. I. k. 322—327.

³⁾ Endlicher p. 345. Decr. Sti. Ladislai III. (13) Árp. Uj Okm. V. k. 100 l.

⁴⁾ Endlicher id. m. p. 726 R. V. (343).

⁵⁾ F. C. D. VII. vol. 1. p. 306.

lamegy feltétel kapcsán a rabszolgák sorából a szolgálószobába lett áthelyezve, amennyiben vagy ura családja irányában továbbra is bizonyos feltételes szolgálatokra volt kötelezve — szabados — (libertus, libertinus), vagy lelke üdvéért bocsátotta szabadon s valamely egyháznak hagyományozta oly feltétel alatt, hogy elhalt ura lelki üdvéért évenként engesztelő szentmise áldozatot kelle bemutatni s ennek fejében az adományozó által megállapított tartozásokat kelle teljesítenie az egyház részére. Dusnik és exequialis név alatt fordulnak elő okleveleinkben.¹⁾ Koronczó egy része ilyes állapotú lakói után még a XVI. század elején is Dusnok nevet viselt²⁾. Kajár lakossága is részben dusnikokból állott.³⁾ Opusgyőri kanonok végrendeletében egy szolgát hagyott Szent-Mártonnak oly kötelezettséggel, hogy elhalt ura lelki üdvéért (szent Mihály napján) évenként egy harmadfű tinót, 100 kenyert és egy tunella (mérték) sört adjon a kolostornak.⁴⁾ A kapott földadomány fejében néha szabadokat is köteleztek ily dusnik-szolgálatokra. Margit asszony 1152-ben egy szabadot (három tagú családjával) hagyományozott azon kötelezettséggel, hogy a neki adott ökör és 10 juh után évenként 12 rőf szőnyeget adjon Szent-Mártonnak. Ha a dusnikok a végrendelet által kiszabott kötelezettségeiket nem teljesítették, teljes rabszolgaságba voltak vethetők.⁵⁾

A szabadosok is adás-vevés tárgyai valának; de csak korábbi szolgálati kötelezettségök terhe alatt valának eladhatók.⁶⁾

¹⁾ A szláv duscha = lélek; tehát dusenicus = a lelki üdvért szabadon bocsátott.

²⁾ Haz. Okm. II. k. 415 l.

³⁾ Pannonh. Itár. caps. 14. lit. K. F. C. D. VII. vol. 4 p. 89.

⁴⁾ Árp. Uj Okm. I. 105 l. 1210.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 62 l. „Item do (Szent-Mártonnak) tres familias ad seruendum pro me singulis annis, quorum nomina sunt Fergadi cum filiis suis et Jacobus et Tengardi cum uno bove et tribus ouibus et tribus anseribus et sex gallinis et XX. indriis cerevisie et CC panibus; et unicuique illorum do duos boves et V ones, quorum vero seruicium duo filii Turus provideant; quodsi noluerint providere eidem seruicio oppressi sint.

⁶⁾ A csatári monostor szabadosai hetenkint 3 napon át kaszálnak és aratnak, lovat tartanak az apát számára, szénát hordanak, fát váganak, tüzet raknak s utközben is kiszolgálják az apátot (fuvarozás és löőrzés.) 1137. F. C. D. II. p. 89.

Ha megszökött, ura visszakövetelhetette, szóval a szolgák törvénye alá esett.

A feltétlen felszabadítás esetében az egyén teljes jogképességet nyert. III. Béla pl. (1185) leánya dajkájának testvéreit, a győri várnéphez tartozó Domonkost és Helust, a várjobbágyok sorába, a dajka fiait pedig teljes szabadságba helyezte.¹⁾ A győri káptalan egy petlendi szőlőművését (1250) hű szolgálatai jutalmául szintén szabadon bocsátja, de oly kikötéssel, hogy karácsonkor, áldozó-csütörtökön, Mária ünnepein és pünkösdkor, mely napokon a káptalan közösen szokott étkezni, az asztalnál felszolgáljon és bort töltsön.²⁾ Azt, ki valamely szolgát jogtalanul szabadít fel, birsággal sújtja a törvény.³⁾

Szolgarendü az egyházi rendbe csak földesura engedélyével léphetett s ez által egyuttal szabaddá is lett. De ha urától csak bizonyos egyház szolgálatára kapott engedélyt, akkor azon egyház kötelékéből nem volt szabad kilépnie. Ezt csak föltétlen elbocsátás esetében tehette.⁴⁾ II. Endre a papság részére kiadott kiváltságlevelében nyilván kimondja, hogy a kir. udvarnokai vagy más szolganépei közül senkit sem szabad fölvenni az egyházi rendbe. Még azokat is, akik már törvényesen fölvetettek, ha nagyravágyás vagy haszonlesésből aljas foglalkozásokat üznek, főpapaik zárják ki a papság kebeléből.⁵⁾

Igazságszolgálat.

Az egyházi és világi urak birtokain élő szolganép — az uri hatóság kifejléseig — a várispán birói illetékessége alá tartozott. A váradi regestrum adatai szerint a várispán nemcsak a magok és más birtokán élő szabadok felett ítél, hanem a szabadosok, dusnikok és rabszolgák felett is,⁶⁾ és pedig rendesen a tolvajlás, rablás, emberölés vagy károztatás, vagyon letartóztatás és gyujtogatás esetében. Ily vétségek fölött rendszerint az immunitas jogával bíró földesurak sem ítéltettek. A várispán udvarbirájának illetékességét az arany-

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. 78 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 219 l.

³⁾ Stl. Steph. D. L. I. c. 21. II. 5. Árp. Uj Okm. I k. 8. 13 ll.

⁴⁾ F. C. D. III. vol. I. p. 45. 1207; u. o. IX. vol. 7. p. 632. 1171.

⁵⁾ F. C. D. III. vol. I. p. 381. Endlicher id. m. p. 419. Kollár:

De regia potestate ferendi leges circa sacra p. 93.

⁶⁾ Endlicher. id. m. R. V. 36, 41, 59, 67, 107, 180, 184, 211, 231, 254, 293 és 334.

bullá (II. 5.) a várnépekre korlátozta. A törvényszabta büntetések nemei: birságok, vérdíj, kárpótlás, fejevétel, testesonkítás (szemkitolatás, nyelv-, kéz-, fül- és orrlevágás), megbélyegzés (az arcon, orron vagy homlokon), hajlenyírás, börtön, verés és vezeklés. Szabadoknál a birság, szabadság és jószágvesztés, száműzetés és halál.

A szorgalmi osztálynak nem csak földesura, hanem a király irányában is voltak tartozásai. Államháztartásról egyéb-
 iránt e korban — a szó valódi értelmében — alig lehet szó. Gyakran megtörtént, hogy a dynastia tagjai 3—5 kir. háztartást is vittek, melyek közt az összes közjövödelmek megvalának osztva; a kir. család tagjai saját tárnokaik útján kezelték jövödelmeiket. A királyt illető tartozások az Árpád-korban részint pénz-, (liberi denarii, census vagy terragium, tributum, pensio, tallia, pondus, exactio és collecta)¹⁾ részint természetbeliek, rendesek vagy rendkívüliek. A denár adót évenként három ízben szedték.²⁾ Az élelmi vagy egyéb természetbeli adót (csöbör, karó-vagy akó-adó, vámzab, ököradó stb.) országosan vagy csak alkalmilag szedték egyes vidékeken. A várszerkezet gazdasági szervezetéből következettjük, hogy ez adónemek a várföldön élő néposztályok állandó tartozási rovatait képezték, melyeket a király, mint földesur irányában évenként kelle leróniok. Az élelmi vagyis zulusma adóhoz tartozott a tizedek huszada is. Az élelmi adókat bizonyos ponton csűrökben, kamarákban vagy pincékben hordották össze.³⁾ A követeknek⁴⁾, az utazó királynak és király-

¹⁾ E korban az összes adónemek a kamara haszna (lucrum camerae) gyűjtő név alatt szerepelnek. V. ö. Dr. Thallóczy L. A kamara haszna 1879. 12 l. Árp. Uj Okm. I. 183 l. 1222 „nullam exactionem, videlicet nec liberos denarios, nec pondus, nec tributum. F. C. D. III. vol. 2. p. 87. 1226. Dedimus . . . libertinos denarios, . . . qui vulgo fumarii vocantur et pondera, quae ad lucrum camerae nostrae colliguntur.“

²⁾ F. C. D. VII. vol. 5 p. 212. Imre kir. adójövedelmet ajándékoz a leleszi prépostságnak . . . „collectam ponderum et liberorum denariorum de hominibus in cunctis villis Ecclesie attinentibus. Tributa eciam, quae ter in anno in Natiuitate videlicet, in Pascha, in festo S. Regis a tributariis Regis ac regine solebant colligi . . . A szabadok adótartozásaira nézve v. ö. Dr. Kerékgyártó Árp. id. m. 406 l. V. ö. E. Krajner: Die Ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns II. Abth. 628—702.

³⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 23; u. o. IX. vol. 2. p. 8. és u. o. II. p. 294.

⁴⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 367.

nének vagy hivatalból járó főtisztviselők és kíséretök szállásáról és ellátásáról (ebéd és vacsora, descensus) az illető földbirtokos volt köteles gondoskodni, mely teher tulnyomó része természetesen a szolgálosztályra nehezedett.¹⁾ E vendéglátás és bárminemű collecta terhe alól az egyház és a nemesség kiváltság, majd törvény útján igyekszik birtokait biztosítani.²⁾

A törvény azonban — legalább betűszerinti értelemben nem lett végrehajtva.³⁾

Az összes szolgálosztály köteles volt harmincad-, ut-, piac-, hid- és révvámot fizetni⁴⁾ s közmunkát végezni⁵⁾, mely alól azonban az 1231. 28. tcz. felmenti a nemesek és egyházak népeit.⁶⁾ Ehez járult a szorosabb értelemben vett kamara haszna, melyet a III. Béla óta behozott lemezpénz beváltása által eszközöltek. A kir. kamara a forgalomban levő pénz és névleges értéknél $\frac{1}{3}$ -dal kevesebbéért váltotta be, mely nyereség lassankint állandó adó jellegét öltötte fel.

A királyok e kamaranyereség, valamint a többi adónemek alól gyakran mentesítették az egyházat⁷⁾ vagy bérbe adták és elajándékozták.

A kir. udvarnokok csak fél collectát (adó) és tributumot (vám) fizettek még akkor is, midőn magánkézre jutottak.⁸⁾ A bakonybéli apát népei a „pondus“ név alatt ismeretes kir.

¹⁾ A föld népe élelemmel teljesen ellátja a királyt, olvassuk a kir. jóvödelmeket feltüntető 1184-iki oklevél zársorában. F. C. D. II. p. 217.

²⁾ Aranybulla I. 3, 7, 15. tcz. De már az 1231. 6. kiköti a kir. kincstár részére járó adót.

³⁾ V. ö. pl. F. C. D. V. vol. 2. p. 112. és III. Endre 1291: 13 tcz. Kovachich Sylloge Decr. Comit. 1. p.

⁴⁾ Colom. Decr. I. c. 34.

⁵⁾ Ilyenek: töltések, árkok készítése, várak tatarozása F. C. D. III. vol. 1. p. 73. 1209. és u. o. IV. vol. 2. p. 283.

⁶⁾ Endlicher id. m. p. 432 „ad secundas indagines et fossata facienda, ad hortos et quecunque regia edificia vel officinas seruiencium et ecclesiarum populos non cogemus.

⁷⁾ Endlicher id. m. p. 418 (3) F. C. D. III. vol. 1. p. 381.

⁸⁾ Midőn IV. Béla a győri kir. udvarnokokat a turóczi prépostságnak adományozza, egyuttal szabályozza viszonyait. „quod praedictos conditionarios sive udvarnicos, qui secundum suam libertatem dimidiam collectam et dimidium tributum solvere debent . . . s azért mihez tartás végett utasítja az adószedőket . . . „cum conditionarii seu udvornici sint et ipsorum conditio id requirat ex antiqua consuetudine regni nostri approbata. 1266. F. C. D. VII. vol. 5 p. 346. v. ö. Árp. Uj Okm. 7 k. 27—31 l.

adót még azon falukban sem fizették, melyekben a kir. népeivel vegyest laktak (Tarján, Nyul).¹⁾ A nagybaráthi kir. udvarnokok más udvarnoklakta helységek módjára a dézma és kamara haszna fizetése alól mentesek voltak. E mentességekben Zsigmond által akkor is megerősítették, midőn a kanizsaiak magánbirtokába jutottak.²⁾ V. István a győri egyház udvarnoki és szolgai származásu harangozóit felmenti a collecták fizetési terhe alól (1270)³⁾. IV. Béla (1269), minthogy az adószedők a pannonh. apátság (feltételes szolgálatokra kötelezett) népeit szokásos kiváltságaik ellenére sokfélekép zsarolták, ezek adókötelezettségét oly módon rendezi, hogy bárminemű, akár denárokbán, akár élelmiekben vagy más alakban⁴⁾ szedett adónak csak felét kötelesek megadni.⁵⁾ 1270-ben IV. Béla e kiváltságot az apátság újabb szerzeményeire is kiterjesztette.⁶⁾ V. István a kiváltságot olykép módosítja, hogy az élelmiszerek és denárok behajtóinak zaklatása és zsarolásaitól felmenti ugyan az apátsági népeket (*conditarios populos suos ac alios omnes*); de ha mégis oly megyében, melyben apátsági népek laknak, a szokás szerint valamely különös (*specialis*) adó szedetik, akár denárokbán, akár fában vagy élelmiekben, ez esetben (visszaélések elkerülése végett) az apát vagy egyik főbb embere köteles a kir. udvarba jönni,

¹⁾ „*sine pondere seruitorum regis*. 1086. Árp. Uj Okm. I. k. 34 l.

²⁾ 1399. körül. Czech VII. k. C) 51 l. m. t. akad. kéziratára.

³⁾ F. C. D. V. vol. I. p. 45, 270. A király meghagyja az adószedőkkel járó kir. embernek, a főispánnak és tiszttviselőjének: „*ut nec collectam victualium, nec denariorum praesumat exigere ab iisdem . . . ut ratione collectae nihil ab eis recipiant ipsi (az adószedőknek járó illeték) nec per collectores recipi faciant vel permittant; cum hi, quide collecta principali sunt expediti, ad solutionem denariorum superfluum nullatenus teneantur . . . A felmentési kérelem indoka a harangozók szegénysége; következőleg azt hiszem, hogy a „quia et uduornici et serui a solutione collectae per conditionem suam excusantur“ nem szolgai rendjökre vonatkozik, hanem szegény voltukra. Ellenkező esetben ellenmondásba jönne a föntidézett turóczy alap. oklevéllel. Hunyady János (1453) a győri káptalan harangozóit, Balony községet, V. István oklevele alapján a kamara haszna, kincstári adók és egyéb collecták, valamint az esztergomi érseknek fizetendő dézma alól szintén fölmenti. Gf. Teleky J: Hunyadiak kora X. k. 239, 284 l.*

⁴⁾ pl. a 137 l. szerint: széna, szalma, fa.

⁵⁾ . . . *dummodo sint collecte, non referat, quocunque nomine censantur*. Árp. Uj Okm. III. k. 197 l.

⁶⁾ U. o. IV. k. 52 l.

hogy magától a királytól vett részletes utasítás alapján vessék ki az adót, hogy ekkép a kolostor és népei az adószedők zsarolásai alatt tönkre ne jussanak. IV. László is (1275) megerősítette az apátsági alattvalók e részbeli adómentességét.¹⁾ Hasonló kiváltságban részesültek a győri székesegyház föltételes szolgálatokra kötelezett népei, kik IV. László (1273) megerősítő oklevele szerint az egyházak és kolostorok rég bevett és országszerte divó szokása alapján csak felényi adót fizettek.²⁾

Uri hatóság.

A középkori közjogi felfogás szerint a korona minden hatalom forrása. Az uri hatalmat egész teljességében első sorban a kir. földbirtokon látjuk kifejlődni. A várföldön s a külön kezelés alatt álló királyi birtokon élő népek a király és királyné (v. a királyi család egyéb tagjainak) uri hatósága alá tartoznak, melyet a nádor, várispán és azon udvari főtisztviselők útján gyakorolnak, kiknek ama népek — állasuk természeténél fogva — alárendelvék. A váradi regestrum említi a tárnokmester, a vadászok és hirnökök mesterének törvénytsekeit.³⁾ Horváth M. állítása, hogy e bírák a várispán irányában bizonyos függőségi viszonyban állottak volna, alig valószínű⁴⁾. IV. Béla a győrmegyei kir. szőlőműveseket azon hozzáadással ajándékozta a turóczi prépostságnak, hogy a nádorok vagy asztalnokmesterek (comites pincernarum) mitse követeljenek rajtok s semmiféle joghatóságot se igényeljenek fölöttük.⁵⁾

Az Árpádkor két első századában a földesur csak személyi hatóságot gyakorolt szolganepei fölött. Területhatósági s a polgári ügyekre vonatkozó bírói jogot csak egyes főpapok és kolostorok gyakoroltak a királytól nyert különös kiváltság alapján.

Németség uralkodói az egyházi és világi urak részére már a IX. században pazarul adományozták a földesuri immu-

¹⁾ Árp. Uj Okm. III. k. 229—230 l. U. o. IV. k. 52 l.

²⁾ . . . ad collectas regias, quae tum ratione camerae nostrae, quum ex quacunque causa, necessitate vel casu imponentur, dimidium collectam dare teneantur. F. C. D. V. vol. 2. p. 112.

³⁾ Endlicher id. m. R. V. 167, 279, 331.

⁴⁾ Magy. Tört. I. 208 l. 1873.

⁵⁾ F. C. D. VII. vol. 5 p. 294, 307.

nitast (exemptio).¹⁾ A kir. birtokok Németországban is ki voltak véve a közhatalom hatásköre alól s saját tisztviselőik alá tartoztak. Az ily birtokok eladományozásával az immunitas joga is együtt járt.²⁾ Tekintve szt. István reformjainak szellemét, kétségtelen, hogy e tekintetben is követte Nyugat nyomdokait s az általa alapított püspökségeket és kolostorokat szintén felruházta az immunitas jogával. Későbbi királyaink oklevelei (XIII. sz.) a székesegyházak- és kolostoroknak a polgári ügyekben gyakorolt uri hatóságát mint országszerte rég divó szokást emlegetik³⁾. Az ily birtokon a nagyobb vétségek csetei Németországban is rendszeren a gaugróf, nálunk a várispán illetékessége alá tartoztak.⁴⁾

Feltéve, hogy a szt. Istvánnak tulajdonított pécsváradi és zalavári alap. oklevelek csak az eredetinek elrontott utánzatai, a földesuri hatóság elég világos példáit látjuk már a XI. században a pannonthalmi⁵⁾ és bakonybéli apátságok alapító okleveleiben. A pannonth. apátság 1001-ben kelt alapító levelében a király az apátságot saját területén nemcsak egyházi joghatósággal ruházta föl, hanem egyuttal valóságos területi hatósági jogot is ad.

Az oklevél idevágó szövege:

„Parancsoljuk tehát a mi Üdvözítő Urunk Jézus Krisztusunk tanubizonyysága mellett, hogy sem érsek, püspök, vezér, határgróf, ispán, udvarbíró, sem más, akár nagy, akár csekélyebb halandó, ne merjen bármi módon beavatkozni a már említett monostor szolgálai, földjei, szőlei, tizedei, halászatai, partjai, igazságszolgáltatási ügyeibe. Fehérpataky kritikai szövegében: *Precipimus itaque sub testificatione salvatoris domini nostri ihu xpi, ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, vicecomes, seu aliquis homo magnus siue paruus de iam fato monasterio aliquo modo se intromittere in mancipiis, terris,*

¹⁾ Philipps Deutsche Geschichte II. B. 429 §. Inama-Sternegg id. m. 278 l.

²⁾ Maurer id. m. I. k. 302, 304, 537 ll.

³⁾ Pl. IV. Lászlónak a győri káptalan részére 1273-ban kiadott oklevele F. C. D. V. vol. 2. p. 112.

⁴⁾ Maurer id. m. I. k. 524 l.

⁵⁾ V. ö. Fehérpataky László: A pannonthalmi apátság alapító oklevele. 1878. Budapest. Az oklevél kritikai szöveg l. a 19—28 l.

vineis, decimationibus, piscationibus, ripis, **placitis**,¹⁾ sine concessione abbatis eiusdem monasterii audeat. A „placitum“ szó itt az igazságszolgáltatás, törvénykezési joghatóság értelmében veendő. Haszon értelemben használják a németek is.²⁾

Ha a „placitum“ szó (Du Gange Glossariuma szerint) a „praestatio“ vagy „exactio“ értelmében volna veendő, ez esetben szt. Istvánnak valamely más, már elveszett oklevelét kellene feltételeznünk; mert a későbbi királyok, (l. alább IV. Béla 1270. okl.) midőn az apátság uri hatóságát megerősítik, szt. István oklevelére hivatkoznak. E felfogással azonban határozottan ellenkezik szt. István oklevelének II. Endre által kiadott és megerősített átirata³⁾, továbbá V. István alább idézett (1270) oklevele, mely szó szerint is idéz az alapító oklevél szövegéből.

II. Béla (1137) oklevele szerint az apátság népei fölött csak a király vagy az apát kérelmére — a király által ki-

¹⁾ Ugyanígy közli e helyet Fehér (C. D. I. p. 282). Dr. Fehérpataky ezen oklevélnek Horváth által kiadott magyar fordítását kitűnőnek mondja (9 l.); ez csak annyiban állhat, amennyiben H. a kezénél levő, de nem szövegű kiadást fordította helyesen. Horváth e szót „placitis“ így fordítja „legelőivel“ (H. M. A kereszténység első százada Magyarországon 1941.), mi kétségkívül arról tanuskodik, hogy a használt kiadásban „pratis“ olvasható. Ugyane hibát találjuk a bakonybéli apátság alapító oklevelének Fejér által közölt szövegében is, (C. D. I. p. 330) hol „in plaxtis (pratis)“ olvasható — kétségkívül „placitis“ helyett, és (Árp. Uj Okm. I. 37 l.) „placistic“ szintén „placitis“ helyett.

²⁾ Pertz: Monum. Germ. hist. LL. III. (T. XV.) p. 56. Lex Alamannorum. XXXVI. 4. Si quis autem liber ad ipsum placitum neglexerit venire vel semet ipsum non ostenderit, aut comiti aut centenario aut ad missum comiti in placitum, 12 solidos sit culpabilis (A. B. 2. 3.); qualiscunque persona sit aut vassus ducis aut comitis aut qualis persona, nemo neglegat ad ipsum placitum venire, ut in ipso placito pauperes conclamant causas suas. Et quod in uno placito finire non poterint, in alio finiatur . . . pag. 204. lex Baiuvariorum III. 1—5. De placitis et iudiciis . . . pag. 287. (Textus legis primus) 14. Ut placita fiant per Kalendas aut post 15 dies, si necesse est ad causas inquirendas, ut sit pax in provincia. Et omnes liberi convenient constitutis diebus, ubi iudex ordinaverit; et nemo sit ausus contempnere venire ad placitum, qui infra illum comitatum manent, sive regis, sive vassus, sive ducis, omnes ad placitum veniant, et qui neglexerit venire, damnetur 15 solidis . . . V. ö. a különben magyarfáló Krajner Imre munkáját: Die Ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns I. Abth. 251. II. Abth. 528.

³⁾ 1213. F. C. D. III. vol. 1 p. 147.

küldött egyén mondhat ítéletet.¹⁾ IV Béla, szt. István és II. Béla oklevele, továbbá az eddigi gyakorlat és a szokásjog alapján²⁾ megerősíti e kiváltságot, hogy t. i. az apátság népei csak a király vagy nádor ítélete alá tartoznak; 1267. és 1270-ben kelt oklevelében pedig szt. István alapító oklevelét szintén a törvénykezési exemptio értelmében fogja fel és erősíti meg.³⁾ IV. Béla⁴⁾ az apátság területhatósági jogait s kiváltságait újabb szerzeményeire is kiterjeszti. V. István⁵⁾ és IV. László⁶⁾ szt. István oklevele alapján megerősítik az apátságot e törvénykezési kiváltság gyakorlatában.

A szt. Istvántól nyert immunitas értelmében a bakonybéli apátság népei is ki voltak véve a várispánok törvénykezési joghatósága alól. IV. Béla 1264-ben erősíti meg a ki-

¹⁾ F. C. D. VII. vol. 5. p. 109.

²⁾ 1257. Árp. Uj Okm. II. k. 279 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. III. k. 154 l. és u. o. 230—231 l. *Quod accedens ad nostram praesentiam fidelis noster Bonifacius, Abbas Monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie, privilegium Sancti Regis Stephani confirmatum per privilegium felicitis memorie patris nostri nobis praesentavit, quorum inspecto tenore cognovimus, concessum extitisse, ut populos dicti Monasterii nullus iudicum preter Regiam Majestatem et eum, quem Abbas illius Monasterii eligit, praesumat aliquatenus iudicare . . . Volumus et precipimus firmiter et districto, quatenus nullus vestrum (ispánok és egyéb bírák) populos sepedicti Monasterii nec in furto, nec in decimis, nec in facto monete vel in aliquo presumat iudicare, quos a iurisdiccione omnium iudicum per privilegium Sancti regis Stephani exemptos, iudicio tantummodo nostro in omnibus causis reservamus iudicandos vel ejus quem elegerit Abbas dicti Monasterii secundum tenorem privilegii antedicti.*

⁴⁾ Árp. Uj Okm. VIII. k. 196 l.

⁵⁾ 1270 . . . Bonifác apát az adószedők zsarolásai ellenében az apátság népei számára enyhítést kért . . . privilegium S. Regis Stephani predecessoris nostri exhibendo. Cuius tenore perlecto, quia compertimus evidenter et fide oculata inspeximus in eodem ex forma indulti eiusdem sanctissimi predecessoris nostri ipsum monasterium et Ecclesie populum *ab omni inquietudine semotum*; nos eiusdem sanctissimi Regis Stephani felicibus vestigiis interentes concessimus statuendo quod quemadmodum a iudicio et potestate ac iurisdiccione omnium iudicum et universorum iudicum parochialium seu viceiudicum ac curialium comitum eorundem ex forma privilegii supra dicti *expediti sunt penitus et exempti*. Árp. Uj Okm. III. k. 229 l.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. IV. k. 52 l.

váltságot¹⁾. Polgári ügyekben a győri püspökség és káptalan, sőt a Héderváriak is kétségkívül már a XI. és XII. században szintén fel voltak ruházva az immunitas jogával. IV. László (1273) a káptalant a győrvárosi birtokán élő népek fölött a bűnügyekre is kiterjedő joghatósággal ruházza fel.²⁾ E kiváltságból önkényt foly, hogy a polgári ügyekben uri hatósága területén már eddigelé is volt ily jogosítványa. IV. Béla a turócezi prépostságnak a pannonbalmihoz hasonló kiváltságot adott.³⁾

Az oklevél szerint a prépostság győrmegyei népeit Nyul, Écs, Tarján, Szöllös, Baráth, Kis- és Nagy-Megyer (Győr), Kulcsod, Negeuen kiveszi a várispán birói illetékessége alól olyképen, hogy még azon ügyekben is, melyekben az egyházak és nemesek népei fölött⁴⁾ rendszerint a várispánok szoktak volt itélni, csak a király ítélete alá tartozzanak. A saját kebelökben előforduló peres ügyek pedig, vagy ha mások támasztják ellenük, csak a prépostság ítélete alá tartoznak.

Az uri hatóság területén a földesur vagy udvarbirája (comes curialis) kezelte a törvénykezést a praestaldussal, pre-coval s tán a falusi birákkal.⁵⁾ Fulmarus a bakonybéli (1181)⁶⁾ és Márton, a pannonh. apáts. udvarbirája (1258).⁷⁾ Az apátság területhatósági joga értelmében a birtokain lakó összes népek peres ügyei az apátság földesuri hatósága elé tartoztak. A törvénylátást az apát vagy a kolostor egyik főembere az udvarbirák s jobbágyok részvétele mellett végezte. Az udvarbirák az apátság udvari jobbágyai sorából vették, kik ez állásuknál fogva emelkedtek a többi néposztályok fölé ivadékaikkal egyetemben⁸⁾. 1216-ban a ronkai birtokcserénél

¹⁾ Árp. Uj Okm. VIII. k. 94 l.

²⁾ F. C. D. V. vol. 2. p. 112.

³⁾ Haz. Okm. VI. k. 74 l.

⁴⁾ Varad. Reg. Endlichernél p. 644. (19): Nixa de villa Nema impecitit queudam nomine Budeu, de alia villa Nema pro furto, iudice Micolao comite de Geuru, pristaldo Gregorio de civitate Geuru. predictus Bodeu portatu ferro antequam solueretur, aufugit . . . II. Endre uralk. alatt.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. I. 35 l. 1086. A falu tisztviselőjét régente folu-nognak nevezték. F. C. D. VIII. vol. 1. p. 486.

⁶⁾ Monum. Eccl. Strig. T. I. p. 128.

⁷⁾ Árp. Uj Okm. II. 298 és 306. l.

⁸⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 17 l.

négy apátsági comes curialis van jelen.¹⁾ János apát (1201) törvényszéket tartott 5 varsányi udvarnok ügyében; jelen van egy jobbágy, két comes curialis és a pristaldus.²⁾

A földesuri birtokot kezelő alantasabb tisztviselőknek is volt bírói hatáskörük. A győri püspök szávai nemes jobbágyai panaszkodnak (1358), hogy a püspöki tisztviselők nemcsak ítélnék felettük, hanem mint más nem nemesektől taxákat, fölösleges collectákat és ajándékokat is vesznek meg rajtuk jogtalanul; holott ők csak a püspök udvarbirájának hatósága alá tartoznak. A birságok részben a főtisztet, részben a földesurat illették.³⁾ A királyi, nádori és zsinati törvényszék illetékessége mindenkre kiterjedett; tehát az uri hatóság alatt állók is igénybe vehették. A pallosjog gyakorlatának az Árpádkorban még nincs okleveles nyoma; a főbenjáró ügyek tehát a király legfőbb foruma elé tartoztak.

A váradi regestrumnak több adata arról tanuskodik, hogy a XIII. század elején a földesuri jobbágyság még a közhatalom törvényszéke elé tartoztak, melyen a jobbágyot földesura képviselte.⁴⁾ Az aranybulla azonban⁵⁾ már határozottan jelzi, hogy a nemesség a közhatalom rovására az uri hatóság jogát igényli; polgári ügyekben tényleg gyakorolja is s végre némi ingadozás után a XIV. században általános érvényre is emeli.

Kir. adomány, vétel, erőszak és örökösödés útján idővel számos nagybirtok alakult (oligarchia). A nagybirtok nagyobb hatalmat s ezzel módot is nyújtott a birtokosoknak, hogy a várjavak elpazarlása folytán az ő támogatásukra szoruló királyoktól különféle kedvezményeket nyerjenek. Minthogy alattvalóik száma és jóléte növelte a földesurak hatalmát, népeik számára vásártartási jogot, vám- és adó kiváltságot igyeksze-

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. 140 l. . . et jobbagyonibus suis Timoteo et Ceb et Vitali et filio suo Urolou curialibus comitibus existentibus . . .

²⁾ . . . coram iobagionibus, qui interfuerunt, quorum hec sunt nomina: Johannes, Comes Ceb, tunc temporis factus comes curialis, Comes Vuosos, praestaldus Alexius, filius Gude, et idem quatuor huius rei testes assignantur . . . Notarius fuit magister Uido decanus, Benedictus custos, Gregorius hospitalaris magister, Abbas Martinus Árp. Uj Okm. I. k. 91 l.

³⁾ Győri püsp. ltár. Caps. J. fasc. I. nr. 6.

⁴⁾ Endlicher V. R. 288, 334.

⁵⁾ 1222. 5. és 1231: 12 és 13.

nek kieszközölni. De a magok személyéről sem feledkeznek meg, amennyiben bizonyos jogokat (malomtartás, vadászat, halászat) a magok számára tartanak fenn s az ugynevezett kisebb kir. haszonvételek (regalia) mint: korcsma és szék-tartási jog, mérték-felügyelet, révjog, ut- és hidvám is lassankint a földesuri jog kiegészítő részévé leszen (XIII. és XIV. sz.). Királyaink a XIII. századig az egyháziakat is csak kivételesen szokták volt egyes kir. haszonvételekkel felruházni¹⁾.

A földesurak kiváltság alakjában szabályozzák népeik tartozásait, s ezáltal lehetővé teszik, hogy a szegény pór verejtékét a maga számára is gyümölcsöztette. Így pl. Tivadar győri püspök a Thwke nevű birtokán (a mai Révfalu nyugati fele) élő vagy letelepülő népeknek oly értelmű kiváltságot adott (1297), mely szerint egy évig semmiféle földbért (terragium), azontúl pedig a köteles évi ajándékon fölül csak két pondust fizessenek (körülbelül 3 garas vagy 10 frisachi dénár) a püspökségnek. Akaratuk ellen nem fognak a püspökség dolgára szoríttatni; továbbá bírót is választhatnak magoknak, ki a kisebb ügyeket elintézheti közöttük, a nagyobb ügyek azonban ezentúl is a püspök széke elé tartoznak.²⁾

Az ily kiváltságos földesuri alattvaló szerzeményéről életében szabadon rendelkezhetik; halála esetén azonban, ha földesurától nem nyert végrendelkezési jogot, összes vagyona urára szállt.³⁾

A XIII. században sűrűen osztogatott kiváltságok folytán az oligarchák területhatósági joga (összes szolgál- és jobbágy-népek fölött) — kiváltságos állásuk természetes kiegészítő alkatrészeül tekintetett. És ezóta a várispán jogköre jobbadán csak a tized- és pénz-, esetleg bűnügyekre és azon szabadsokra szorítkozott, akik az uri hatóság keretén kívül állottak. Az egyházi és világi nagyok sorából alakult birtokaristokratia tehát a XIII. század folyamában külön kormányzati és törvénykezési területté alakul; a bűnügyekre, sőt saját személyére is exemptiót nyer a koronától s ezzel teljesen kiemelkedik a

¹⁾ Így kapta pl. a bakonybéli apátság (1037) az árpási révvá-mot, a szili és komáromi vásárvám jövedelmeit. F. C. D. I. p. 285.

²⁾ Révfalu községnek Liszthi J. püspök (1573) által átírt s megerősített kiváltságleveléből.

³⁾ Hajnik id. m. 285 l.

nemesi osztály sorából. Birtokain várakat emel, s őrzésökre haderőt tart. A pannonh. apátság kisebb nemesekre bizta a vár-
őrségi ügyet, mások példájára — valószínűleg valamely jószág
haszonélvezete fejében.¹⁾

A földesur birtokain élő jobbágyok, vendégek, udvar-
nok s egyéb szolgálai állapotú egyének rendszerint nem voltak
hadszolgálatra kötelezve. Mindamellett kétségtelen, hogy tény-
leg e teher alól nem voltak mentve.²⁾ Ugy a király és ki-
rályné mint az egyházi és világi nagybirtokosok népei egy
részét kezdetől fogva fegyverszolgálatra kötelezik s ennek fejé-
ben bizonyos kiváltságokban részesítik őket. A győri püspök és
káptalan szávai, kis- és nagybajcsi, továbbá bácsai jobbágysai
e hadkötelezettség alapján nyerték kiváltságaikat s emelked-
tek idővel az egyházi nemesek (praedialista) sorába. Kálmán
püspök (1358)³⁾ megerősíti a szávai (Vének fölött) püspöki nemes
jobbágyokat azon kiváltságaikban, amiket őseik a k o r á b b i
győri püspököktől nyertek. E szerint a püspöki tiszt-
viselő (officialis) nem mondhat fölöttük és rokonaik fölött ítél-
tetet; adót, ajándékot vagy szolgálmányokat nem vehet meg
rajtok, hanem mint a t ö b b i p ü s p . n e m e s j o b b á g y o k ,
ugy ők is a püspök udvarbirájának (comes) birói illetékes-
sége alá tartoznak. Kötelesek a püspökkel vagy ispánjával
a kir. táborba szállni; ha pedig ezt nem teszik, ez esetben
négy márka denárt (márkáját 10 pensával számítva) kötele-
sek a püspök számára két részletben lefizetni. A hada-
kozás vagy pénzváltáság között egyébiránt tetszésök szerint
választhatnak.

Szávai püsp.
nemesek.

**A szt. István-féle társadalmi szerkezet és a birtokvi-
szonyok átalakulása a XIII. században.** Királyaink szt. István,
az aranybulla s egyéb törvényeink tilalma dacára nemcsak
a várak tartozékait, hanem egész várispánságokat is elaján-
dóztak. Magában Győrmegyében is a kir. adományok foly-
tán az ősfoglalású, adomány- és várbirtok rendszere közötti
arány lassankint felbomlott. A várjavak és kir. birtokok cse-
kély területre zsugorodnak össze, de a kir. adományt és te-
rülethatalomsági jogot nyert megyei birtokosok száma jelentéke-
nyen szaporodik (l. a megyei kir. javakat).

¹⁾ F. C. D. VI. vol. 1. p. 254.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. 56. l. 1146.

³⁾ Győri püsp. ltár. C. J. fasc. I. nr. 6. F. C. D. VIII. vol. 2. p. 192.
Fejér téved, midőn az oklevelet 1318-ból keltezi.

A király adományozta javakban az új birtokos egyuttal mindazon jogok élvezetébe lép, miket eddigelé az udvari tisztviselők vagy várispánok gyakoroltak a királyi vagy várföldön élők felett.¹⁾

A szorgalmi
osztály hely-
zetének javu-
lása.

A birtokviszonyokkal karöltve járt a szorgalmi osztály társadalmi helyzetének átalakulása is. Az egyház jótékony befolyása s főleg a szerzetes intézmény terjedése, melynek kebelében a szabadság, egyenlőség és testvériség magasztos eszméit a legnemesebb alakban látjuk képviselve;²⁾ hol a születés nem biztosít előnyt, a munka nem szégyen, hanem hivatásos kötelessége minden egyes tagnak: mindez, habár lassu, de végre is gyökeres átalakulásnak egyengeté útját. A városi elem erősbulése, a tudomány és művészet nemesítő hatása lassankint szintén megtermé áldásos gyümölcseit. A szolgálóosztály helyzete fokonkint javul; az egyháziak és világiak közül sokan szabadon bocsátották rabszolgáikat, kik ekkép beolvadnak a szolgálóosztályba.³⁾ A kir. udvarnokok s velők más szolgálóállapotuak a vendégekkel⁴⁾ egy rangra emeltettek; sokan a tatárjáráskor megfogyott várjobbágyság soraiba lépnek vagy kir. praedialistákká lettek, mely példát az egyháziak is követték saját népeik körében.

A várszerkezet a királyok bőkezű adományai folytán a XIII. században teljes bomlásnak indul; a várjobbágyság némely példák szerint már IV. Béla alatt korlátlanul rendelkeznek birtokaikkal.⁵⁾ A birtokjog természetével szorosan összefügg az egyén közjogi állása⁶⁾ s így birtoka vagy egyenesen kir. nemesítés alapján a várjobbágyság lassankint beolvad a nemesek sorába,⁷⁾ teljes tulajdonjogot nyer birtokához,

¹⁾ F. C. D. IV. vol. 3. p. 149.

²⁾ A nemest csak nemesi származásánál fogva nem kell elébe tenni olyannak, aki szolgáló állásból jött a kolostorba. Reg. S. P. Benedicti c. II.

³⁾ A pannonh. apátság birtokain 1250-ben már csak egyetlen rabszolgálócsalád létezett (Somogyban) Árp. Új Okm. II. 1. okl.

⁴⁾ 1267: 2 tcz.

⁵⁾ Árp. Új Okm. II. k. 189 l.; u. o. VII. k. 418 l. és Kubinyi: Monum. Hung. 17 l.

⁶⁾ Hajnik I. Magyarország és a hűbéri Europa. Pest. 1867. 72—82 l.

⁷⁾ IV. László pl. a Győr visszavétele körül magokat kiténtetett pozsonyi, vasvári, borsodi és abaujvári várjobbágyságokat a nemesek sorába emeli. F. C. D. III. vol. 2. p. 197; u. o. VII. vol. 3. p. 75. és u. o. vol. 5. p. 383.

s ezentúl közvetlen a kir. zászlók alatt küzd. Az 1298-ki törvénykönyv a várjobbágyságot, mint külön társadalmi osztályt már nem is említi. A várnép, amennyiben nem jutott földesuri hatóság alá, szabaddá lesz, vagy túlnyomó részben beolvad a városi polgárság kebelébe.

A földesuri birtokon élő szabad jobbágys szintén uri hatalom alá jutott s többé nem a közhatalomtól, hanem földesurától függött. A földesuri birtokon élő népek közt korábban fennállott közjogi különbség megszűnt; a szabad pórok és a szolganép lassankint a nagy paraszt- vagy jobbágys-osztályba olvad össze, melynek egyes alkatrészei között csak a földesur iránti tartozások minősége és mennyisége emel még némi választó falat.

Paraszt- vagy jobbágys-osztály.

A birtok- és személyállapot terén végbement nagyszerű átalakulás egy új társadalmi szervezet kufejévé leszen; mert a területhatósági rendszer kifejlődésével az egyén jogállását hovátartozása szabja meg, a szerint amint t. i. vagy az uri, megyei vagy városi hatóság alá tartozik. Az Árpádkor végén Magyarországon csak főpap, főúr, nemes, polgár és paraszt létezett, (habár az utóbbiak a XIV. század folyamában még itt-ott régi neveik alatt is említettnek,) mely társadalmi rendek közjogi elismerése az ősiségi társadalom megalapításával veszi kezdetét.

A birtok- és rendi viszonyok ez általános átalakulásával karöltve jár az összerendezetű megyerendszer felbomlása. A várszerkezet fennmaradt romjaiból, valamint a nemes és szabad néposztályok egyesüléséből alakul az autonóm vármegyei élet, mely fejlődésében egyelőre demokratiai irányt vesz.¹⁾

Az autonóm szervezettű Győrmege.

A várispánság elveszti eredeti jellegét s pusztán kormányzati közegeg válik; a várszerkezethez tartozó elemek egy része összeolvad a megyei nemességgel, mely a vármegye egyéb, politikailag önálló lakóival már IV. Béla alatt együtt tanácskozik a megyei gyűléseken és törvényszékeken. Az oligarchia elnyomása ellen mindnyájan érezték a tömörülés szükségét közös érdekeik védelmére. A közvetlen királyi hatóság alól a köznemes is a democrata szervezettű és municipalis intézménynyé alakult várispánság hatósága alá került s az alsóbb fokú társadalmi rétegekkel együttesen alkotják a megyei közönséget. A megye tisztikara is megfelelő változá-

¹⁾ Botka Tivad. id. ért. Századok 1872 évf. 142—148. II.

son megy keresztül. A várszerkezet gazdasági és hadi jellegével összefüggő tisztségek hatásköre részben módosul, részben pedig pusztán a vár közvetlen területére s a várőrségre szorítkozik (várnagyság). A megyei közigazgatás és törvénykezés elintézése céljából nemések és nem nemések közösen választották a négy szolgabíró és nyolc megyei esküdtet.¹⁾ Ezek ítéltek a fő- vagy alispán elnöklése alatt a nemések és nem nemések ügyeiben egyaránt. A főispán a király, az alispán viszont a főispán kinevezése alá esett.

A városi élet
fejlődése
Győrött.

A győri városi élet bővebb kifejlése összeesik a várszerkezet főntebb vázolt felbomlásával. A korszellem hatása alatt a győri szorgalmi osztály is jogok után tör és menekülni igyekszik a várispáni hatalom bilincseiből. A királyok politikája jelentékenyen előmozdította e törekvéseket. Utolsó árpád-házi királyaink az oligarchia túlkapásai ellenében az alsóbb rendű nemesség és a polgárság köreiben keresték hatalmi támaszukat. A várszerkezet romjaiból a királyság javára menteni igyekszének, ami még megmenthető s azért siettetik a polgári elem kifejlését,²⁾ s különféle kiváltságokkal ruházzák föl a váraljai községekben megtelepült vendégeket és várnépeket. A polgárság országos állásra emelkedik, területhatósági jogot gyakorol s ezzel a városok az államélet jelentékeny tényezőjévé válnak. Ily befolyások alatt történt, hogy Győr városa a XIII. század második felében nemcsak külterjileg gyarapszik, hanem egy része társadalmi s politikai jogállás tekintetében is teljes önállóságra jut. A győri várispánsági szervezet felbomlása már önálló, egyedül a királytól függő hatóság alatt, tehát teljesen szervezett állapotban találja a király földjén lakó győri polgárságot.

Győrváros szebb felvirágzásának emléke IV. Béla s V. István nevéhez fűződik. Már IV. Béla vámszabályzata arról tanuskodik (1255), hogy Győrött az ipar és kereskedelem aránylag szép fejlődésnek indult. A cseh háboruban sokat szenvedett Győr anyagi fejlődésére s egész társadalmi helyzetére kiható nagy fontossággal bír V. István (1271) kiváltságlevele,³⁾

¹⁾ F. C. D. IV. vol. 2. p. 230 1291 : 5 tez. 1298 : 26 tez.

²⁾ V. ö. Hajnik. I.: M. Alk. és Jogt. az Árpádok alatt. 221—250 ll.

³⁾ Vajda Gyula: „Városaink befolyása a közmíveltségre“ című értekezésében (Tudositvány a kegyes tanítórendiek budapesti főgymnásiumáról 1871/72) erősen téved, midőn (19, 22, 24, 37 és 40 ll.) Endlicher közlése alapján (M. Árp. p. 448—451) IV. Béla 1240-ki oklevelét

mely Székesfehérvár anyajoga alapján készült, úgy hogy Győr városjoga a székesfehérvárinak fiókjoga volt.¹⁾ A kiváltságlevél magyar szövege a következő:²⁾

István, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátország, Ráma, Szervia, Gallicia, Lodomeria, Kún- és Bolgárország királya, ez oklevelet megtekintő minden keresztény hívőnek üdvöt az Urban.

Valamint az ország dicsősége a nemzet nagy számában és külfénye a kormányzatban rejlik: úgy a várak épségben tartása által az ország biztonsága és az alattvalók sokoldalu jóléte lesz előmozdítva; ennél fogva jelen soraink utján úgy a jelen-, mint az utókornak értésére adjuk, miszerint jónak itéltük és itéljük a győri (de Jaurino) vendégeknek (polgár, hospes³⁾) a győri várba való áthelyezését, hol fehérvári polgáraink és vendégeinkével azonos kiváltságot fognak élvezni, amennyiben örökre kiveszszük őket a főispán s alispánjának ítélete, törvénytátása és hatalomköre alól, úgy mindazonáltal, hogy várbeli bírájokat tetszésök szerint válaszszák, de a választott egyént megerősítés végett hozzánk terjeszszék fel. Ő intézze és intézhesse el minden fontosabb és kevésbé fontos ügyeiket; ha pedig e bíró panaszos feleknek igaz-

Győrré is vonatkoztatja; mert ebben a király csak a győri várhoz tartozó Ság, Nyul, Écs és Tarjánban lakó szőlőművesek tartozásai és jogviszonyait szabályozza. Az oklevelet csak némi tájékozással lehet felhasználnunk; mert a győri váraljai községre az oklevélnek egy árva betűje sem vonatkozik. Hason tévedést követ el Dr. Kerekgyártó Árpád is, midőn Győrnek 1240-ből kiváltságlevelet tulajdonít. (A műveltség fejlődése Magyarországon 240 és 450 ll. 1880.)

¹⁾ Hasonló joga volt Nagyszombatnak (1238), Nyitrának (1258) és Szathmár-Németinek (1264). Wenzel G.: Magyarország városai és városjogai. Ért. a társad. tud. köréből. Akad. kiadv. 1877 44 l. Nyitra azonban korán elvesztette szabadságát, amennyiben IV. László a várost a nyitrai püspöknek adományozta. F. C. D. IV. vol. 2. p. 461.

²⁾ F. C. D. V. vol. 1. p. 147; Endlicher. Mon. Árp. p. 526—529 és Bél Mátyásnak az eszterg. érseki könyvtárban s Győrmegyére vonatkozó kéziratában. Az oklevél szövegére nézve mindhárman többé-kevésbé eltérnek egymástól. IV. László 1278-ban (F. C. D. V. vol. 2. p. 113); III. Endre Ivánka János, városbíró, Chuk Pál és Chuk János győri polgárok kérelmére 1295-ben szintén megerősítette a kiváltságlevelet F. C. D. V. vol. 1. p. 146.

³⁾ A „civis“ név alatt e korban jobbadán az esküdt polgárokat értették. V. ö. Dr. Szalay J. Városaink a tizenharmadik században 1878. 52—54 l.

ságot szolgáltatni vonakodnék, az országosan bevett szokás szerint ne a vendégek, hanem a bíró idéztessék szintünk elé.

Együttal felmentettük őket a fél ferto ($\frac{1}{8}$ gira) fizetésétől is, melyet évenként — a földbér fejében kell fizetniök a győri főispánnak és pedig egy régebbi kiváltságlevelünk (elveszett) értelmében minden háztelek (mansio) után.

Azonfölül szabad vásártartási jogot (t. i. vámszedés jogával) is engedtünk nekik úgy a várban mint azon kívül (Bél közlése szerint: melyet naponként tarthatnak), amelyen a főispán és közegei semmiféle joghatóságot sem gyakorolhatnak; de az különösen ki legyen kötve, hogy a váraljai községben tartatni szokott szombati vásár vámja — úgy mint eddigelé — ezentúl is a főispánt illesse.

A győri püspök és káptalan ugyanazon községbeli¹⁾ népeit, kik ugyanily vendégekkel közösen (Endlicher és Fejér szerint: in eadem villa communita; Bél szerint: communiter; az utóbbi valószínűbb) laknak, szintén hozzá kapcsoltuk²⁾ említett vendégeinkhez, hogy ők is minden tekintetben vendégeinkkel azonos kiváltságban részesüljenek, azon kikötés mellett, hogy az ő birájok, amint szokásban volt, e vendégek³⁾ után járó földbért vagy censust pünkösdyolcadán a püspök- vagy káptalannak teljesen beszolgáltassa.

Rendeljük továbbá, hogy más kir. vendégek módjára győri vendégeinknek se kelljen országunk határai közt saját árucikkeik után vámot fizetniök, sem a vásárpiacon, sem pedig egyebütt.

Továbbá, hogy épületjeik tatározására vesszejük és karójok legyen, a földművelés és háztelkeik érdekében pedig több földdel rendelkezzenek, e vendégeinknek átengedtük a Győr várával szemközt fekvő s nyugatra terjedő dunai szigetet lakóival, berkeivel, rétjeivel és halászatával együtt. Nekik ajándékoztuk azonfölül a győri vár Malomsok nevezetű földjét is, mely a Dunán túl van (most Pataháza) s Zámolyig terjed, melyet már korábban is átengedtünk minden haszonvételeivel és tartozékaival egyetemben. A szerfeli (?) kolostornak Terendőül nevű elhagyott földjét a Rába mellett minden haszonvételeivel szintén e vendégek-

¹⁾ t. i. szintén Győr községhez (villa) tartozó, de a püspök és káptalan földjén élő.

²⁾ t. i. jogilag.

³⁾ Vagyis polgárokká tett püspöki és káptalani népek.

nek ajándékoztuk ; továbbá, hogy kebelökben minden rossz-akaratu konkolyhintésnek eleje vétessék, a győri vár némely népeit, melyek 5 pondust fizetnek, és a szolgagyőri vár bizonyos népeit, továbbá a királyi tárnokok (földjének) vendégeit és szállásait (t. i. lakóit), a szt. Jánosrendi keresztesek ispotályának (Bél csak szt. János vendégeit említi ; a tárnokokról nála nincs szó) és szt. Adalbert utcájának népeit s egyéb bármily állapotú köznépeket, akik a mi vendégeink között telepedtek le, szintén egyesítettük velök oly módon, hogy ezentúl régebbi állapotukra való tekintet nélkül — e vendégeink kiváltsága szerint szolgáljanak nekünk.

Rendeljük továbbá, hogy minden Magyarországból Ausztriába, és innét Dél-Magyarországba menő kereskedő köteles a győri várban lerakni áruit a cserekereskedés eszközlése érdekében. Azonfelül határoztuk, hogy főtisztjeink közül senki se merészeljen erőszakosan rájuk szállni (descensus) vagy az ellátást igényelni. (Bél szerint még ide tartozik: Határoztuk továbbá, hogy a vendégek módjára érkező idegeneket a győri községben való letelepedésekben senki se merészelje háborgatni.)

Mivel pedig a győri vendégek szegénysége¹⁾ előttünk teljesen ismeretes, a fehérvári polgároktól átvett kiváltságon azt az egyetlen módosítást tesszük, hogy velünk vagy valamely főtisztünkkel hadra kelni semmikép se legyenek kötelezve. És hogy a belviszályra semmi okuk se legyen, jónak láttuk számukra a Dunán szabad révjogot engedélyezni.

Ezen méltányos intézkedésünk örök érvényére s hogy az idők folyamában se vonhassa senki sem kétségbe, kiadtuk kettős pecsétünkkel megerősített jelen oklevelünket. Kiadatott Benedek mester, az aradi egyház prépostja, udvarunk alkorlátnok, hű és kedvelt hivünk (keze) által, az Ur megtestesülésének 1271-ik, uralkodásunknak pedig második évében.

E kiváltságlevél folytán a győri kir. polgárság országos állásra tett szert, birtokjogot nyert, területén hatósági jogot gyakorol s teljesen kívül áll a megyei hatóság keretén. De ezt nem állíthatjuk Győr város összes lakosságáról, mely a kiváltságlevél szerint különféle elemekből alakult s a szerint,

¹⁾ Ottokár cseh királylyal (1270—1271) folyt háboru következtében elpusztult.

amint a király, a püspök vagy káptalan földjén lakott, — megannyi külön földesurnak hatósága alá tartozott.¹⁾

Győr kir.
város.

Győrnek ama része, mely előbb a várföld tartozékát képezte volt, t. i. a vár (castrum) vagyis a mai káptalan domb és a majorok innenső fele (másik végét szent Adalbert falvának vagy utcájának nevezték), mely még a XVI-ik században is a „királyföld“ nevét viselte, képezik ezentúl Győr mint királyi város területét. A püspöki lakás vagyis a fellegvár (arx) csekélyke területe a püspök birtokához tartozott;²⁾ midőn R. Károly (1318) király e vártól meg akarta fosztani a püspököt, János pápa közbeveti magát; levele szerint a vár már szent István óta a győri püspökség birtokához tartozott. Annyi bizonyos, hogy a fellegvárat később is a püspökség birtokában találjuk.³⁾

A vár közvetlen aljában, vagyis a mai belváros területén a káptalan népei laktak s azért Káptalan-Győrnek nevezték (civitas regia és civitas capitularis). E hármas hatóságon kívül kétségkívül még fenállott a főispán alatt álló várnagy (castellanus) katonai hatósága, melyet az őrségbeliek felett gyakorolt. Azonfelül a zsidóközségnek is meg volt saját bírása (l. alább).⁴⁾

A kiváltság lényege, hogy a király földjén alakult városi község közvetlen a kir. hatóság alá tartozik. Teljes községi autonómiát gyakorol; belviszonyairól szabadon intézkedhetett, belügyi elintézésére szabályokat (statutum) alkothattott, a közigazgatást, jogszolgáltatást és rendőrséget saját tisztviselői által kezelte, szóval társadalmi és jogi érdekeinek megfelelően intézkedhetett.

¹⁾ A székesegyházi javaknak püspöki és káptalani javakra való elkülönítése már a XIII-ik század első felében megtörtént.

²⁾ A mai Győrsziget és Révfalu területe (Thewke, Molnarfalv) akkor sem tartozott a város területéhez.

³⁾ Pray: Annal. Reg. Hung. P. II. p. 13.

⁴⁾ Történetbuváraink eddigelé nem méltatták kellő figyelemre a földesuri jog természetét, melyet az 1271-ki kiváltságlevél is sértetlenül fennhagyott. Nagy tévedés volt tehát Győrmonographusai részéről, hogy 1271 óta Győr összes lakóit minden tekintetben egyenjogú királyi polgároknak tekintették, holott a tények az ellenkezőről tanuskodnak. Minthogy nem voltak kellő tekintettel a XVI. században bekövetkezett területszabályozási viszonyokra s nem fektettek elég súlyt a káptalan földesuri jogára — pusztá elnyomási törekvést látnak a káptalan részéről ott is, hol az teljes joggal lép-

Területi szabadsága és törvényhatósági önállósága értelmében a kir. polgárság maga választotta évenként biráját (villicus) és a 12 eskütt polgárt, kik a polgári és bűnügyekben ítéltek; mivel hivataluk becsületes betöltésére eskü alatt vállalkoztak, eskütteknek neveztettek. A városi közigazgatás és törvénykezés úgyszólván semmibe sem került. A főtisztviselői állomások „nobile officium“-ot képeztek. Ilyen lehetett (a későbbi századokból következtetve) a bírón kívül a hadnagy, kamarás és a város gazdája (pénz- és gazdasági ügyek kezelői). Az alantasabb közegek díjazását s a közigazgatási és törvénykezési csekély költségeket a birságok és a város földbirtokából befolyó jövedelmek bőven fedezték.

A bíró az ujkori polgármester, bíró és főkapitány hármas tisztjét egyesítette személyében. Ha a peres fél a bíró és esküttjei ítéletében meg nem nyugodott, a tárnok, illetőleg a király elé idézhette őket, de csak a városi bíró képében.

A királyi polgárok teljes tulajdonjoggal birtak. A városi háztelekhez a viz, rét, legelő, berek és nádas közös hasznélvezetén kívül egy külső telek is tartozott. A felvállás (adás-vevés) hiteles helyen (a káptalan, Pannonhalma) vagy a városi hatóság előtt történt, mely a megtörtént felvállást okmányilag igazolta.

A nemesi birtokeladásnál divó jogszokások (elővételi jog, a rokonság és szomszédok beleegyezése) a polgárság körében is utánzásra találtak; az eladó szavatosságot vállal a birtokra igényt tartók ellenében. Aki egy év és egy nap alatt nem jelentkezett, annak joga a városok általánosan elfogadott szokásjoga értelmében elévült. A városi polgárok szabad végrendelkezési joga különféle módozatok alatt már a XIII. században meg volt állapítva; az Árpádkor végén, mint természetes dolgot, már nem is érintik a városi kiváltságlevelek. A városi lakos urafogyott vagyonára a városi hatóság tartott igényt¹⁾.

A városi terhek viseléséhez a kir. polgárok természetesen közösen járultak; az uj letelepedő a kir. polgárság összes

hetett föl földesuri igényeivel. L. pl. Karvasy Ágoston: Győr város történelme 1594-ig Magyar. Akad. Ért. Phil. Oszt. III. k. 285 l.; a kiváltságlevél hibásan és hiányosan van közölve. Botrányosan silány Ráth. K. fordítása: Uj Magyar. Muz. másod. évf. I. k. 620 l. és Győri Közl. 1863. évf. 4 sz. . .

¹⁾ Hajnik I. id. m. 328. l.

jogaiban részesült, ha szabad állaptu volt. A győri kir. polgárság egyéb magánjogi viszonyairól, perbeli eljárásáról emlékek hiányában nem szólhatunk. Későbbi időkből s a dolog természetéből következtetve kétségtelen, hogy Győrnek is megvolt a maga szokásjoga; de a felette elvonult gyakori viharok miként sok egyebet, úgy ezen emlékeket is elsöpörték.¹⁾ A kiváltságlevél alapján a polgárság különféle előjogokkal, mentességekkel, haszonvételi és üzletjogosítványokkal lett felruházva. A város maga rendezte piacát és vásárait; de a szombati vásár vámja a főispánt illette. Királyi birtokadományban és kereskedelmi előnyökben részesült; ilyenek az árumegállító jog, az egész országra kiterjedő vámmentesség és a dunai rév.

A polgárok a hadszolgálat terhe alól is fel vannak mentve; a vár védelmében való részvétők azonban magától érthető. Más kir. városok módjára Győr is köteles volt a városon átutazó királyt élelemmel és szállással ellátni, ha azt a király igénybe akarta venni. Főtisztjeit azonban ettől határozottan eltiltja. A kir. adó alól is ment volt ugyan a város; de valószínű, hogy egyéb városok példájára Győr is megadta királyának a szokásos évi ajándékot. A kamara haszna (*lucrum camerae*) alól miként a többi városok, úgy Győr sem vala felmentve. A kir. polgárság, mint kiváltságos kir. jobbágyközség, egyenesen a király földesuri hatósága alá tartozott, kinek nevében a kir. kincstár kezelője; a tárnokmester gyakorolta a főhatóságot.

Káptalan-
Győr.

A püspökség és káptalan népei a földesuraik iránt tartozó korábbi kötelezettségeiknek (*census*) ezentúl is alá voltak vetve. A király földjén lakó polgársággal kifelé egyenlő jogokat és kiváltságbiztosította előnyöket élveztek; a teherviselés és földesuraik iránti különböző viszonyaik tekintetéből azonban még sem létezhetett közöttük teljes jogegyenlőség és érdekközösség. A káptalan-győri lakosok állása teljesen megfelelt egy kir. kiváltságban részesült földesuri község helyzetének. Ilyen volt pl. a garamenedeki jobbágyok helyzete, kiket II. Endre a pesti, budai és fehérvári vendégek jogaival ruházott föl. Fel vannak mentve a királyt illető összes jövedelmek és haszonvételek (adók, szabadok dénárjai

¹⁾ Némi tájékoztatul egyébiránt I. Dr. Szalay J. Városaink a XIII. században című alapos munkáját. 107—128 II.

és pondusai, beszállás s az országban szokásos egyéb tartozások) terhe alól, de különben minden tekintetben a kolostor joghatósága alá rendeli őket.¹⁾ Esztergom szintén kir. város volt; mindamellett a prépost és káptalan a saját területén lakó népei felett földesuri jogokat gyakorolt.²⁾

Káptalan-Győr népei a földesuri viszony alapján hatóságilag is el vannak különítve a királyi polgároktól, amennyiben saját bírójuk alatt álló külön községet képeznek. Bűnügyekben kezdetben a főispán, majd teljesen a földesuri hatóság alá tartoznak. IV. László³⁾ a vár alján vagyis a káptalan földjén élő vagy a jövőben letelepedő vendégeket és egyéb népeket teljesen kiveszi a megyei fő- és alispán bírói hatósága alól; még lopás esetében is egyedül a prépost és káptalan földesuri bírósága alá veti őket.

Tekintetbe véve az ország nagyobb városainak népese-
dési viszonyait⁴⁾, Győr lakosságát a XIII. században legfőlebb 4—5000 lélekre becsülhetjük. A váraljai királyi és káptalani község mindössze néhány hosszú utcából állott. Későbbi századokból következtetve a jelenlegi piac már akkor hason-
célokra szolgált; Káptalan-Győr plébánia-temploma (Szt. István) a mai megyeház nyugati részén állott.

---

¹⁾ Mon. Eccl. Strig. 1217. T. I. p. 212. F. C. D. III. vol. 1. p. 196. Árp. Uj Okm. VI. k. 572 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. X. k. 137 l.

³⁾ F. C. D. V. vol. 2. p. 112 melyet azonban tévesen keltez 1293-ból. Valószínűleg 1273- vagy 1283-ból keltezhető. Az oklevelet IV. László 1285-ben ujolag megerősítette. F. C. D. V. vol. 3. p. 278.

⁴⁾ V. ö. Dr. Szalay id. m. 131—132 l.

II.

Mezőgazdaság és kézműipar.

A mezőgazdasági ipar feltételei, tényezői és fejlődése.

A természet, munka és a tőke képezik a nemzetgazdaság három főtényezőjét. A természeti erők hasznosítása emberi munka hozzájárulása nélkül aránylag csekély eredményre vezet; a természet és munka azonban még egy harmadik tényezőt, a tágabb értelemben vett tőkét, (ilyen a föld, földjavítás, épületek, eszközök, munka- és haszonállatok, fő- és segédanyagok, pl. a vetőmag, takarmány, trágya, árukészlet, pénz, mint a termelés, kereskedés és fogyasztás közvetítője) is feltételez. A középkorban még kétségtől a természet volt a legfontosabb tényező termelésünk terén, amennyiben a munka és tőke még távol áll mai szerepétől.

Magyarország s vele Győrmege nagyobb része földjének termékenysége, folyamrendszere s éghajli viszonyainál fogva mindazon előfeltételek birtokában vala, amelyek alapján a helyes munkafelosztás és üdvös társadalmi intézmények mellett az anyagi virágzás magas fokára emelkedhetik. Határjáró okleveleink szerint megyénk déli és nyugati részét a középkorban a mainál jóval több erdő, mocsár és nádas borította.¹⁾

Századokon át leginkább földje szolgál Győrmege jólétének alapjául és főforrásául. A honalapítás korától kezdve egyáltalában a mult század elejéig Magyarország kizárólag őstermelési állam, hol a mezőgazdaság mindenha államfentartó fontosságu tényező vala. A szorgalmi foglalkozás körében kifejlesztett összes tevékenysége és termelése, kereskedése, adó-

¹⁾ Győrmege természeti viszonyainak leírását l. Győr mege és város egy. leírása. 3—133 l. 1874.

rendszere és államháztartása voltaképen a földművelés és az ezzel rokon foglalkozásu ágakon alapult. Hazánk századokon át megmaradt a földművelő államok kezdetleges állapotában.

A magán és társadalmi üzletélet, vállalkozás s gazdálkodási rendszer a mezői iparral és marhatenyésztéssel a legszorosabb kapcsolatban állott; hazánk politikai alkotmánya és társadalmi szervezete is határozottan a földművelő állam formáit és jellegét tükrözi vissza. Minden érdek, minden törekvés túlnyomólag ezen a téren, ebben az irányban központosult.¹⁾

Az az államférfiui tapintat, melylyel szt. István a bevándorlottakat felkarolta, kiváltságokkal felruházta, az országnak mind anyagi mind szellemi fejlődésére csak jótékony gyümölcsöket teremhetett. De míg a szellemi átalakulás, a hit, eszmék, erkölcsök és intézmények terén beállott fordulat már szt. István századában teljes diadalt aratott az ősi eszmék, hagyományok és hiedelmek fölött: addig az anyagi viszonyok terén az átalakulás processusa egészben véve jóval lassabbnak mutatkozik.

A vallás mellett a polgáriasult élet egyik főfeltétele a szorgalmi foglalkodás, mely ismét szoros viszonyban áll a szorgalmi osztály társadalmi helyzetével, a munkaerő és fogyasztó közönség vagyis a népesség sűrűsége s a városi élet fejlődésével. A virágzó vagy hanyatló közállapotok, a kiviteli kereskedelem érdekeinek ápolása vagy elhanyagolása s a nemzet jellege: megannyi döntő tényező a szorgalmi foglalkozások emelkedésében vagy hanyatlásában.

A magyar sokáig lealázónak tartotta verejtékkel szerezni meg azt, mihez eddigelé zsákmány útján jutott. A külföldi kalandozások beszüntetése után önfele ellen fordul; az orzás és rablás bűne kicsiny és nagy körében egyaránt elterjed, ugyanarra, hogy szt. László csak a kegyetlenséggel határos szigorú törvényeivel véli helyreállíthatónak a tulajdon szentségét.

A birtokos osztály az Árpádkorban a társadalom szorgalmi rétegét csak a föld járulékának tekinté, a polgári osztály pedig a XI. és XII. században csekély számánál s félig földművelő jelleménél fogva nem biztosíthatott jelentékeny for-

A földművelés
akadályai.

¹⁾ Dr. Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története. 13 l. 1868.

galmi piacot a földmivelőnek, ki verejtéke gyümölcsét jó részben földesurának s dézsmaképen az egyháznak volt köteles beszolgáltatni. A szegény pór tehát csak kényszerűleg műveli földjét; a szorgalmát hatványozó ösztön hiányában, függve az elemek hatalmától, sem a kereskedelem, sem a műipar által lényegesen nem támogatva — úgy a föld- mint a kézműves (némely iparág kivételével) csak az élet elsőrendű szükségleteinek kielégítésére szorítkozott századokon keresztül.

A fejlődés menetét nagyon lassuvá tette az ország nép telensége; pedig a népesség sűrűsége egyik főtenyező az anyagi és szellemi fejlődés gyorsításában. A népesség szaporodása nehezíti a megélhetést, erőfeszítéseket okoz és a társadalmat a föld nagyobb mérvű kizsákmányolására kényszeríti.¹⁾ A honfoglalás szakában Magyarország lakosságát (Erdély egy részét és Ós-Horvátországot ide nem értve) a benszülöttekkel és hadifoglyokkal együtt körülbelül három millióra becsülhetjük.²⁾ E kulcs alapján a csekély területű, de fekvésénél és egyéb viszonyainál fogva mégis aránylag népesebbnek vehető Győr-megye és város lakossága sz. István korában 24—25000 lélekre tehető.³⁾ És a lakosság nagy része mindenesetre magyar volt; a hadifoglyok és benszülöttek lassankint beolvadtak a magyar nemzetbe. Legalább a pannonhalmi és bakonybéli apátságok legrégebbi okleveleiben a határok, dűlők, dombok, fák stb. magyar elnevezésűek.⁴⁾

Az ország e gyér lakossága tette lehetővé, hogy a nomád élethez szokott magyar még az egyéni birtok megállapítása után is sokáig főleg marhatenyésztéssel foglalkozhatott. Sátrak alatt élve a legelő minősége szerint fel-

¹⁾ V. ö. Le Comte társadalomtani nézetei. Budapesti-Szemle 1879. 37. sz. 90 l.

²⁾ Dr. Kerékgyártó Árp. Magyarország művelődésének története 30—42 l. 1859. Dr. Pauler Gyula ellenben csak másfél millióra becsüli hazánk lakosságát. V. ö. Századok 1877 évf. 498 s köv. l. Magyarország lakossága az 1787-ki népszámlálás szerint Horvát- és Tótországgal (Erdély és a végvidéken kívül) 7,116,789 főből állott.

³⁾ Az 1870-ki népszámlálás adatai szerint Győr-megye és város lakossága 24,60 oszt. □ mfdnyi téren (1400 □ klm.) 103,637 lélekből állott.

⁴⁾ Pl. Hasság, Machkalyuk, Mogyolós, Hegyeskew, Korteskew, Fejerkew, Odvaskeu stb. 1037 F. C. D. V. p. 329.

alá költöző valóságos mozgó falvakat képeztek.¹⁾ Kálmán törvény útján igyekszik előmozdítani az állandó letelepedést, midőn a templomtól messze költöző falut tiz pensa birság terhe alatt kényszeríti a visszatérésre.²⁾

A földbirtoknak művelés által való értékesítése s a Falutelepítés. munka szabályozása már Gejza alatt megkezdődött; legalább szt. Istvánnak a püspökségek s kolostorok részére tett alapítványaiából azt látjuk, hogy a fejedelmi család birtoka körében a munka szervezése már megtörtént. A zupa-szervezet kötelekei között talált szolganép kétségkívül már kezdettől fogva megmaradt régebbi szolgálati viszonyai között. Szt. István a vár földjeit valószínűleg ezek köréből népesíti meg, míg másutt a hadifoglyokat használja fel hasonló célokra. A várföldön kívül fenmaradt királyi birtok egyes részein saját szolgálát, a benszülőtteket, vagy az öröklés és vétel útján szerzett szolgálállapotú népeket és hadifoglyokat telepítette le. Ezeknek, valamint az önként ajálkozó szabadoknak a művelésre földet adott, melynek fejében a termés egy részét kelle beszolgáltatniok vagy egyéb udvari és iparszolgáltatásokra lettek kötelezve.

Midőn szt. István a törzsbirtokot egyéni birtokká változtatta, semmi kétség, hogy a nemes urak is a királyi vagy egyházi birtok szervezetét tekintették követendő mintácul birtokaik rendezésében. A kezdetben alig néhány szolgálcsalád lakta szállások (mansio) vagyis paraszttelkek idővel egész falvakká (terra, praedium, possessio, villa) nevekedtek³⁾. A kijelölt birtok határain belül mind több és több föld vétetik művelés alá; a mezőgazdaság az erdők rovására terjed s a természetes szaporodás folytán a szállások száma is növekszik. A rendes életmód és gazdasági kezelés lassankint lehetlenné teszik a nomádköltözést.

A gazdaságok belterjes javulását azonban nem tekint-

¹⁾ Baráthi falu illetén helyváltoztatásáról egy 1200-ból fenmaradt oklevél tanuskodik. F. C. D. II. p. 288.

²⁾ Ut villa, in qua est ecclesia, longius non recedat, quod si recesserit, X pensas persolvat et red eat. Synod. alt. Endlichernél p. 374 (13.)

³⁾ A praedium alatt okleveleink majd bizonyos számú falukból álló uradalmat jelelnek, (F. C. D. III. vol. 1. p. 73 1209) majd valamely falu határában fekvő birtokot (Endlicher id. m. p. 690. (202), majd a villa fogalmával azonos elnevezésül használják (Árp. Uj Okm. I. k. 255 l. F. C. D. VII. vol. 5. p. 102.)

hetjük jelentékenynek. A kellő szakértelem és munkaerő dolgában még jelen állapotaink is elég kívánni valót hagynak fönt; még inkább mondhatjuk ezt az Árpádkorszakról, melyben a munkaerő természetes szaporodását a szomorú emléktű tatárjárás jelentékenyen csökkentette. Gazdátlan föld azonban vidékünkön a XI. század végén alig létezett.

Faluközösség.

A nemzetségi szervezetnek a XI. század második felében bekövetkezett teljes felbomlásával kétségkívül karöltve járt a határok tüzetesebb kijelölése is. A nemesi birtok középpontját a nemesi udvarhely (curia) képezi; a művelés alá vett telkek szorosabban elkülönítetnek; a határszabályozás úgy a szállás- mint az adománybirtok területén lassankint a főbb nemzetségi ágak közös malom-, rét-, legelő-, víz-, nádas és erdőterületére is kiterjedett; míg a kisbirtokos elem a maga birtoka körében mindezekhez föntartotta a közös használati jogot, melyhez a nemzetségi vagy a határbeli egyéb birtokosok mindegyikének egyenlő joga volt. És e birtokközösségen alapszik a szomszédbirtokosok elővételi joga, mely a földbirtok összes nemeire kiterjeszkedik. Az eladónak előbb meg kellett kínálnia szomszédját; ha ez megadta azon vételárt, melyet egy harmadik — nem szomszéd — kínált, úgy az övé volt az elsőbbségi jog. A szabad tulajdonjog dacára — az öröklött családi birtok eladásához azonfelül a legközelebbi nemzetségi rokonok beleegyezése is megkívántatott.¹⁾

A szolganép lakta földesuri falvak ugynevezett „faluközössége“ is hasonlóképen fejlődött; csakhogy itt a tulajdonjog a földesurat illette. A szent István alapította veszprémi-völgyi apácáknak²⁾ Vörösberényben 54 mansio szőlőművesök (azelőtt kir. udvarnokok) volt ugyanannyi szőlővel. A falu földje azonban közös az erdővel együtt; kivéve a konyha (kolostori) körülhatárolt erdejét. A kolostornak összesen öt közös és hat elkülönített határral bíró faluja volt, mely utóbbiakon idegeneknek csak a fejedelemasszony beleegyezésével volt szabad letelepedniök. A bakonybéli apátságnak népei Nyulon, Tarjánban (1086) és egyéb helységekben a határbeli lakosokkal közösen hasznélvezik a szántóföldeket, kaszálót és egyéb gazdasági haszonvételt.³⁾ A tarjáni várnép és

¹⁾ F. C. D. IV. vol. 2. p. 76; u. o. vol. 1. p. 171. V. ö. Hajnik I. id. m. 300 s. köv. II.

²⁾ F. C. D. II. p. 47.

³⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 34 l.

a bakonybéli apátság alattvalói között kitért viszály a birtok különválasztására vezetett, amennyiben az utóbbiak számára 100 hold határokkal elkülönözött föld lett kihasítva.¹⁾ A halastó, rét és legelő használata azonban azontúl is közös maradt. A Lovász-Patonán lakó kir. kádárok is (bucharii) a XIII. században még közösen (osztogatlanul) birták a falu földjét, míg végre panaszaik folytán Mihály, (comes pincernarum) telkekre darabolva felosztotta köztük a falu egész határát.²⁾ A viszályok okát kétségkívül a népszaporodás folytán művelés alá vett újabb és újabb területfoglalásban kell keresnünk.

A birtok és telek felosztása bizonyos mértékegységet feltételez. Ez úgy látszik az ekealja volt (aratum), mely a vidékek vagy a föld minőségéhez képest több-kevesebb holdat foglalt magában; közönségesen nyolc ökörral művelhető földet értettek alatta. Az ekealjában foglalt holdak száma 120—150 között ingadozik.³⁾ Az ekealj térfogatí ingadozásának megfelelő eltéréseket találunk a szállás vagy telek (mansio) térfogatára vagyis az ekealjában foglalt mansiók számára vonatkozólag is. A tihanyi apátság alapító levelében⁴⁾ 20 ekényi földön 60 szállás vagyis telek volt.

Az ekealj és a mansio térfogata.

E szerint (ha t. i. a „teluk“ szóhoz térfogatí mérték fogalmát köthetjük)⁵⁾ Gönyőn két ily 70 holdas telek (mansio) képezhetett egy ekealjat. Az említett várföldhöz azonfelül két dunai sziget és halászati jog is tartozott. A tihanyi apátság gamasi birtokán (1268) egy curia vagyis sessio álló-

¹⁾ qorum triginta sunt finata, septuaginta vero campestria . . 1258 Árp. Uj Okm. II. k. 313 l.

²⁾ Czech 8 k. 145 sz. a) a m. t. akadémia kéziratráában.

³⁾ 1230. Somogyban egy aratum 120 hold Árp. Uj Okm. I. k. 269 l. A tihanyi convent egyik oklevelében 130 holdat számít egy ekealjára, F. C. D. IX. vol. VII. p. 270; másutt ismét 120—150 holdat foglal magában F. C. D. IX. vol. VII. p. 270; u. o. IV. vol. 3. p. 255 és IX. vol. 1. p. 701.

⁴⁾ F. C. D. VII. vol. 5. p. 59. 1055.

⁵⁾ A telek szó már 1086-ban előfordul. Árp. Uj Okm. I. k. 31 l. „a quo per medium ruris, quod dicitur theluch“ (1086). Gönyőn (1224) 3 ekealján a szolgagyőri várnépek hat telke van és egy telek 70 holdat foglal magában (Árp. Uj Okm. I. k. 197 l. (Contulimus Ecclesie S. Martini terram quandam nomine Gunew ad tria aratra, exceptam de Castro Zuluga-Geuriensi cum sex mansionibus castrensiis . . . Item contulimus septuaginta ingera terrarum, quod vulgo theluk dicitur.

mánya a szőlők és réteken kívül 30 hold földből áll.¹⁾ Nyalkán (1240) 30 ekealján 194 mansiót említ egy oklevelünk.²⁾ Ebeden, a galgóczi vár földjén ellenben 8 eke számára való földön a várnépnek csak 8 mansióját említi az oklevél.³⁾ Négy ökröt számítva egy ekére, a 8 mansio földje a fentebbi kulcs szerint 4 ekealja lehetett.

A telek, mansio és curia vagy sessio elnevezéseken kívül a német Lechnu (Lehen) is előfordul okleveleinkben és pedig hason fogalom jelölésére. Pothon comes neje Nulason három mosonyi várjobbágytól 14 udvartelket tartozékaival együtt 40 márkáért vett meg (1214); Sumurca nevű várjobbágytól pedig 12 Lechnu-t 35 márkáért. Pothon asszony udvarbirája, Miklós, a győri káptalan előtt fizette le a nevezett pénzösszeget⁴⁾. A móríczhidai prépostság is az ottani hídfe mellett egy udvartelket kapott (1251), melyet Lehen-nek mond az oklevél⁵⁾. Csehországban a laneus = Lechnu vagy leen annyi mint a mansus vagyis 30—60 hold között változó földbirtokot jelez (1264).⁶⁾ Német Lajos idejében Pannoniában egy mansus 90 hold szántóföldből állott, melyhez azonfelül sok rét, legelő, erdő stb. tartozott.⁷⁾ A X. században Németország keleti, tehát hazánkkal határos részében egy közönséges paraszttelkek állományához 30, a királyi birtokon kihalított erdei telekhez ellenben 60 hold föld tartozott. A királyi birtokon a „virga regalis“ szolgált a mértékegység alapjául, mely 15' (4·8m), míg a közönséges mértékegység csak 10—12' volt. Valószínű, hogy e mértékegység szolgált nálunk is alapul a birtokrendezés kérdésében. A közönséges vagyis 10' mértékegység körülbelől megfelel a Verbóczy-féle királyi ölnök.⁸⁾

¹⁾ F. C. D. VII. vol. 5. p. 354.

²⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 3—4 l.

³⁾ Knausz: Magyar Sion 1239. II. k. 438 l.

⁴⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 150—151.

⁵⁾ F. C. D. IV. vol. 2. p. 87.

⁶⁾ Duodecim mansos, qui leen vulgariter nuncupantur . . . A leobschitzu mansus 36 holdas háztelket jelent. V. ö. Jireček H: Das Recht in Böhmen u. Mähren S. 29.

⁷⁾ 865. Concessimus (Ludovicus rex) quasdam res proprietatis nostre in Pannonia . . . de terra exarata, parata scilicet ad arandum, mansos integros 8, idest ad unamquamque coloniam iugera 90 et de silva undique in gyrum scilicet ac per omnes partes miliarium unum cum terris, pratis, pascuis aquis etc.

⁸⁾ Inama Sternegg id. m. 316—317 l.

Okleveles adataink kétségtelenné teszik, hogy a birtokszabályozásoknál törvényesen megállapított mértéket használták.¹⁾ A pannonh. apátság kajári birtoka ganajos és egy tiz öles fonal 96-szorosa volt, melyben mint mondják (az oklevél szavai) 140 hold föld és erdő foglaltatott.²⁾ Az „eulfa“ már egy 1226 körül kelt pannonh. oklevélben előfordul, világos jeléül annak, hogy az „öl“ ekkor már vidékünkön rendes mérték volt.³⁾ Vajjon a Verbőczy-féle kir. mértéket kell-e a törvényes mérték alatt értenünk, — bizonytalan. Biztosan csak annyit mondhatunk, hogy Győr megyében a királyi ekét már 1395-ben mértékegységül használták.⁴⁾

A királyi eke, ha azt 150 kir. holdnak vesszük, a pozsonyi mérték szerint = 270 hold és 900 □ öllel (magyar hold.⁵⁾

Európa anyagi és szellemi átalakítását szent Benedek fia kezdettől fogva hivatásos kötelességöknek ismerték. Gazdasági rendeltetésük az első századokban a műveletlen föld és rengetegek gyarmatosítása és művelése körül forgott.

A bencések hivatása.

¹⁾ Ethuru és a karcsai várnépek között folyt határperben (1253) olvassuk: ut omnia prata illa et aquas cum funiculis mensurando juridicis, in tres partes divisissent . . . Árp. Uj Okm. II. k. 248 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. VII. k. 80 l. 1239.

³⁾ III. carratas lignorum, que vocantur eulfa. Árp. Uj Okm. VI. k. 438 l.

⁴⁾ A győri kápt. 1695. évi felvallási jegyzőkönyvében.

⁵⁾ Verbőczy Tripart. debreceni kiad. (1611) 233 lapjának széléhez alkalmazott mérték egyenlő 7 bécsi hüvelykkel és 1-5 bécsi vonallal, vagy 18-7 centimeterrel. E szerint egy kir. öl egyenlő az említett mérték tizenhatszorosával vagyis = 1368'' = 114'' = 9'6'' = 10 3'6''

azaz = 2992cm. = 2m. = 99-2cm.

Egy királyi hold hosszúsága 72, szélessége pedig 12 kir. öl, tehát egy kir. hold = 11228544 □'' = 2166 □o = 1 hold 966 □o

= 773 45832 96 □cm. = 7734 □m. = 5832-96cm.

azaz = 77 are, 34 □m. 5832-96 cm.

Eszerint egy kir. ekealja, mely 150 kir. holdat

foglalt magában = 324900 □o = 270 m. hold 900 □o

= 11691874944 □cm. = 1160187 □m. 4944 □cm.

vagyis = 11601 are, 87 □m., 4944 □cm.

= 116 hektare, 1 are 87 □m., 4944 cm.

Két pozsonyi mérő vető magot számítva egy holdra, egy kir. holdra valamivel több mint 2²/₃ mérő esik. Mai holdakat (1200 □o) számítva 540²/₃ mérő alá való föld képezne egy Verbőczy-féle ekealját. E kir. mérték szerint a föntemlített gönyői mansio vagyis telek = 120²/₃ mostani magyar holddal.

Jólehet Nyugat-Európa bencés kolostoraiban (a IX. század óta) a szellemi foglalkozás már határozottan túlsúlyban van a pusztán anyagi munkakör fölött: hazánkban mégis megújulni látjuk az V—VIII. század szerzeteseinek feladatát és annak megoldásában kifejtett buzgalmát. Nem mondhatjuk ugyan őket minden tekintetben uttörőknek; az elfoglalt talajon nem hiányzottak a művelődés csirái és eszközei; de szt. Benedek fiai s egyáltalában a kolostorok hazánkban mégis sokat tőnek az anyagi műveltség fokozásában.

Legtöbb kolostoraink fekvősegeinek túlnyomó részét akkoron még rengeteg erdők képezik. Ezt látjuk pl. Győrvidék déli részén is: Pannonhalma, Bakonybél, Mórízhida, Zirc, Vértes- szt. Keresztur, Porva, Csátka, Pilis, Telek stb. a rengetegek belsejében vagy szélén fekszenek. A földművelést a rengeteg rovasára terjesztik s a gazdasági élet terén kezdettől fogva fontos művelődési tényezőkül szerepelnek. Irtják a rengetegeket, művelés alá veszik a parlagon heverő földeket, lakosokat telepítenek le; míg egyrésről a saját arcuk verejtékével is áztatott föld termékeit fokozzák s iparszükségleteiket is jó részben magok állítják elő: más résről példájukkal megszentelik a munkát, mely a szabad magyar szemében még mindig bectelen, szolgai foglalkozásnak tartatott. A kolostorok e mezőgazdasági tevékenysége amily előnyös volt magára a kolostorra, époly jótékony lón hatásaiban az országos gazdasági és társadalmi viszonyokra is.

A szt. István idejében Cseh-, Német- és Olaszországból hazánkba s első sorban Győrmegye földjére¹⁾ költözött s itt állandóan letelepedett bencések e szerint nemcsak a ker. válást ültették át, hanem egyuttal Nyugat-Európa gazdasági rendszerét és egyes iparágait is meghonosították. Kolostoraik köréből a földművelést és mesterségeket tökélyesítő ismeretek szivárogtak a nép közé; s bizonyára nem a szerzeteseknek, hanem közállapotainknak, a magyar faji jellege s egyéb fontosabb érintett tényezők befolyásának kell felrónunk, hogy hazánk úgy a földművelés, mint a kézműipar terén sem mennyiség, sem minőség dolgában nem volt képes a külföldet utólni vagy háttérbe szorítani.

¹⁾ V. ö. Halbik Ciprian: Adatok Pannonhalma multjához XII—XVI. l. A pannonn. sz. Benedek-rend 1880-ki névtárában.

A mezőgazdasági munka tervszerű elosztása, az őszi és tavaszi vetésrendszer, a nyers termelés fokozása arányban állott az életszükségletek növekedésével s a kereskedelem fejlődésével.

A mezőgazdasági foglalkozás terén az egész Árpádkorban a ló-, barom- és juhtenyésztésre fektették a főszűlyt; a mezőgazdaság terjedése, a rendszeres földmívelés lassankint a telekhez tartozó földek és rétek elkülönítését vonta maga után.

Földmívelés
és baromte-
nyésztés.

Mint Németországban, úgy nálunk is már a három vetésforgási rendszer uralkodott¹⁾, ez pedig a téli takarmány szempontjából a rétek elkülönözését föltételezte; mert a takarmány növényeket nem ismerték. Száraz időben pl. Tóköznek maiglan annyi legelője van s szénája, sarjuja oly bőven terem, hogy egy falu több falut is elláthatna vele s késő őszig marhájok kövér legelőre talál. E körűlmény határozottan marhatenyésztésre utalja őket. A gyakori áradásos évek azonban mégis lehetetlenné tették nagyobb mérvű anyagi emelkedésüket: mert ekkor legelő hiányában barmaik, lovaik eldőglöttek vagy potom áron kellett azokat elvesztegetniök²⁾.

A földmives hagyományos módon mívelte földjét századokon át. Az ugart téli vetésre kétszer, tavaszi alá csak egyszer szántották meg a későbbi századokban is.³⁾ A trágyázást s

¹⁾ Az ily rendszer szerint a földet három részre osztják; egy-egy részt az első évben búzával vagy rozszzsal, a másodikban tavasszival vetik be, a harmadikban ugarnak hagyják és pedig trágya nélkül. Az ugar rendszerint legelőül szolgált a tarlóval együtt. A vetésforgások történelmi fejlődésére nézve v. ö. Sporzon Pál: Mezőgazdasági üzlettan. 90—92 l. 1881. M. Óvár. (F. C. D. IX. vol. 1. p. 701 „ac terram medii aratri videlicet septuaginta quinque iugera terrarum in tribus locis seu partibus terre, prout quidem moris est, terras pro semine in tres divisere partes . . . őszi, tavaszi, ugar vagy kapás).

²⁾ Még századunk elején is megtörtént, hogy a nagy inségben egy-egy parasztnak 10—15 marhája vészett el. Vásárokon a tókőzi marhát sárga, izapos lábukról, borzas szőrűkről s soványságukról már mesziről meg leheté ismerni. A marha szűkében azután szántóföldeiket is nehezen mívelhették s a nyomorúság lőn kenyérökké. Jó gabonát terem, csak hogy tekvésnél fogva Szigetközzel együtt még száraz évben is folytonos veszélyeknek van kitéve, mert az uralkodó ködök nagy károkat okoznak a gabonában. Tud. Gyűjt. 1823. 4 k. 99 l.

³⁾ Így volt ez Németországban is. Inama-Sternegg id. m. 140 l.

valószínűleg a boronálást is gyakorolták.¹⁾ A szénakazalokat és a szemes jószágot künn (szálláskert) a szabad ég alatt rakták össze,²⁾ s ott nyomtatták el; a bakonybéli és pannonh. apátság birtokain csürökbe is gyűjtötték.³⁾ A gabonát veremben tartották. Aratás és takarodás után a szántóföldek táblái szabad legelőül szolgáltak és pedig a mezei rendtartás szerint napjainkig.

A gazdasági eszközök közül a kaszát (kosa), sarlót (serp), cséplőt (zep) és a boronát (brona) a szlávoktól kölcsönözte a magyar. Az eke a XI. században már nem készült puszta fából s nem volt fejszealakú.⁴⁾ A német eke már több részből van összetéve; a gerendely két kerékkel áll kapcsolatban, az ekevas meg van hajtva és csoroszlyával van ellátva.⁵⁾ A magyar ekéről csak annyit tudunk, hogy lapja szintén vasból készült, mert egy hosszú és egy rövidebb vas képezte főalkatrészeit (lapos vas és csoroszlya).⁶⁾ A német kocsi négyszegletes, a magyar inkább hosszukás volt, hátul saraglyával, mely egyuttal lépesőül volt használható. Mindkettőnek kocsiszekrénye két tengelyen nyugodott. A személy- és teherszállító kocsik és szekerek csak a kiállítás diszességére és teherképességeikre nézve különböztek; jobbadán tisztán fából készültek.⁷⁾

A király után a külföldről bevándorolt egyháziak és a Héderek voltak kezdetben Győr megye első nagybirtokosai. És ez alapon méltán föltehetjük, hogy birtokterületükön igyekeztek minél

¹⁾ A bakonybéli apátság 100 hold tarjáni földjéből 30 hold van trágyázva, a többi „campestris” vagyis művelhető. Árp. Uj Okm. II. k. 313 l.

²⁾ Cum enim plurimorum annorum segetes triticeas, ut in ea terra moris est in modum turrium per agros stabilitas cernerent, quas nos metas vulgariter vocare solemus. Remete Péter vonulása a szentföldre: Guiberti Abbatis Hist. Hierosolymitana VIII. in Bongardii gesta Dei per Francos I. 482.

³⁾ . . . metunt, congregant in horrea . . . 1086. Árp. Uj Okm. I. k. 35. l. u. o. VI. k. 543 l.

⁴⁾ Homokos helyen azonban pl. a Bakonyalján még századunk elején tiszta faekét is használtak.

⁵⁾ Weiss: Kostümkunde. Geschichte der Tracht und Geräthe im Mittelalter von 4—14 Jahrh. S. 301, 326, 858.

⁶⁾ F. C. D. VII. vol. I. p. 228. 1231.

⁷⁾ Weiss id. m. 301, 858 l.

tehetjük, hogy birtokterületükön igyekeztek minélőbb meghonosítani a nyugati kulturállapotokat, tehát a rendszeres földmívelést.¹⁾

A pannonh. és bakonybéli apátságok alapító és az urbéri viszonyokat szabályozó oklevelei arról tanuskodnak, hogy Győrmegyében a földmívelés különböző ágait, tehát a szemtermelést is már a XI. század folyamában gyakorolták. Thüroczy szerint²⁾ 1051-ben III. Henrik badjárata alkalmával a Rábától a Dunáig a magyarok sok gabonát pusztítottak el a német hadak elől. Az urbéri szolgáltatások még lisztartozásokról is emlékeznek. A buza, árpa, rozs, zab és tönköly mellett kétségkívül a hüvelyes veteményeket is termesztették. A kolostorokban már a XI. század elején rendszeresített szövő- és fonóházak, szt. László (1092) tizedszabályozása³⁾ a kender- és lentermelés mellett bizonyítanak. Az 1255-ki újbudai vásáradó s az 1288-ki esztergomi vámszabályzás szerint földmívelési és állattenyésztési iparunk kiválóbb tárgyait a buza, rozs, árpa, zab, kása, gyümölcs, komló, kender, len, széna, fa, sajt, méz, viasz stb. képezték; azonfelül ló, ökör, sertés, juh, bárány s egyéb házi állatok.⁴⁾

A juhbőr közönségesen gyapjastól került a forgalomba. A méhtenyésztés igen jövedelmes foglalkozás volt a nagy viaszkereslet miatt; a nagyon kedvelt méhser rendesen előfordul a szolganépek urbéri tartozásaiban s azonfelül az el-mellőzhetlen konyhai szükségletek közé tartozott. Adalbert főúr Fülest-en (Sopr. m.) 30 raj méhet ajándékoz a pannonh. apátságnak.⁵⁾

A magyar ős szokása, az áldomás, úgy a hitszertartások, — mint a közélet terén egyaránt divott. Külföldi kalandozásaik folyamában rendkívül megkedvelték a bort, mely vá-

¹⁾ A Nagy Károly utódai alatt Győr vidékére letelepedett csekély számú német és olasz gyarmatosok, kik tán el sem futottak a magyarok elől, nagyon megkönnyíthették e törekvésüket. Annyi kétségtelen, hogy megyénk déli része leginkább megőrizte a honfoglalás előtti kultúrájának emlékeit; csak ebből magyarázhatjuk meg, hogy a ker. mívelődési áramlat első határozott térfoglalása is Győrmege déli részén, a Gejza által kezdeményezett pannonh. monostor megalapításával veszi kezdetét.

²⁾ II. c. 35.

³⁾ S. Ladisl. Decr. L. I. c. 40.

⁴⁾ Horváth M. A műipar s keresk. tört. kis. m. 225 l.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. I. 61 l.

gyukat egyébiránt a hazai földön is kielégíthették. Alig szenved kétséget, hogy Györmegye déli részének szőlőkoszoruzta dombjain a rómaiak ültették az első szőlővesszőket. Hehn szerint a szőlőművelés Pannoniából terjedett el Kelet-Németországba.¹⁾ A sokorói hegyek nagyobb részét szőlőművesek lakták; legalább okleveleink sűrűen emlékeznek e szőlőművesekről s új ültetési szőlőket is említenek. A pannonh. a pátság alapító levele szerint somogyi birtokain már szőlőműves vendégek éltek. A szőlőművelés és borkezelés módjáról ugyan nincs tudomásuk; de minthogy az 1198-ki esztergomi vámszabályzatban²⁾ a sokorói borok is említetnek, ez mindenesetre arról tanuskodik, hogy a györmegyei borok a keresettebbek közé tartoztak.

Kertművelés
és gyümölcs-
termelés.

A kertművelés és gyümölcstermelés (hortus, pomarium) gyakorlatáról szórványosan szintén emlékeznek okleveleink. Így már szt. István a nándori gyümölcstermés hetedét adja a bakonybéli apátságnak (1037). A gyümölcsfa-tenyésztést főrangú egyének sem tartották méltóságukon alóli foglalkozásnak. Fabian comes pl. kiköti, hogy a sajátkezüleg ültetett gyümölcsfa-csemetéket a pannonh. apátságnak adományozott földből újra kivessse.³⁾ Forco (hospes) Tata vidékén fekvő birtokát oly feltétel alatt hagyja leányára, hogy a gyümölcsfák termésének fele (1146) a pannonh. monostort illesse⁴⁾. II. Gejza a monostor birtokai közt (1137. id. okl.) a Vág melletti gyümölcsöst is említi. Határjáró okleveleink a különböző nemű erdei fák mellett gyakran alma- és körtefákkal jelelik a határt; a pannonh. kert művelése és gondozása (1250) az apátság népek rendes urbéri terhei közé tartozott.

Halászat.

A halászat mindenha kedves foglalkozása volt a magyarnak; az egyház által előszabott szigorú böjtök csak nevelték a fogyasztási szükségletet. Oly helyeken, hol a természet maga nem alkotott halastavakat, főleg a kolostorok (pl. Zirc, Porva, Leveld, Mojk) maiglan fenálló rekeszek közt mesterségesen nevelték a szükségleteiknek megfelelő halmennyiséget. Györmegyének ez időben jóval haldúsabb vizei bőven megjutalmazták a halászat fáradozásait. Vének pl. a pannonh. apátság halászoklakta helysége volt.⁵⁾ A győri Dunában még

¹⁾ Über den Weinbau an der Donau I. B. S. 172.

²⁾ F. C. D. VII. vol. 5 p. 143.

³⁾ Pannonh. Itár. Caps. 32. lit. N. Sztachovics Registr. 1233. P.

⁴⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 58 l.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 361 l.

vizákra is halásztak az Árpádkorban; a győri vizahalászat jövedelmének $\frac{1}{3}$ -át szt. István a pannonh. apátságnak adta, melyet azonban Kálmán és II. István király ujra visszavettek. II. Gejza és II. Endre utóbb ismét visszahelyzik az apátságot eredeti jogaiba.¹⁾

A Pándzsa mentében Tarján, Ohsun és Nyul alatt, de különösen Tó- és Szigetközben számos halastó és halásztanyát említenek okleveleink. Tóköz ép számtalan tavairól és mocsáraitól nyerte nevezetét.²⁾ A Rába- és Rábca pusztító áradásaival maiglan koronkint egész tengerre változtatja e területet, minélfogva a Rábaszabályozás kérdése 1618 óta mint valóságos tengeri kigyó szerepel a győrmegyei gyűléseken. A tó- és szigetközi lakosság nagy része tehát ősidőktől fogva főleg a halászatra vala utalva. A vadludak, récék, szárcsák s egyéb vízi madarak ezrenként borítják el mocsáros téreit és tavait. Hallal, csikkal, vízi szárnyasokkal és rákkal (vidrával) leginkább ők látták el a győri, pozsonyi s bécsi piacokat. Ludat, récét nagy számmal tarthattak, mert felnevelésük úgy szólnán semmijökbé sem került. Szőlők, gyümölcsösök azonban még a XIX. század elején is csak Enese körül voltak.³⁾

Győrmegye déli részét az Árpádkorban jóval terjedelmesebb erdők borították, melyek egyes kiágazásai még a török hódoltság korában is, egész a Rábáig terjedtek.⁴⁾ A későbbi századok adatai szerint a nagyobb méretű épületfákat, valószínűleg nem annyira a fahiány, mint inkább a könnyebb vízi szállítás előnyeinel fogva — más megyék erdeiből szállították. A közönséges épület- és szerszámfa, továbbá a bognár, malom s egyéb kisebb iparszükségletek igényeit a megye déli részén elterülő tölgy-, cser-, gyertyán- és nyirfa-erdők mindenesetre kielégíthették. A meglevő bőripar folytán a sarjerdők cserkéreg üzeme is jövedelmező lehetett a birtokosokra nézve. A megye északi és északnyugati részének talajalkatá csak a puhafa termelését tette lehetővé.

Erdészeti.

¹⁾ Pannonh. ltár. Caps. 26. lit. E. Árp. Uj Okm. VI. k. 364 l.

²⁾ A kónyi (1228) adománylevél (Árp. Uj Okm. I. k. 250 l.) négy (gathi, kónyi, jácovizi és nultófi) halastavat említ a kónyi határjárásban.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1823. 4. k. 99. l.

⁴⁾ Ráth. K. Török-magyar viszonyok. M. Akad. Ért. Phil. Törv. és Tört. Oszt. III. II. 216 l.

Az erdőüzem különböző nemeinek (magas-, közép- és sarjerdő) gyakorlatáról e korban alig lehet szó. Az erdőmívelésnél általában a természetes felújítás módja alkalmaztatott, s hol az hiányos volt, ott a szakértelem hiányában az erdő tönkre jutott; mert rendes vágásokat, a mesterséges vetés és ültetés rendszerét a XIX. századig nem ismerték. Hazánk legrégebbi törvényei csak úgy, mint más államok az erdőket igen kevés vagy semmi figyelemre sem méltatták. Az erdőket századokon át legelőkül használták úgy a sertések, mint a juhok, lovak és szarvasmarhák részére, melyek gondtalan legeltetése a fiatal csemetékben temérdek kárt okozott. Az értelmesebb erdőkezelés- és művelésre irányzott törekvések csak századunk elején, az 1807: 21 tcikk alapján veszik kezdetüket.

Kir. javak
gazdasági
szervezete.

A földesurl birtok és gazdasági szervezete. Az árpád-korbeli gazdasági szervezetet és a vele összefüggő munkaerők különféle fokozatait a királyi birtokon találjuk fel legrészletesebben. A legutolsó házi rabszolgától és bérestől fölfelé a legmagasabb tisztviselőig — ott találjuk a társadalom különböző foglalkozáskör- és jogállással bíró gazdasági elemeit.

A kir. uradalmak szervezetének eredeti mintaképét mindenestre Németországban kell keresnünk; mert kétségtelen, hogy az egész kir. udvar bővebb kiképzése német minták alapján történt, s ezzel egyidejűleg a német gazdasági szervezet is át lett ültetve a magyar földre, természetesen a hazai viszonyokhoz mért módosításokkal.

A karolingiek
gazdasági
rendszere.

A karolingiek birtokai — mint említők — bizonyos számu fő-, központi és fiókuradalmakra voltak felosztva. Minden egyes főuradalomhoz (palatium) néhány kisebb központi és fiókuradalom tartozott, melyek egymással összefüggésben állottak és szerves egészet képeztek. Az uradalmak egy részét majorságilag kezelték, másik részére pedig szabad és nem szabad állapotu egyéneket vagy udvari szolgákat (ministeriales) telepítettek le, kik különféle szolgáltatási kötelezettségeiket részint a fiók-, részint egyenesen a fő- és központi uradalmakban rótták le.¹⁾ Az összes termékfőlösleg a főuradalmakban lett összehalmozva, minek folytán e helyek jelentékeny kereskedelmi központokká

---

¹⁾ Ezek egy része az udvar fogadására is teljesen föl volt szerelve (curtis dominicus); a többi sala vagy domus regalis név alatt fordul elő.

váltak. A gazdasági ügyek legfőbb vezetése a király s az udvari főtisztviselők kezében volt összpontosítva.

A központi uradalom élén a iudex, actor vagy villicus állott, kinek hatalomköre az uradalom összes ügyeire (bíráskodás, mérték- és súly, iparügy, rendőrség stb.) kiterjedt. Az uradalom területén lakó népek falvai ismét bizonyos kerületekre (ministeria) voltak felosztva, melyek élén a maior állott, ki udvarával a földesurat képviselte; alantas közegei a centurio és a decan, kik a karolingi birtokszervezet legalsó láncszemét képezik. A ministerium azonban nem foglalhatott magában nagyobb területet, mint amennyit egy nap alatt be lehetett járni.¹⁾

Nagy Károly intézkedései szerint a kir. uradalmak központi (földesuri udvar) gazdasági szervezetéhez tartozó női dologházak (Frauenhäuser, pisales, genitia), az iparosok és művészek fölötti felügyelet is a gazdatisztet illette. A több helyiségre oszló női dologház szigorúan elkülönített épületrész volt, mely a nők lakását, fonó (len és kender), mosó, varró, kötő, gyapjunyíró- és szövő stb. műhelyeit foglalta magában. A kész szövet- és ruhameűeket a kamarás vette át. Az ipar és művészet köréből főleg az ötvösök, kovácsok, vargák, szabók, szíjgyártók, asztalosok, ácsok, paizs- és páncélgyártók, halászok, madarászok, szappanosok, sör- és márckészítők, sütők, hálókészítők stb. vannak képviselve, kiknek szintén külön műhelyeik voltak.²⁾ Minden egyes munkakör és iparág egy külön mester (magister) vezetése alatt áll; még a kereskedők sem képeztek kivételt.

Eredetileg az összes főbb és alsóbb rangu udvari szolgák „ministeriales” név alatt szerepelnek s vagy az uradalom főtisztviselője vagy valamely udvari főtisztviselő alatt állanak, s ettől nyerik nevüket is. Az udvarban élő szolgák ellátást és ruházatot a földesurtól kaptak. A kiválóbbak közülök utóbb javadalmakat kaptak (beneficium), az alsóbb ranguak pedig különféle szolgáltatási feltételek alatt parasztbirtok (mansus) alakjában kapnak földbirtokot. Ezzel természetesen a közvetlen kir. kezelés alatt álló uradalmak jellege is lassankint átalakul.³⁾

¹⁾ Inama-Sternegg id. m. 319—325, 378 II; v. ö. Maurer id. m. B. I. S. 231—249 B. II. S. 459—464.

²⁾ Az udvari szabó, cipész stb. címek e rendszer maradványai.

³⁾ Maurer id. m. B. I: 241—247 II. 26—28, 315.

A kir. birtokszervezet úgy az egyházi mint a világi földesurak körében már a IX. század folyamában követésre talált. Udvari tisztviselőik és szolgálók fentartásukra földbirtokot kaptak; a „maior“ csak úgy mint a többi alantasabb cselédség, a juh- és marhapásztorok, a kertészek, szőlőművesek, az iparosok- és művészek (pl. aranyművesek), a halászok, sőt még a festők is. Iparos minőségek alapján különböző iparszolgáltatásokra kötelezvék (szekér, hordó, tál, üst stb.); ha a földesur udvarában dolgoztak, teljes ellátásban részesültek.¹⁾

Nálunk úgy látszik kezdetben a nádor volt közvetlen feje az összes kir. gazdasági ügyeknek. A várjavak csak egy elidegeníthetetlen részét képezték a kir. javaknak, gazdasági szervezetökre nézve azonban eredetileg mindkétrendbeli javak azonos mintákra vallanak.

A várispánságok szervezése és a kir. udvar bővebb kiképzésével egyidejűleg történhetett az udvari főtisztviselők életbe léptetése is.²⁾

A királyok az udvartartás egyes ágait külön tisztviselőkre bízták; a szükségleteknek megfelelő tartozásokra kötelezett kir. népek ezek közvetlen hatósága alá tartoztak. Ily udvari főtisztviselők voltak: a tárnok- (comes tauernicorum) és lovászmester (c. agazonum), az étekfogó vagy asztalnok (m. dapiferorum) és pohárnokmester (m. pinernarum vagy buchariorum), kik majd comes majd magister név alatt fordulnak elő okleveleinkben s alantas közlegeikkel vezetik a kir. javak igazgatását.³⁾ A tárnokmester a külső kir. gazdaság felügyelője; ő kezeli a pénz- és bányaugyet s a kir. kincstár egyéb — a várispánok révén befolyó jövedelmeit, míg a királyi birtokon élő népek tartozásai, a ló- és marhatenyésztés, a konyha- és asztalügyek elintézése a többi udvari főtisztviselők közlegeik hatásköréhez tartozik.⁴⁾ A XIV. században a királyi

¹⁾ Maurer id. m. I. B. 251—265.

²⁾ Okleveles adataink e részben csak a XI. század közepéig terjednek.

³⁾ Mihály „regalium agazonum vicemagister“ Lovász-Patonán lakik két alantas tisztviselővel. Pannonh. Itár. Capsa 49 lit. 2.

⁴⁾ V. ö. Maurer id. m. B. I. S. 212—229.

esűrök vagy kulesárok ispánja is említették.¹⁾ A király birtokain élő népek közt első helyet foglalnak el az udvarnokok; állásuk eredetileg — megfelel a német ministerialisok helyzetének (XI, XII. száz.). A gönyői udvarnokok halászszo­l­gá­la­to­kat teljesítettek²⁾; a kir. szőlőművesek a királynak, nádornak s a pohárnokmesternek a bortermés után bizonyos részt tartoztak adni.³⁾

A királyi birtokon élő szolganép tartozásai.

Tarjánban (mind községek) 3, Écsen 9, Nyulon 2, Baráthin 31, Szöllősen 44, Nagy-Megyeren 13 kulcsár (a szőlőművesek közül), Győrött (e két hely a mai Kis-Megyer és Szabadhegy egy részét képezte)⁴⁾ 3 névszerint felsorolt szőlőműves lakott. Kulcsod és Negeven községében (melyeket szintén a turóci, prépostságnak adományoz — s ma egy határt képeznek) fel­te­te­les szol­gá­la­to­kra kötelezett kir. népek laktak,⁵⁾ kik egykoron a galgóci várhoz tartoztak. E népek, ha még úgy elszaporodnának is, minden egyes mansio után kötelesek (saját szekerekön) a szükséghez képest egy szekér élelmi szert vagy

¹⁾ Nagy Pál, a királyi kulcsárok (cliciorum) mestere, a bakonybéli apát tarjáni birtokát a hasonnevű tarjáni birtokhoz kapcsolta 1342. Ugyanaz, ki „filius Petri, comitis cliciorum et buchariorum”-nak monda tik, Nagy-Lajostól Tarjánt és Nagy-Écsét kapja adományul 1362-ben. Cornides IV. k. 127—128 l. a M. nemz. Muzeum kéziratárában Bpten.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 209 l. 1225.

³⁾ Haz. Okm. VI. k. 71 l. 1252 és F. C. D. VII. vol. 5. p. 294. IV. Béla király a turóci prépostságnak adományozza őket „vinitores nostros de Sokorou iuxta Jaurinum in villis Ech, Sceuleus Meger, in Barath, in Nwl, in Tharian et in maiori Meger constitutos, cum terris suis, siluis, fructibus, vineis et fenetis, que cum alyis populis, vicinis eorum communiter possident; ita quod porcionem palatino et Comiti Buchariorum ex parte dictorum vinitorum in vino proveniente contulimus fratribus antedictis, ad hoc ut ydem fratres inter predictos vinitores cellarium habere debeant et tenere, eximentes eosdem vinitores . . . ab omni obsequio, seruicio et prestacione, in quibus palatino et Comiti pincernarum pro tempore constitutis tenebantur, ac ordinantes statuimus, ne palatini vel comites pincernarum aliquid ab eis exigant vel iurisdiccione aliquam exerceant in eosdem; sed solummodo dictis fratribus universa servicia, que nobis, palatino et comiti pincernarum exhibere consueuerant impendere teneantur . . . A király a prépostságnak kötelességévé teszi, hogy sáfárt vagy pincét (cellarium) tartson e szőlőművesek közt.

⁴⁾ In Jaurino; Fejéruél a 307. lapon in maiori Meger és in Jaurino helyett csak: in villa Jauriensi és a 346. lapon Ech helyett Nagyeck olvasható.

⁵⁾ U. o. 346 l. „qui conditionarii siue Uduornici sunt nostri“.

terhet szállítani a turóci prépostság részére. Kulesodon 30, Negewenben is 30 szekeres lakott. IV. Béla 1266-ban kelt oklevele szerint¹⁾ az ország bevett szokásához képest még mal-mokat is állíthatnak a Dunán; tizedet is úgy fizessenek mint korábban szoktak volt.

Az udvarnokok- és kádárok vagyis faedény-készítőkön (bucharii) kívül a királynak még ménesei is voltak Győrme-ben (l. a királyi birtokok névsorát).

Egy-egy kir. udvarnoknak jelentékeny földbirtoka volt. II. Gejza kir. 1151-ben 20 márkát vett kölcsön a pannonhalmi apátságtól, melynek fejében átadja egy udvarnok földjét, de csak két mansióval.²⁾

A kir. javak és rajtok élő udvarnokok vagy egyéb népek külön ispánságokká voltak szervezve. Így pl. a csaló-közi kir. udvarnokok saját ispánjuk és centurióik alatt állanak; tehát századokra voltak osztva épügy, mint a vár föld-jén lakó népek.³⁾ Álmos herceg a demesi prépostságnak (1106) 52 faluban a 700-at meghaladó szolgál-mansió-t adott; az élő-kön álló tisztviselők maior (8) és centurio név alatt szerepelnek. Száznégy mansio felett maga a prépostság végzi a „maior“ teendőit.⁴⁾

A sólymászoknak is volt ispánjuk; a madarászoknak centuriojuk.⁵⁾ Pöbor a prece-k ispánja.⁶⁾ A zólyomi kir. javak kezelője „procurator“-nak neveztetik.⁷⁾

A XV. század közepéig fennállott bakonyi erdőispánság területén a királyi vadászok, erdőőrök, szakácsok, hordó- és egyéb faedény-készítők, különféle nyájőrök s egyéb szolgálai állapotú népek laktak, kik mindannyian az erdőispántól függtek. Az erdőispán állása oly tekintélyes, hogy rendesen főurak, sőt a XIV. században győri főispánok is viselik e

¹⁾ Fejér u. o. 345 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 60 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. 2 k. 216 l. 1250.

⁴⁾ F. C. D. II. p. 94—109.

⁵⁾ F. C. D. IV. vol. 3. p. 158 és 195.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. 3 k. 36 l.

⁷⁾ F. C. D. III. vol. 2. p. 133. 1228. A procurator szó azonban jogügyi képviselőt is jelent: „Frater Paulus, crucifer conventualis et legitimus procurator conventus cruciferorum de Alba etc. F. C. D. X. vol. 7 p. 412.

hivatala.¹⁾ A bakonyi ispán közvetlenül az udvartól vette utasításait; alispánjával s egyéb alantas közegeivel a szomszéd főispánoktól függetlenül igazgatta területét, mely különben politikailag Veszprémmegyéhez tartozott.²⁾

Miként a karolingiek, úgy kétségkívül a magyar királyok is üztek majorsági gazdaságot, s nem szorítkoztak pusztán a szolga-népek tartozásaiból befolyó gazdasági jövedelmekre. A királyi birtokok úgy voltak szervezve, hogy az utazó vagy birtokain huzamosabb ideig tartózkodó királyt saját uradalmi és népei teljesen elláthatták a megfelelő élelmi, fuvar- és egyéb szükségletekkel. Csak a királyi és várjavak oktan elpazarlásával veszik kezdetüket a terhebb descensusok, mi ellen a nemeség az aranybullában tiltakozik. A királyok ezóta olyképen igyekeznek kielégíteni szükségleteiket, hogy azon vidéken, melyen megfordultak, részleges adót vetnek ki, szaporítják a kir. városokat vagy az egyház jövedelmeit veszik igénybe.³⁾ A királyoknak egyes birtokaikon állandó lakhelyeik is voltak⁴⁾; épígy vannak curiáik más nagybirtokosoknak is.⁵⁾ A Győr vidékén tartózkodó király pannonhegyi palotájába szállt.⁶⁾

A királyné és anyakirályné udvartartásában a királyéhoz hasonló szervezetet találunk. Volt külön kancellárjuk, udvarbírájuk⁷⁾, tárnok- és lovászmesterök,⁸⁾ harmincad és adószedőik. A királyné nemesi rangra emel, adományozási jogot

A királynéi javak szervezete.

¹⁾ Móríc, győri és bakonyi comes 1337; Simon, győri és bakonyi comes 1351; Simon, Móríc fia, pozsonyi, győri és bakonyi comes 1355. Pesty Fr. Az eltűnt régi vármegyék. I. k. 202—203 és 209 ll.

²⁾ F. C. D. VII. vol. 2. p. 40, 52. A lakosság tartozásait s az ispán iránti viszonyát illetőleg némi tájékoztatásul v. ö. Pesty Fr. id. művében Segösd és Pilis megyéket. I. k. 58 és 212 ll.

³⁾ Így pl. az esztergomi érsek átengedi a király részére tornamentei tizedét, minthogy a huzamosabb ideig ott tartózkodó királyt s kíséretét saját népei nem voltak képesek kellően ellátni. F. C. D. V. vol. 1. p. 176.

⁴⁾ 1135. F. C. D. VII. vol. 5. p. 102 és u. o. IV. vol. 3. p. 126. 1263.

⁵⁾ F. C. D. III. vol. 2. p. 228. és u. o. IV. vol. 3. p. 40.

⁶⁾ Katona: Hist. Crit. R. Hung. T. 3. p. 46.

⁷⁾ 1213. Miklós győri várispán s a királyné udvarbírája F. C. D. III. vol. 1. p. 149.

⁸⁾ F. C. D. IV. vol. 3. p. 289 és 445; u. o. VI. vol. 1. p. 317; III. vol. 1. p. 79*(1209) és 114, 153.

gyakorol s kiváltságot osztogat.¹⁾ Picud faluban királynéi bilochus is említették, ki Asszonyfalván határfoglalás ügyében bíraskodik.²⁾ Árpádkori közjogunk azon jószágokat és jövedelmeket (pl. vámok, harmincad), melyek a királynéi méltósághoz voltak kötve, megkülönbözteti a királyné személyes birtokától, melylyel tetszése szerint intézkedhetett.³⁾ A ország egyes vidékein tömören összefüggő területek tartoznak királynék birtokához, melyek önálló ispánságokká szervezve — a királynék udvartartására voltak rendelve.⁴⁾ Győrme gyében csak egyes falvakat és vámokat találunk a királynék birtokában; falvaikban udvarnokok és preco-k (idézők és a tartozások beszedői) laktak. A királynéi birtokok gazdasági szervezete azonos volt a királyéival; csak hogy a királyné népei saját tisztviselőinek hatósága és gazdasági kezelése alá tartoztak.

Egyházi és világi birtokosok gazdasági szervezete.

Az anyagi jólét eszközeinek előteremtésében a királyi javak szervezete adott irányt az egyházi s világi birtokosoknak. Kétségtelen, hogy ezek is üztek mezőgazdaságot uradalmaikon⁵⁾ s úgy a királyi mint az egyházi birtokon bizonyos számú szolgák szántási kötelezettsége (vagy: ad aratrum nostrum pertinens kifejezés) rendesen előfordul.

Majorság.

Egészen véve azonban mégis elmondhatjuk, hogy az összes földbirtokos osztály közvetlen művelése alatt álló terület aránylag csekély vala. A gazdasági felszerelés részleteit, eszközeit, épületeket és a majorságokban állandóan alkalmazott munkaerőt nem ismerjük s leltárak hiányában csak általánosságokra szorítkozhatunk. Okleveleink csak szórványosan emlékeznek juh- és egyéb istállókról, pincéről, kamaráról, csürökről (cellarium, elicium) stb. mint megannyi gazdasági épületekről. Mindamellet a földesuri udvartartás természetéből foly, hogy a majorság körében szükségelt iparos munkát

¹⁾ Árp. Uj Okm. III. k. 275 l. F. C. D. V. vol. 3. p. 215. 219.

²⁾ Árp. Uj Okm. II. 35 l. 1235. Haz. Okm. I. 15 l.

³⁾ Mária királyné IV. Bélától Beus és Árpádfoka nevű s a szolga győri vár álladékhöz tartozó földet kéri a maga személyére, hogy „in eisdem cum ovibus et bobus suos sibi famulantes collocaret“ Béla teljesítette neje kérelmét, ki azonban a joghatósága alá adott földet utóbb Lothard mesternek adományozta F. C. D. X. vol. 2. p. 727. 1264.

⁴⁾ Pl. Szegösd és Pilis: v. ö. Pesty Fr. id. m. I. k. 58 és 212 l.

⁵⁾ F. C. D. V. vol. 3 p. 54.

(kovács, faragó stb.) s egyéb belső teendőket állandóan alkalmazott cselédség végezte. Győr vidékén a XII. században egy ekealj gazdasági felszereléséhez 8 ökör, 10 tehén, 100 juh és 2—3 szolgálcsalád tartozott.¹⁾ Hoda Nulson (1137) a pannonh. apátságnak²⁾ egy 8 ökörre való ekealjat adott két rabszolgával és 60 juhot pásztorostul. A dömösi prépostság birtokán egy 8 ökörre való ekealjához 4, és egy másikhoz 3 szállás (mansio) szántószolga tartozik.³⁾ E munkaerőt a szükséghez képest (aratás-, szántás- és kaszáláskor) robotmunkával gyámolították és egészítették ki.

Hazánkban egész a mult századig — a mezőgazdaság súlypontja a földesuri falvakon élő szorgalmi osztályra esik. De körülbelől ilyen volt a helyzet a külföldön is. A földesur majdnem összes anyagi szükségletének kielégítése a jószágaira telepített szolgálcsalád vállaira nehezedett. A király példájára birtoka nagyobb részét szolgálcsinak (familia servorum) engedte át, kik a föld haszonélvezete fejében majd termésök egy részét kötelesek beszolgáltatni, majd udvari, iparos, futár- vagy fuvarozási szolgálatokat teljesítenek.

A gazdaság
súlypontja.

A gazdaság a házi ipar útján maga fedezte szükségleteit. A Kálmán kir. alatt hozott zsinati határozatok szerint, ha a pap szántó szolgálcsa saját ökreivel miveli a földet, a termés felét tartozik beszolgáltatni; ha pedig a pap ökreivel szánt, akkor $\frac{2}{3}$ illeti a papot.⁴⁾

Míg a számtalan osztály folytán alakult kisbirtokos vagy a teljesen szabadok sorába emelt egyének magok vezetik a gazdálkodást, addig a nagybirtokos megbízott tisztviselői által (dispensator, comes, maior, villicus, tauernicus, centurio, pristaldus, preco stb., kik közönségesen officialis név alatt fordulnak elő) kezelteti a majorsági gazdaságot s ezek ügyelnek fel arra, hogy a birtokaira telepített szolgálcsák is tartozásait hiven teljesítsék.⁵⁾

Tisztviselő.

¹⁾ Árp. Uj Okm. 1152. I. k. 62, 64 l. és 1221. 171 l.

²⁾ F. C. D. VII. vol. 5. p. 100.

³⁾ F. C. D. II. p. 105.

⁴⁾ Endlicher id. m. p. 357 (63).

⁵⁾ F. C. D. 1138. II. p. 98—108. Benedek veszprémi püspök szt. Mihály templomának hagyja (Veszprémben) Kalozd nevű birtokát 9 szállással, a juhokkal, ökrökkel, kancákkal és két malommal; továbbá ugyane templomnak hagyományozza Kal birtokát két mansióval, két adósával és kilenc szőlővel s egy Petus nevű jobbágyot, ki tisztviselője volt az említett birtoknak, 1171. F. C. D. IX. vol. 7. p. 632.

A királyok népeik tartozásait szerződészerű viszonyban állapították meg¹⁾ s még adományozó okleveleikben is részletezik az átengedett szolganepek köteles tartozásait és egyéb jogi viszonyait. Példákat követik az egyházi és világi urak, és ez alapon fejlődik a X. század óta a német „Hofrecht“ mintájára a földesuri jog, mely szerint a szolgák utódaikra is átszálló különféle szolgálatokra vannak rendelve. Rendesen foglalkozáskörüknek megfelelő nevek alatt fordulnak elő okleveleinkben. Az ily módon fejlődött földesuri jog értelmében a szolgák uraik irányában bizonyos szolgáltatásokra kötelezvék és pedig 1) egyetemlegesen vagyis az egész falu, 2) az egyes szállások tényleges birtokosai. A földesur azonfelül — mint fentebb említők — bizonyos jogosítványokat a falu határában a maga részére tartott fenn; ilyenek pl. a vadászat, halászat, malomtartás, vagy bizonyos feltételek alatt ezeket is átengedte népeinek.

A szállásokra telepített népet kezdetben természetesen a földesur látta el a szükséges marhával és gazdasági eszközökkel; mert csak ő rendelkezhetett ily gazdasági tőkével. Napszámos munkáról alig lehet szó e korban. A szabadság és szolgálat egymást kizáró fogalma; a szolgáltság röghöz kötöttsége, tehát a szabad költözködés hiánya; a kétes jövő, mely a pusztán napszámból előre várt: megannyi akadályai voltak egy szabad munkás osztály kifejlődésének. A társadalom birtoktalan elemei csak a földesuri kötelékben láthatták biztosítva jövőjüket.

A gazdasági szervezet hiányzó elemeit — főleg a különböző iparágak terén — olyképp igyekeztek pótolni, hogy külföldi iparosokat (vendégek) igyekeztek lehetőleg kedvező feltételek alatt területeikre édesgetni. És ekképen a földesuri kötelékek között élő egyén minden, legalább első rendű szükségleteit kielégíthette. Idegen elnyomás ellen megvédte őt földesura; rossz termés esetében, ha saját ügyetlensége vagy kültényezők befolyása alatt az urbéres szolga tönkre jutott, rendesen számíthatott földesuri támogatásra. Nem kis mértékben nevelte a szolgáltság biztonságát ama körülmény, hogy a király által is megerősített földesuri kiváltság vagy

¹⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 280 l. F. C. D. IV. vol. 3. p. 201.

szerződés alapján álló szolgálóosztály kijelölt foglalkozásától nem vala elvonható vagy eladható.

A pannonh. kolostor helyi jelentősége az anyagi műveltség terén. Pannonhalma az Árpádkorban mint elsőrangú művelődési tényező szerepel e haza földén. Ormairól lövell szét az evangelium üdvöztető sugarait; ezek keltik új életre a ker. művelődés eltiprott virágait. Miként a lélek a testtel együtt fejlődik és erősödik: úgy Pannonhalma erősödése és gyarapodása is egyenes arányban áll a ker. cultura, a vallás-erkölcsi élet emelkedésével. És valamint a százados tölgy lombos ágai messze szétágazó gyökereiből nyeri tenyésző erejét: úgy a szt. Benedek-rend is hagyományos multjához ragaszkodva — mindinkább tért foglalt e haza földjén; a szellemi és anyagi munka terén kifejtett üdvös tevékenységével biztosította társadalmi létjogát.

Pannonhalma örömben és gyászban mindenha híven osztozott Győrmegye és a haza sorsában; a nemzettel együtt emelkedik vagy süllyed. Az ormai felett elvonuló viharok romboló ereje nem egyszer silányította tönkre századok alkotásait s nem egy ízben fenyegette végenyészettel a szenthegy lakóit. A tüzelem és a török pusztító fegyvere elől menekülő rendtagok alig voltak képesek életüket s a fontosabb okiratokat biztosítani. A kolostor és magánosok birtok- és egyéb jogviszonyait (hiteleshely) érdeklő okleveleket nagy részben sikerült ugyan megmenteniök; ámde a kolostor bel-életére és szervezetére vonatkozó iratok odavesztek.¹⁾ Mindamellott az ősmonostor XIII. századbéli kül- és belszervezetéről, háztartása- és munkafelosztásáról mégis elég hű képet nyerünk, ha a közös talajban gyökeredző testvérkolostorok multját is kutatásaink körébe vonjuk.

Szent-Benedek rendszabálya értelmében a kolostor minden egyes tagját munkára kötelezi;²⁾ ennek megfelelőleg a kolostoroknak úgy kelle épülniök, hogy a szerzetesek szellemi és anyagi foglalkozáskörének, egy középkori háztartás szükségleteinek megfelelő helyiségek mind együtt legyenek. E szerint a különböző állás-, hivatal- és foglalkozásokhoz képest a

A kolostor háztartása és munkafelosztása.

¹⁾ Az 1093.-ki leltár a kolostor kéziratai közt a házszabályt (ordo) is fölemlíti. Árp. Új Okm. I. 41 l.

²⁾ Reg. S. Benedicti c. 48.

kolostor több külön udvarra oszló fa- és kőépület összegéből állott.

Az apát lakása,¹⁾ a templom és sekrestye (domus custodis, sacristia), a háló- és étterem (dormitorium és refectorium), a növendékek és a tudomány- s nevelés-oktatással foglalkozók szobácskái (cella) képezték a szorosabb értelemben vett kolostort, mely lakosztályaival részben a templom hajójára támaszkodott.²⁾ A beteg szerzetesek számára épült lakosztály³⁾ s a háztartás vezetéséhez szükséges helyiségek (konyha, pince, kamarák), a különböző műhelyek⁴⁾ és a kamarás helyiségei (pénz- és ruhaneműek tára), a vendégek lakosztálya (hospitium) s az idegenek számára emelt kórház (hospitale), melyhez fürdő is volt kapcsolva, — mindezek rendeltetésök szerint részben összefüggtek a tulajdonképi kolostorral, mely a felső udvart képezte, részben a hegytető alkatához képest alantabb feküdtek s külön udvart képeztek.⁵⁾ Az összes épüle csoportokat körülövedző fa- vagy kőbástya várszerű jellegét kölcsönzött a kolostornak.

A kolostor feje és vezérszellemé az apát; a házi rend és fegyelemnek éltető lelke és legfőbb ellenőre. A kolostor összes szellemi és anyagi érdekeit — mint legfőbb forum — az apát képviseli és intézi. Kijelöli az egyes szerzetesek hivatásos munkakörét s az összes foglalkozásnemeknek ő ad egységes irányt.

Az apát után a legelölkelőbb állást a konvent élén álló perjel vagy dékán foglalja el. Az összes házi rend és munka közvetlen rendezése és ellenőrzése őt illeti. Az apát elhalálozása vagy távolléte esetében a perjel vagy dékán vezeti a rend ügyeit; Henrik 1233-ban majd perjel majd dékán név alatt fordul

¹⁾ . . . et teneantur iemem portare ligna super dorsum ad domum vel curiam Abbatis et purgare . . . Árp. Uj Okm. II. k. 8 l. . . et custodire curiam abbatis . . . (urbéri tartozások.) u. o. 7. l.

²⁾ V. ö. Czinár: Monaster. I. p. 9.

³⁾ . . . Item (dedit Catlu) servum nomine Ceplet cum filiis et cum vinea, quam colit, seruire domui infirmorum fratrum . . . Árp. Uj Okm. I. k. 91 l.

⁴⁾ . . et desudans (Urias apát) in aedificiis monasterii et officinalium domorum . . . Árp. Uj Okm. I. k. 215 l.

⁵⁾ Gregorio magistro Curie inferioris Ecclesie Sancti Martini 1267. Árp. Uj Okm. III. k. 171 l.

elő az oklevelekben.¹⁾ Ugy látszik az elnevezéseket a XIII. században már mint synonymákat használták s nem pusztán az apát távollétével járó nagyobb hatásköre esetében. Admontban a „perjel“ elnevezés már a XI. század óta dívott.²⁾ A perjel (dékán) helyettese és tisztvársa az aldékán.³⁾

A pannonh. konvent összes létszáma 1233-ban 40 rendtagból áll.⁴⁾ A kolostorok kebelében uralkodó munkafelosztás elvénél fogva a karima közös, de emellett minden egyes szerzetesnek meg van a maga szellemi vagy anyagi munkaköre. Maga a konvent két részre oszlik t. i. áldozárokra és laicus testvérekre (conversi)⁵⁾.

Az áldozárok egy része a rendi és házi tisztviselők hatáskörében működik, más része a lelkészkesedés, nevelésoktatás, kéziratok másolása vagy az állami functiók terén teljesíti hivatásos kötelességeit. Értelmisége és vallás-erkölcsi fölénye az akkori államigazgatás és jogélet szerves közegévé tették a

¹⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 533 és 544 ll.

²⁾ V. ö. Czinár: Monast. I. p. 71.

³⁾ . . . ipso predicto Abbate (Uria) ibidem existente cum fratribus suis, scilicet Sebastiano Abbate, Primo Decano, Henrico custode, Silvestro Subdecano, Vitali Sacerdote, Thoma diacono . . . Árp. Uj Okm. I. k. 140 l.

⁴⁾ Henricus prior, Ioannes quondam Abbas (kit III. Ince megfosztott apáti méltóságától, mert Endre pártosa volt Czirár: id. m. p. 68), nunc Prepositus prescripti monasterii Beati Martini, Nicodemus, Lazarus, Kanya Prepositus Simigiensis, Haymo, Seruacius, Vitalis, Thomas custos Sancti Martini, Machabeus, Matthias, Beniamin, Felix, Ioannes, Michael, Herrius, Urbanus, Farcasius, Saulus, Ivan, Prunus, Vitus, Valentinus, Georgius, Ambrosius, Elias, Simon sacerdotis; Benedictus, Beda, Saduceus, Thadeus, Simon, Ivanka diacones. Kilianus, Andreas subdiacones; Nicolaus, Bernardus et Florianus . . . et Egidius monachus . . . Árp. Uj Okm. VI. k. 533 l. A bakonybéli apát és győri főispán között (Szerecsenre vonatkozólag) kitört határperben (1234) az egyességelevet Pongrác pannonh. bencés szerkesztette, kinek nevét azonban hasztalan keressük az előző évi conventtagok névsorában Árp. Uj Okm. I. k. 332 l.

⁵⁾ Az admonti bencés konvent (Stajersországban) a tagok képzettsége és állásához képest két fő csoportra oszlott, t. i. a tudományosan képzettek és nem képzettek csoportjára (fratres litterati et illiterati). Az első csoport ismét két részre oszlik; egy részük a „belsőbb testvérek“ (fratres interiores) csoportjához tartozik, kik pusztán az istenítisztelet, asketái és tudományos foglalkozásokkal töltötték idejüket; a másik rész a „külső testvérek“ (fratres exteriores) csoportját képezte, melynek tagjai a kolostor külső

konventet. Tagjai szerzetes foglalkozásuk mellett valóságos közjegyzői és telekkönyvi szolgálatokat teljesítenek. A pannonh. konvent már a XII. század óta a hiteles helyek közé tartozott; mindennemű köz- és magánjogi ügyek, birtokfelvállás, szerződés, végrendelet, oklevélhitelesítés, átíratás vagy másolás, jószágbeigztatás vagy terhelés, határjárás, tanuvallatás Győr vidékén a káptalan vagy a pannonh. konvent s esetleg kiküldött tagjai előtt történt.

A laicus tagok kétségkívül nálunk is iparral és művészettel foglalkoztak vagy a gazdasági ügyeket vezették.¹⁾ Corrad comes, goghi Kulehey fia, kinek neje a veszprémi apáca-kolostorba lépett, maga is felvette a szerzetes öltönyt s a pannonhegyi kolostornak laicus tagjává lett. Példája nem áll elszigetelten.²⁾

A perjel után a konvent körében hatáskörüknél fogva kiválóbb állást foglaltak el: a custos vagy sekrestyész, az olvasó (lector), éneklő (cantor), a betegápoló (magister hospitalaris), kamarás (camerarius) és a házigondnok (cellerarius).

A custos a templomot, az istenítisztelet köréhez tartozó edényeket s ruhákat gondozta és egyuttal a levéltár őre is volt. Tekintve a könyvek (kéziratok) ez időbeli csekély számát, a könyvtárnok (armarius) tiszte is bizonyára össze volt

---

(anyagi) ügyeivel s a házi teendők elintézésével foglalkoztak. A nem képzettek főcsoportja szintén két részre oszlott; ugymint az „engedelmeskedő” (fratres obedientiarum) és „laicus” testvérekre (laici conversi, barbatum). Az engedelmeskedők osztályához világi állásu egyének tartoztak, kik nem tettek fogadalmat, s nem viselték a rend öltönyét; de önként alávetették magokat az apátnak s a házi rendnek. A laicus testvérek jobbadán ipar- és művészettel foglalkoztak s gyakran a gazdasági ügyek vezetését is reájok bízák. Az admonti konvent e négy alfelosztás alapján négy konventre oszlott. J. Wichner: Geschichte des Benedikt-Stiftes Admont. 1178—1297. S. 36.

¹⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 535 és 538 ll. Ily gazdasági teendője van pl. Mihálynak (Michael conversus) Deákiban (1233). Ugyanezen oklevélben Vitál szerzetes szalai perjelnek mondatik, kinek valószínűleg gazdasági hatásköre is volt. A birtok távoli fekvése s az ott élő rendtársak háztartási szükségletei is indokolják e feltevést. Az idézett oklevél alapján egyszersmind tévesnek tekinthető a különben nagyérdemű Czinár Mór azon állítása (Monast. I. p. 313), hogy Deákiban sohasem létezett perjelség. Vitál mellett Kelemen fratert, mint a templom kamarájának örét említi az oklevél.

²⁾ Pannonh. Itár. Caps. 36. lit. Cc. Árp. Uj Okm. III. k. 170 l.

kapcsolva állásával; használatul s lemásolás végett ő osztotta ki az őrizetére bízott kéziratokat.¹⁾

Minden kolostornak volt olvasója (lector) és előéneklője (cantor), kik egyházi teendőik mellett a kolostor iskolájában tanítással foglalkoztak. A pannonthalmi felsőbb iskola már a XI. században virágzott. Gellért püspök — életirója szerint — Pannonthalmáról négy képzett áldozárt hívott meg a csanádi egyházme gyébe, kik közül kettő, Fülöp és Henrik, magyar nyelven ügyesen tolmácsoló férfiu volt.²⁾ A kolostor iskolájában az ifjabb szerzetes nemzedék mellett kétségkívül világiak is részesültek oktatásban. Adalbert főúr, kit a király Roger sziciliai királyhoz követségbe küldött (1150), végrendeletében egyebek között összes könyveit a kolostornak hagyományozza.³⁾ Valószínűleg hálából a kolostorban nyert kiképzetéseért. A szülők a kor szokása szerint gyermekeiket fel szokták volt ajánlani a kolostoroknak,⁴⁾ melyek már zsengekorukban gondozásuk alá vették s külön felügyelő és oktató (custos puerorum) vezetése alatt neveltették őket. Mór pécsi püspök a pannonth. kolostor iskolájában végezte tanulmányait.⁵⁾

Az irgalom és könyörület gyakorlatát, a betegek és idegenek ápolását az egyház mindenkor feladatai közé sorozta. Főleg a kolostorokban az üldözött és támaszra szoruló min-

¹⁾ Szt-László (1093) oklevelében a következőkben sorolja el a kolostor kéziratkészletét: hat misekönyv, egy szentírás, három nokturnale, három antifonale, négy gradualis könyv, két sequentionale ünnepi énekekkel, négy keresztelei szertartásokat tartalmazó könyv, három imakönyv (collectarii), négy énekes könyv, két rendszabály (Regula), egy szabálymagyarázat, két lekción könyv, egy gyűjteményes könyv (esetleg jegyző- vagy törvénykönyv), három homiliás és két prédikációs könyv, egy kálászát a szent atyákból, két paszsiós könyv, a hit- és erkölcsi igazságokra vonatkozó gyűjtemény. Az apostolok cselekedetei. Prosper könyve a munkás és szemlélődő életéről s az Izidor-féle gyűjtemény. Házi szabály. Amalarius. A lelkipásztor könyve. Párbeszéddek. Pál levelei. Job erkölcsi mondásai. Cicero vádló beszédei. Lucanus, két Donatus (grammatika). Sedulius Genesise. Három Cato. Paschasius. Szent Márton élete. Szent atyák élete. Galliai, héber- és görög zsoltáros könyv. Szt. Ágoston egyik beszéde. Összesen 70 köt. kézirat. Mindezeket nagy almáriomokban szokták volt őrizni. Árp. Uj Okm. I k. 41 l.

²⁾ Endlicher id. m. Vita S. Gerardi p. 218, 219.

³⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 64 l.

⁴⁾ V. ö. Wichner id. m. 38 l. e) jegyzet.

⁵⁾ C. „puer scholasticus“ Mauri Ep. Quinqu. vita, Endlicher id. m. p. 134.

denha kész menedékhelyre s részvevő kebelre, a betegek és ügyefogyottak pedig gondos ápoló kezekre találtak.¹⁾ A gyógyászatnak hazánkban a bencések voltak első képviselői²⁾; szt. István a pécsváradi apátságnak négy betegápolót és hat fürdőszolgát ajándékozott.³⁾ Pannonhalmán a betegápolás élén a „hospitalaris magister“ áll, kinek természetesen segédeivel együtt az orvostanban jártasnak kellett lennie.⁴⁾ A fürdés a gyógykezelésnek lényeges részét képezte, tehát a fürdő Pannonhalmán sem hiányozhatott.⁵⁾

A kamarás⁶⁾ a kolostor jövedelmeinek központi kezelője és számvevője volt. Ő vette át és számolt a műhelyekben készült ruhaneműek s egyéb iparcikkekről. A kolostor felesleges termékeit kereskedelmi úton értékesítette.⁷⁾ A kolostor összes élmezési ügye a celerarius vagyis a mai házgondnok (provisor) hivatalköréhez tartozott.⁸⁾ Igen valószínű, hogy a pincékkel együtt a szőlők is a házgondnok kezelése alá tartoztak,

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 172 l. Uros apát birtokrendező oklevelében . . . ut de cetero nulli Successorum meorum fas sit vel audacia retrahendi de his, quae ad mensam fratrum vel sustentationem infirmorum cum consensu omnium fratrum et fidelium jobbagionum . . . stabilivi.

²⁾ Linzbauer Fer: Gyógyszerészeti hetil. 1872. évf. 152. l.

³⁾ F. C. D. I. p. 297.

⁴⁾ 1201. Gregorius hospitalaris magister Árp. Uj Okm. I. k. 91 l.

⁵⁾ Preterea udvornici debent administrare ligna et aquam ad furnum et ad coquinam, preter balnea . . . Árp. Uj Okm. VI. k. 438 l.

⁶⁾ Urias . . . cum Henrico Priore, Thoma Custode, Lazaro Camerario, Mat'ia magistro pistorum, Vitale Priore de Sala, Primo clavigero et Bernardo monachis . . . Árp. Uj Okm. VI. k. 535 l.

⁷⁾ Maga a kir. tárnok is máskép kamarásnak nevezetett. Thurnicius, qui et camerarius dicitur . . . M. Roger. Car. Mis. Endlicher id. m. p. 262 (10).

⁸⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 213 l. 1258. „Fano Abbate, Ch. Decano, G. custode, I. celerario Ecclesie nostre tunc temporis existentibus“. A somogyi szt. Egyedről névezett kolostor (1254) oklevelében is: Beatus apát; Benedek dékán, Lukács custos, Balduin kántor, Besenyő András celerarius. Mon. Eccles. Strig. T. I. p. 415. Hatáskörét Lanfranc (Decr. Ord. S. Benedicti c. 8.) következőleg írja le: Ad cellarii ministerium pertinent omnia, quae in pane et potu et diversis ciborum generibus fratribus sunt necessaria . . . procurare, omnia vasa cellarii et coquinae et scyphos et iustas (pocula) et cetera vasa refectorii et omnem horum trium necessariam supellectilem ministrare. Du Gange Gloss. II. 1012.

legalább amennyiben a házi szükséglet igényelte. Segédjei a kulcsár és a sütők mestere, esetleg a vendégek fogadója;¹⁾ ezek vagy a műipart vezető rendtagok valamelyike lehetett egyuttal a fentebb említett „alsó udvar“ mestere is. A háztartás köréhez tartozó összes cselédség és teendőik a házgondnok közvetett vagy közvetlen felügyelete alá tartoztak. A kolostor műhelyeiben s háztartásában (sütő- és mosóház, szücs- és kovács-, egyuttal lakatosműhely, kert, malom stb) előforduló szolgálatok részben az apátsági alattvalók urbéri terhei közé tartoznak. Még a mosónői teendők is külön tartozások rovatát képezik.²⁾

A kolostor fogyasztásának megfelelő iparcikkek legalább nagyobb részben saját műhelyeiben készültek, hol a szerzetesek s a vezetősök alatt kiképzett szolgák rendszeresebben üzték a kézműipart.³⁾ A mester (magister) volt bizonyos iparág vezetője (pl. sütők, szabók, stb); a vezetése alatt álló iparosok csak szolgákul tekintettek.

Nemcsak a kolostorokkal, hanem a világi urak udvarházaival is fonó- és szövőházak állottak kapcsolatban, melyek nálunk is szigorúan el voltak különítve a többi helyiségektől. A szövés és fonás mestersége egyes rabszolgánók állandó foglalkozását képezte; de a szolgacsaládok nőtagjait is fel szokták volt használni ily célokra és pedig az urbéri

Ipar és művészet.

¹⁾ Valószínűbb, hogy ez állás össze volt kötve a „hospitalaris magister“ állásával.

²⁾ Leustachius et uxor sua . . . dederunt quinque pedisequas ad lavanda vestimenta altarium et mensalia Abbatis atque fratrum . . . Árp. Uj Okm. I. k. 171 l.

³⁾ Szt-László az apátság népei közt 138 szállás iparost említ „cororum, pistorum, fornatorum, artificum, aurificum, fabrorum, pastorum, lotorum, pellipariorum“, kik ez iparfoglalkozásukon kívül bármiféle más szolgálatokra is kötelezvék; Árp. Uj Okm. I. 131 l. A corveyi apátságnak már a IX. század elején voltak urasági sütői, sörfőzői; három műhelyben öt varga, két tímár, egy aranyozó, hat kovács, két ötvös, két paizs- és egy bőrhártya-gyártó, egy fegyvercsiszár, három olvasztó, négy ács, négy kőműves vagy kőfaragó, két orvos, kik mindannyian a kamara felügyelete alatt állottak.

A szent-emerani (Regensburg) kolostorban festők, sarukészítők, ácsok, építőmesterek, kőfaragók és kőművesek, bognárok, ötvösök, takácsok, sütők, fafaragók, kereskedők stb. rendszeren üzik műiparos foglalkozásukat; a chiemsei kolostornak szőnyegkészítő és harangöntő iparosai is voltak a X. században (Maurer id. m. B. I. 253. B. II. 316, 317—324.)

kötelezettség alapján. A bakonybéli apát pl. a ponyvádi, koppani és kajári szolgacsaládok gyermekeit fonóházi szolgálatokra kötelezhette.¹⁾ Fulcmár comes (1181) néhány szövésben jártas nőcselédet hagyományozott a bakonyb. apátságnak, hogy a szerzetesek számára posztót készítsenek.²⁾

Hazai iparunk az Árpádkorban főleg a székesegyházak és szerzetesek műhelyeiben indul némi virágzásnak. Az egyház és kolostor részére szükségelt ipar- és műtárgyak, a fővegtől a saruig, a viaszgyertyától a peesétig, majd a zománkos arany kehelyig, az oltár s a torony csucsáig — mindez kezdetben jobbadán a szerzetesek munkája által vagy vezetésük mellett készült.³⁾ A himzés művészete a XI. és XII. században a bencés kolostorokban vala leginkább kifejlődve; a többi szerzetes és a világi osztály tőlük tanult.⁴⁾ A felesleges iparkészítményeket becserélték egyéb szükségletekért (selyem, bársony, biborneműek⁵⁾); mindez azonban alig növelte jelentékenyen a kereskedelmi forgalmat. A szerzetesek igénytelensége nagyon sok iparcikket feleslegessé tett; az előállított cikkek jobbadán csak az élet elsőrendű szükségleteinek kielégítését célozták. Nagyobb tökélyű műveik (himzés, arany- és ezüsfonalakkal átszőtt szövetek, ötvös művek stb.) főleg egyházi célokra és az isteni tisztelet fényének emelésére szolgáltak.

A világiak körében csak a vagyonosabb nemesi családoknál akadunk hason anyagokból készült öltözet- és ékszerdarabokra.

Az egyház szolgálatában álló műipar egyes tárgyait hiven megőrizte számunkra ama leltár, melyben szt. László a pannonh. apátság egyházi kincseit írta össze (1093)⁶⁾. A jegyzék szerint volt: Kilen c ereklyetartó a megfelelő oltárokkal; a tar-

A kolostori
egyház kin-
cseinek lel-
tára.

¹⁾ . . . et filios eorum aut filias possit Abbas deducere ad curiam et filias ad pysalia, Árp. Uj Okm. I. 35 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 79 l. és Margit asszony végrendelete u. o. 63 l.

³⁾ A szt. István által behozott görög, német és olasz iparosok alig maradtak állandó lakói e hazának. Legalább az általuk alapított iskolának semmiféle nyomára sem akadunk. (Thuróczi Chr. II. c. 31).

⁴⁾ K. Schnaase: Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter III. S. 408.

⁵⁾ Szt. Benedek rendszabályában megengedi, hogy a kolostorok főlegesen iparcikkeiket világiaknak is eladhatják, de a szokottnál csekélyebb áron. Reg. S. Benedicti c. 57.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 40 l.

tók közül kettő aranyból, egy rézből, bearanyozva; négy ezüstműből, kettő pedig csontból készült. Tízennégy kereszt, köztük tíz aranyból s drágakövekkel gazdagon ékítve; egy tiszta ezüstműből, három pedig rézből, aranyozott; négy a körmenetekben való hordozhatóság céljából ezüstös nyéllal van ellátva. Hat evangéliomos könyv, ugyanannyi vánkossal. Egy zománcos tábla a szt. kereszt részecskéjével, és egy másik elefántcsontból (valószínűleg szintén ereklyéstábla).¹⁾ Huszonnégy kehely, melyek közül tizenhárom arany, három pedig drágakövekkel van ékesítve. Négy füstölő; az egyik tiszta aranyból. Négy páros, ezüstözött gyertyatartó; azonkívül egy tiszta ezüstműből készült gyertyatartó, melynek párja hiányzik. Két ezüst tömjéntartó a hozzávaló kanalakkal, melyek egyike arany. Ezüst edényke, melyben az Úr teste tartatik, két ezüst kannácska, egy ezüst kannácska a kézmosáshoz való medencével. Négy ezüst edény, a szentelt víz számára valók. Ezüstműből készült s arannyal és kristálylyal ékesített borosta (a közönségnek szentelt vízzel való meghintésére). Három ezüst tálca (vagy csésze) egy nagyobb ezüst tállal. Tíz áldoztató kehely (a bor számára szivornyával ellátva); az egyik zománcos, a másik fából készült s aranyozott rézzel van bevonva; a többi ezüstműből van. Egy szarualak tiszta ezüstműből, a másik szarv ezüstműből van készítve és aranyozott. Három (pár?) egyforma medence. Ötvenhárom oltárszőnyeg és szőnyegkárpit (oltáröltözék = az oltár vagy szentély oldalfalainak díszítésére); e szőnyegkárpitok közül kettő himzett szegélylyel. Hat fal- vagy hátszőnyeg (a szentély székeire és oldalfalaira). Három széktakaró. Két vállszalag; az egyik művészi ezüsthimzéssel.²⁾ Negyvenegy misemondó ruha minden hozzávalóval; hat aranyszövetű szegélylyel van díszítve; a főpapi és apáti rangnak megfelelő szerek, u. m. főpapi süveg, mellkereszt, gyűrű, két pár keztyű, továbbá három pár cipő, meg egy pár selyemharisnya; azonfelül van nyolc püspöksüveg a hozzájuk tartozó stolák- és manipulusokkal. Van még hat stola a megfelelő manipulusokkal. Tíz dalmatika; kettő közülök aranyszövetű szegélylyel díszítve.

¹⁾ V. ö. Ipolyi Arnold: Magyar műtörténelmi tanulmányai: Középkori magyar ötvös művek. 269. 270. 393—394 l. 1873.

²⁾ Valószínűleg lemez-himzés, melynél a himet durvább vászonszövetre varrták ezt azután aranyfonállal befoglalták és úgy erősítették a selyem- vagy egyéb ruhaszövetre.

Van nyolc alsó ingecske (a dalmatika alá való), az egyik aranszegélylyel diszítve. Ötvenhárom csuklyás vállköpeny (palást); kettő aranszengetyűkkel (vagy boglárokkal) van ellátva;¹⁾ egy gyöngyökkel ékesített, hét aranszövetű szegélylyel (vagy rojtal), s egy kék zománcu és arany mellesattal van ellátva. Van tizenhét oltárterítő, melyek között öt selyem, három az ajándékok átvételére való, a többi gyolcs. Tizenegy karing, három vászonfüggöny és öt szőnyeg.²⁾

Az ötvös munkák mellett³⁾ a faragás művészete közben úgy mint fában, továbbá a festészet kétségkívül a magyar bencések körében is talált hivatott művelőkre. A deákmonostori (1228), pannonhalmi (1225), lébényi (1208) és mórchidai (1251) templomok e korból származnak.⁴⁾ Okleveleink a konventtagok elsorolásánál csak a rendi hivatalokat jelzik; a többi foglalkozásköröket csak szórványosan érintik s főleg a különböző művészeti ágak és a követett műirányokra vonatkozólag mélyen hallgatnak. Okleveleink helyett azonban elég érthetőleg szólnak e korról a történelem néma tanúi, az emlékszerű építészet magiglan fenmaradt hazai termékei. A mély tudomány és fenkölt szellemű Ipolyi püspök, midőn korszakalkotó buzgalomával betűz fenmaradt építészeti és szobrászati emlékeink között, legalább részben — határozottan felismeri azokban a

¹⁾ A csuklyás palást vagy kámsza eredetileg közönséges anyagból készült; a szabad ég alatt tartott vallási szertartások pl. körmenetek alkalmával használták; mert az Árpádkorban a magyar egyház szokása szerint vasárnaponként is ünnepélyes körmeneteket tartottak. (F. C. D. IX. vol. 7. p. 654) A pap eső és szél ellen fejére huzta a csuklyát. A XI. század óta az egyházi öltönyök mintájára már nagyobb diszszel lettek előállítva.

²⁾ V. ö. Weiss H: Kostümkunde. Geschichte der Tracht und des Geräthes im Mittelalter vom 4—14-ten Jahrh. S. 665, 672, 677, 672, 682, 684, 685, 768, 789, 793, 800. Archaeologiai Értesítő XIV. köt. 281, 374 l. J. Arneth: Ueber die Frontalien und Dorsalien der Altarmensa vor dem 12. Jahrh. Wien 1844. A főntebb elsorolt műtárgyak és szövetek részben (pl. a selyem) külföldi műipar (görög és szaracén) termékei. V. ö. Tájékoztató: Egyházművészeti lap. Az egyházi öltönyökről. 195, 202, 204 és 205 l. 1880. évf. és 1881. évf. 107—111 l.

³⁾ L. Ipolyi Ar. Magyar mű- és tört. emlékek kiállítása. Műtörténelmi tanulmány különös tekintettel a magyar ötvös- és zománcműre.

⁴⁾ V. ö. Emléklapok, melyeket a pannonh. sz. Benedekrend a főmonostori székesegyháznak főmagass. Simor János bibornok stb. által 1876. aug. hó 27-én történt negyedik felszentelése alkalmából a jelen- és az utókornak nyújt. 1876. Diszkiadás képekkel.

magyar kéz és ész munkáját. „Szent-Benedek fiai“ — ugymond, „valamint déli Olaszország tengerpartjaitól Irhon sziklafokáig, Montecassinótól Bangorig, Clugnytól Mülkig, úgy Pannonhalmától is Kolosmonostorig, mint a hitnek, úgy a tudományoknak és művészeteknek buzgó apostolai voltak. S ezen fennmaradt emlékek közt is a legjelentékenyebbek, mint Ják, Lébény stb. az ő monostoraik. Méltó versenytársaik e téren a XII. században hazánkba bejött premontreiek és zirciek: Ócsa, Horpács, Zsámbék, Bény, Ipolyság, Apátfalva stb. az ő műveik. Mind ezen monostorok a tudomány és művészet mindannyi iskolái és műhelyei levén, az ő körükből váltak ki nagyobbára e műemlékek alkotói és tervezői, művészei, építészei és szobrászai, festői s ötvöseik.

Mindannyi szerzet úgy szólván külön műiskolát és külön műirányt alkotott. S azon élénk összeköttetésnél fogva, melyben ezen monostorok külföldi (német, olasz, francia) anyaházaikkal¹⁾ voltak, melyek a művészet teljes magaslatán állottak, áthozták ezen különváló műirányokat s műiskolákat hozzánk is; emlékeink egész során át észlelhetők, mint követik azokat sajátosságosan nálunk is egyaránt; úgy a bencések sajátait, mint a premontreiek; mindketten például kéttornyos alakításaikban, míg azok félkörű, ezek szögletes oltárhajlék záródással; ellenben a cisterciek templomaikon egyenesen s torony nélkül alkotják a záródást és homlokzatot. Mindannyi pedig nem egy eredeti művonást mutat; míg a bencések építészete egészen új tervezeti alakítás és idomzatot alkot hazánkban.²⁾“

¹⁾ A kolostorok között uralkodó nemzetközi összeköttetés folytán gyakran megtörtént, hogy, ha a kolostor valamely tagja bizonyos művészeti irányban rendkívüli tehetségnek bizonyult, megengedték, hogy tehetőségét az Isten dicsőségének előmozdítására más kolostorban is értékesíthesse. (Schnase id. m. III. S. 507.) A különböző műirányokat már a XI. és XII. században is képviselve látjuk hazánkban; Németország kolostoraiban azonban a művészet különböző ágai (építészet, öntés, műfaragás, ötvösség és képirás) már a IX. és X. század folyamában a fejlődés magasabb fokán állottak. Hirschau, Corvey, Lorch, Trier, Hildesheim, Mainz és Szt-Gallen e tekintetben nagy hírnévnek örvendenek; főleg a szt-gáli kolostor valóságos gyűlhelyévé lőn a különböző országokból oda sereglő tanítványoknak. V. ö. Weiss: id. m. vom 4—14 Jahrhundert S. 754.

²⁾ Ipolyi Ar. Magyar műtörténelmi tanulmányai 37—38 l. Budapest 1873.

Pannonhalma művészeti és műiparos tevékenységének jótékony kihatása első sorban megyénk déli felében észlelhető, hol a XIII. század óta a falvak fatemplomait lassankint kőtemplomok kezdik felváltani. A nép vallásos szelleme és kegyelete mindenekelőtt a templom lehetőleg tisztos és fényes felszerelését tette törekvése főtárgyává; s az egyház viszont habár lassu, de természetes visszahatást gyakorol a polgári életmód finomodására s az izlés nemesítésére.

A XIII. század folyamában létesült poki (Téth mellett) és móríczhidai premontrei prépostságok¹⁾ (családi alapítv.), a győri szt. jánosrendi lovagok, a domonkosiak és ferenczrendiek kolostorai (XIII. sz.), habár kisebb szabásban, de mindenesetre úgy a szellemi mint az anyagi téren szintén hiven betöltötték rendjök hagyományos szelleméhez mért hivatásukat.²⁾

A kolostorok
kölsönös ha-
tása.

A bencés kolostorok közös szabályok alapján szervezkedvén, belintézményeikre nézve ekkoron még lényegesen nem tértek el egymástól; amennyiben századok leforgása alatt egyes rendházak kebelében visszaélések harapódtak el, azokat megszüntették a koronkint behozott reformok. A kolostorok főleg a ker. hadak korában sűrű érintkezésben állnak egymással; kölsönös behatást gyakorolnak egymásra, mi csak jótékony hatásu lehetett a szentbenedekrendiek hagyományos szellemének ébrentartására és ápolására.

¹⁾ Rómer Flóris: Árpás és a móríczhidai szt. Jakabról címzett prépostság. Győri tört. s rég. füz. II. k. 358. l. III. k. 43—54 l.

²⁾ A poki kolostor egyházi szereinek leltára 1308-ban: Primo et principaliter quinque cappe, una de rubeo exameto et quatuor de purpuris deauratis. Item tres casule, quarum una est de rubeo exameto (bársony), secunda de croceo et bruno exameto incisa, tertia de simplici purpura. Item quatuor Dalmatice, quarum una est de rubeo exameto, secunda de viridi exameto, tertia de purpura deaurata, quarta autem de Cheter. Item tria subcilia, unum de rubeo exameto, aliud de purpura deaurata, tercium vero de Cheter. Item decem indumenta altaris; sex de purpura deaurata et quatuor de scindato. Item quinque mensalia altaris cum aurifrisis. Item una alba et duo manipula de rubeo exameto. Item unum humerale. Item sedecim manutergia altaris, quorum decem cum aurifrisis, sex vero cum serico deaurato consuta. Item unum plenarium habens formam sancti Nicolai. Item quatuor cervicalia. Item quatuor manutergia insuta. Item tres cortine, quarum due de tela et una cum scindato incisa. Item due pixides de eburno cum reliquijs sanctorum. Item quindecim quaterni de antiphonari. Item octvagina lapides cristallini et duo vexilla. Item aurifrisium pro alba conueniens. Item duo velamina muliebria pro patena . . . . Haz. Okm. IV. köt. 116—117 l.

A nagynevű Uros apát (1206—1244) kormánylata minden tekintetben korszakalkotó a pannonh. szt.-Benedek-rend történetében. Alkotásaiban lángszellemű; a rend és érdekeinek előmozdításában fáradhatlan buzgalom és törhetlen erély jellemzik tetteit. Szellemileg és anyagilag restaurálja Pannonhalmát: helyreállítja és biztosítja a kolostornak a belzavarok közt megingott fegyelmét és jogállapotát; újra felépíti a leégett templomot és kolostort s rendezi az apátság összes birtokviszonyait. Szentföldi és római (ismételt) útjában sokat látott és tapasztalt; nevének a késő nemzedékekre is kiható fényköre igazolja ama feltevést, hogy ami jót és szépet külföldi útjában egyéb kolostorok körében észlelt és tapasztalt: mindaz üdvös reformokra törekvő lelkében kész viszhangra talált. Midőn egyrésről Monte-Cassinóval benső szövetségre lép (ima-szövetség),¹⁾ másrésről szerzett tapasztalatait is kétségkívül értékesíteni igyekezett tekintettel a hazai viszonyokra.

Nem tartozik ugyan szorosan feladatunkhoz, de nem véljük érdektelennek, ha hazai emlékek hiányában az ad monti codex alapján (1178—1226)²⁾ legalább egy halvány képet tárunk olvasóink elé a XIII. századbéli bencés kolostorok belélete és az anyagiakra vonatkozó szokásai köréből, melyek bizonyára Pannonhalmára is deritenek némi világot.

* * *

A napi munka s a completorium (ima) befejeztével a vendégházban szolgálatot tevő testvér a haranggal nagyobb jelt ad, mire mindenki elimádkozza a miatyánkat s minden tüzet, kivéve az elkerülhetlenül szükségeset, el kell oltani vagy eltakarni. Ha valaki valamely épületben (a kolostor több épületesoportból állott) az adott jel után tüzet észlelt, testi fenyítésben részesül vagy 12 dénárt ad birságul a házgondnoknak, ki ellenőrzés céljából éjfél előtt néhány embert küld szét a kolostorban. Éjfél után a testvérek (fratres) valamelyike két szolgáló kíséretében ismét bejárja az egész kolostort. És nehogy e teher pusztán egyesekre háró-

¹⁾ E szerint a cassinói convent szt. Pál fordulása napján évenként ünnepélyesen megemlékezett a pannonhalmiakról, s ezek viszont.

²⁾ Wichner id. m. Directorium antiquissimum Admontense 1178—1297 S. 230—238.

molják, télen úgy mint nyáron naponként más és más (állásuk szerint felsorolt) testvérek eszközöljék e felügyeletet.¹⁾

Az alamizsnaosztás évenként három ízben ünnepélyesen történjék.²⁾

Először nagycsütörtökön, mely alkalommal a kenyeret és bort a házgondnok, a pénzt pedig a kamarás szolgáltatja. A külső testvéreknek az engedelmeskedő testvérek gyűjtik össze az alamizsnaosztáshoz szükségesekeket.

A második alamizsnaosztás Gebhard érsek (jun. 15) elhalálzási évfordulóján tartatik, melyhez a házgondnok kenyéren és boron felül 3 ökröt szolgáltat. Régente a kolostor közelében lakó jószágkormányzók (praepositi) mindegyike adott egy szarvasmarhát, míg az öt távolabb lakó semmivel sem járult. Isenrik apát (1178—1189) azonban (communi seniorum consilio) e tartozásokat olykép módosította, hogy e napra, valamint halottak napjára, midőn Wolfhold apát s a többi elhalt apátokról is megszoktak volt emlékezni, az 8 zszes jószágkormányzók³⁾ együttesen 860 dénárt fizetnek. E pénzösszeget már karácsonkor be kell szolgáltatniok, hogy a házgondnok beszerezhesse a két alamizsnaosztáshoz szükségelt husmennyiiséget.

A harmadik alamizsnaosztás mindenszentek ünnepe után hason módon (ecclesiastico more) történik. E napokon valamint Wolfhold, Gottfried, Liutolt és Irimbert emléknapiján a házgondnok az étteremben dúsabb ellátásban részesítse a testvéreket.

Az apát elődjének évfordulati napján az alamizsnaosztást és a szeretet egyéb műveit tehetségéhez képest gyakorolja.

A vagyon, melyet a beesküldött világi egyén magával

---

¹⁾ Később állandó éjjeli őr alkalmaztak 30 dénár évi fizetéssel s teljes ellátással.

²⁾ Hogy az alamizsnaosztás szokása Pannonhalmán is divott, az nem szenved kétséget . . . Urias Abbas S. Martini . . . nobis (II Endre) intimavit, quod quedam de bonis Ecclesie per ipsum acquisitis ad mensam fratrum suorum et ad sustentationem pauperum et ad luminaria monasterii tam per diem, quam per noctem — consensu et consilio fratrum suorum disposuisset. Árp. Uj Okm. I. k. 215 l.

³⁾ 11 nagyobb és 5 kisebb; az utóbbiak közé számították a kamarást, műhelymestert és betegápolót (de camera nostra, magister Operisitem de hospitali); az öt kisebb jószágkezelő csak 40—40 dénárral tartozott.

hoz, következőleg osztatik szét: két márka a kamarás, a többi pedig két egyenlő részletben a házgondnok és műhelymes-
ternek kezelése alá jut. Ha a hozomány egy talentumnál (körülbelül 240 dénár) kevesebb, ez esetben az egész összeg a kamaráshoz tartozik. Egyébiránt minden hozományból a tizedrészt a kórház részére kell átengedni. A régi és változhatlan szokás alapján a kolostorbeli négy konventnek (fratres interiores, litterati, laici és obediarii) bizonyos napokon (összesen 31) halat kell feltállalni. A főbb (és a codexben el-
sorolt) egyházi ünnepek és évfordulati napokon kívül még egyéb emléknapokat is megültek; így pl. az apát felavatásának és szülőinek, valamint az alapítók és a perjel szülői, továbbá az előző apát halálának évfordulóját stb. Mindezek fejében s a jótévők iránti hálából a következő napon elmondják a „Miserere“-zsoltárt, a halottak officiumát harangszó mellett s gyászmisével.

Isenrik apát rendeletéből azon jószágkormányzók (10), kiknek szokás szerint karácsonkor a konvent számára egy-egy vizát kell szállítaniok, már a tavasszal tegyenek megrendelést, hogy azokat szent. Miklós napjára kézbesíthessék a házgondnoknak, vagy pedig a kolostori templom felszentelésének évfordulóján fej-
enkint fizessenek le két márkát, hogy a halakat még kellő időben elő lehessen teremteni. Amely jószágkormányzó karácsonig nem rójja le e nembeli tartozását, az február elejéig — mint legkésőbbi határidőig — két jó vizát köteles szállítani. Husvétkor ketten-ketten adnak egy vizát.

A z é t e l m a r a d é k r ó l. Mikor a testvérek délben és este (az étteremben vagy betegszobában) étkeznek, a megmaradt tésztások felét (mert hussal csak a betegnek volt szabad táplálkoznia) az alamizsnaosztó vegye át és pedig az egyesek kenyérével együtt, ha t. i. a maradék egy negyednél kevesebb. Az adventi és böjti szakra eső pénteknapokon, továbbá Krisztus és Mária menybemenetele, pünkösöd, szent. Péter és Pál, továbbá mindenszentek előestéjén az összes kenyérmaradvány a szegényeké legyen. Nagypénteken, vagy egy rendtárs temetése napján, az estéli kenyérmaradékot szintén az alamizsnaosztó vegye át. Ha a temetés az említett vigilia-
napok egyikére esik, amelyen a társak ugyis szűk ellátásban részesülnek, akkor a szegényeket valamely más napon kell kárpótolni. Az összes ételadagok, melyek valamely test-

vért életében megillettek, az elhalálózását követő 30 napon át a szegények közt kiosztandó.

Évenként három ízben, t. i. a nagybőjtben, szt. Péter és Pál s mindenszentek napján az alamiznaosztónak 30 adag ételt kell átengedni. Mindenszentek előestéjétől egész hamvazó szerdáig a szegények lábai nem mosatnak meg; de a konvent kenyér- és ételalamizsnájában részesülnek.

Az alamiznaosztó kötelessége egyszersmind a földalatti vízvezetékek és csatornák tisztításáról is gondoskodni. Kötelessége felügyelni, hogy a kolostorban elegendő mennyiségű vízkészlet legyen, továbbá fű (száritva), fűrészpórá és az érvágáshoz szükséges edények. Gondoskodják kákáról is, melyekkel a templom, kolostor és a choris padlózatát be lehessen fedni; a templom, a bold. Szűz és a többi kápolnák, a kolostor, kórház és étterem kisépzetése, a padlózat felsüroltása is az ő tisztjéhez tartozik. Azonfelül kötelessége a takaróról is gondoskodni, melyekkel a templomban, a kolostorban, a káptalan- és étteremben az üléseket be lehessen fedni; a konyha, mosóház és árnyékszék tisztántartása érdekében seprőről is gondoskodják.

A kenyérmaradványok számára kosarak, a hulladékok számára edények s a legyek elhajtására legyezők álljanak készen.

A hálótermet gyakrabban tisztíttassa meg a pókhálóktól. Mialatt pünkösöd napján a „Veni creator“ hymnust énekelik, azalatt az alamiznaosztó annyi szegényt lásson el hus- és kenyérből álló alamizsnával, ahány szerzetes él a kolostorban. Temetkezés alkalmával a sirok elkészítése is az ő hivatalköréhez tartozik; ő vala egyuttal az alacsonyabb sorsu vendégek elfogadója, mely minőségében néhány alsóbb rangú társ és szolgáló állott rendelkezésére.

Az étteremben a szegények részére naponként több adag ételt kellett feltálalni és pedig az első és másodikat Gebhard és Konrad érsekek mint alapítók emlékezetére, a harmadikat a bold. Szűz, a negyediket és ötödiket az apostolok és szt. Balázs tiszteletére, a hatodikat a legközelebb elhunyt apát emlékezetére. Utódja részéről, akár jelen van, akár nincs, szintén egy adag étel és kenyér jár a szegényeknek.

Az admonti kolostor eredetileg a clugnyi és hirschaui kolostoroktól kölcsönözte házi rendtartását és egyéb szokásait, melyek azonban a kor- és helyi viszonyok követelmé-

nyeihez képest koronkint módosításokat szenvedtek. Ily módosítást eszköztek pl. a XII. század végén is. Eszerint ezen túl az egész évre járó saruk kiosztása¹⁾ a káptalanban törtenik s a nagycsütörtöki második étkezés — kellemetlenségek elhárítása céljából — abba marad és a nagypénteki étkezésnél (collatio) a testvéreknek csak egyszer volt szabad inniok.²⁾ A zsir és szalonna élvezete is csak a betegeknek van megengedve.³⁾ A rend öltönye a szerzet szabályainak megfelelőleg készüljön; legyen egyszerű s hideg időben is használható. Az ujjak szabása ne legyen túlságosan bő vagy földig érő, hogy az ülés- vagy hajolásban ne akadályozzák az illetőt.

Vasárnapok kivételével oct. 15-től a nagybőjtig a nona előtt (a sexta (zsolozsma) déli 12, a nona két órakor mondott) nem volt szabad étkezniök. Ha a testvérek vagy nővérek közül (Admontban a bencés apácáknak is volt kolostoruk) valaki meghalt, mindannyian kötelesek ostorozni testöket. Az elhalálozás harmincadik napján épugy mint az elsőn harangszó mellett engesztelő szt. miseáldozatot kell bemutatni. Mindenszentek előestéjét (a clugnyi szokás szerint) az elhalt testvérek és nővérek emlékezetének szentelték s ez alkalommal annyi szegény részesült ellátásban, ahány tagja volt a kolostornak. Szombatonkint lábaikat mosták, hová esetleg sarukat is elhozták kiöblögetés végett. Lakomák alkalmával a csészéket abroszra helyezték, mi azelőtt nem vala megengedve. Nagycsütörtökön két-két szegény egy dénárt kapott és két kenyeret. Az egész nagybőjton át az apát vagy

¹⁾ Wichner id. m. 31 l.

²⁾ A hirschauai rendtartás szerint a kétszeri ivás csak ünnepnapokon volt megengedve.

³⁾ Az örökös bőjt szokása divott Pannonhalmán is. Heyck Vilmos luxenburgai apát s a szerzetesrendek reformálására kiküldött biztos és főbíró (1500) megengedi Tolnai Máté apátnak, hogy hetenkint (a septuagesima és advent kivételével) 3 napon át szabad szárnyasok husával táplálkoznia; továbbá megengedi, hogy éjjelre rókabőrt is használhat béliül (usus vulpinarum pell. de collo et dorso nocturno tempore pro subductura (ne tamen promineant) Pannonh. ltár. Caps. 53. lit. D. A vendégek és betegek is fölmentvék; az urbéri szolgáltatások között előforduló zsir- és husneműek részint ezek, részint a szolgaszemélyzet ellátására lettek felhasználva.

helyettese 1—2 óra között kenyeret osztogat a szegényeknek.¹⁾

A szorosabb értelemben vett kolostori helyiségekben a zajongás szigorúan el vala tiltva s a nap nagyobb részét zajtalan csendben kelle eltölteniök.

Szt. Benedek rendszabályai alapján az éj és nappal különböző óráira kiszabott közös karima (chorus) hét ízben egyesíti a kolostor lakóit; a néhány órai alvás után fenmaradt órákat kiki az apát által kijelölt munkaköréhez képest — anyagi vagy szellemi foglalkozások között töltötte. Az olvasás- és elmélkedésre is fordítottak egy egy órát; a vasárnap- és ünnepnapot mindnyájan (kivéve a napi teendőket) olvasás és elmélkedésre szentelték. A házi rend megszegését a vétség sulyához képest fokozatosan büntették; a megrovást ismétlés esetében elzáratás, bilincs és testi fenyítés követte; ha a bűnös javíthatatlannak bizonyult, a kolostor tagjai sorából ki-záratott.

* * *

Az admonti, kremsmünsteri és pannonhalmi kolostorok jószágkormányzata; a jövedelmek hasonló célú rendeltetése.

A pannonhalmi kolostor bel- és külszervezete sok tekintetben megegyezik az admonti kolostor XII. és XIII. századbeli kül- és belintézményeivel. A pannonhalmi és admonti kolostorok javainak és jövedelmeinek rendeltetése és kezelési rendszere is határozottan emellett bizonyít. Az admonti kolostor anyagi viszonyai már a XII. században olykép voltak szervezve, hogy az egyes rendi hivatalok részére kiadásaikhoz mért arányban — bizonyos jövedelemforrások voltak kijelölve. A házgondnok, a kamarás, a műhelyek s a majeros a faizás jogára nézve mindannyian külön erdőterületekre vannak utalva. A kamarához tartozó 26 szolgálta házgondnoktól részint nyers termékek, részint élelmiek alakjában kapta évi ellátását.²⁾ A kórház szegényei részére szintén külön jövedelemforrások (dézma) vannak kijelölve.³⁾

¹⁾ Idézett szerző ezen fölül még néhány apróbb temetkezési, szertartási és karimabeli módosításokat közöl s az apácakolostorra vonatkozó adalékokra is kiterjeszkedik.

²⁾ V. ö. Maurer id. m. B. II. 28, 315, 326. Wichner id. m. 232 l.

³⁾ A kórház gondviselője 1181-ben 16 márkát ad kölcsön, tehát pénzt kezel.

A szolgák és napszámosok évi díjazására a házgondnok részére évenként 40 márka van utalványozva, mely összeget a kijelölt jószágkormányzók egyes gazdasági ágak (pl. a ménes-, juhászat-, erdő- és jobbágytartozások) jövedelmeiből kötelesek lefizetni.

A műhelyek (ad curtem operariam) számára szintén bizonyos jövedelmek vannak biztosítva a mezőgazdaság részéről. Névszerint felsorolvák ama források, melyek jövedelmének a kamaráshoz vagyis a kolostor központi pénztárába kelle befolynia. Gotfried apát (1207—1226) a kamarás és alamiznaosztó között bizonyos bortized miatt kitört surlódásoknak olyképp vet véget, hogy az utóbbi egy fuder bort (vagy 30 akó)¹⁾ ad a kamarásnak azon $2\frac{1}{2}$ fuder boron felül, mely évenként eddigelé is kijárt számára; viszont a kamarás az alamiznaosztónak a kremsi tized fejében Kálmán napján fizessen 2 talentumot bécsi és 2 talentumot ensi pénzben. A jószágkormányzósági kerületek „officium“ név alatt is említetnek.²⁾

A kremsmünsteri kolostor birtokait a XIII. században a „celerarius summus“ kezeli az udvarbíróval (Hofrichter). A jogügyleteket a procurator vezeti. A kolostor birtokai 18 uradalomra voltak osztva (officium); de ezeken kívül voltak még egyéb elszórtan fekvő javai is és szolgáltatásokra kötelezett népei. Bizonyos uradalmak jövedelmei a közös pénztárba (camera), másokéi pedig az egyes kolostori hivatalok pénztárába folytak (hospitale, infirmaria, custodia, praepositura). Az egyes uradalmak élén a majorosok (villicus, Amtsmann) állottak, kik a földesuri curián laktak. Ők szedték be a szolganepek lakta talvak tartozásait s a teljes felszereléssel átvett majorsági birtok fejében magok is jelentékeny szolgáltatásokra voltak kötelezve a kolostor irányában.

Egy ilyen pl. a vischeni curiának majorsági felszerelése és földtartozéka a következőkből állott: 4 ökör³⁾, 4 tehén, 12 tyuk, 1 kakas, 2 lud (egyik gunár), 9 vegyeskoru disznó, 1 jól vasalt eke, egy faszekér, mely 14 akó⁴⁾ bort elbír

¹⁾ Kurz: Oesterreichs Handel in älteren Zeiten 11 és 273 l. 1822.

²⁾ Pl. a kremsei, Vichner id. m. 23, 26, 29, 42, 231 és 236 ll.

³⁾ Értéke 20 solidus, vagyis egy solidust 30 drjával számítva = 2 talentum és 120 denár.

⁴⁾ $\frac{1}{2}$ carrata; a carrata = fuder, mely a kremsmünsteri mérték szerint = $28\frac{2}{3}$ akóval. A mértékek Ausztriában is rendkívül különbözök.

és egy ganéjhordó szekér, továbbá megfelelő mennyiségű széna és szem. A majorsághoz tartozó földtelek 43 hold (800□^o) szántóföldből, 6 hold erdő, rét- és legelőből állott. A szolgánép pénz- és természetnyerszolgáltatásain kívül még fuvarozással és némely helyen robotmunkával is tartozott; egyes tartozásaikat azonban pénzüil is megválthatták. A vischeni uradalom összes jövedelme (XIII. sz.) 52 telek (mansus) után 876 denár, 213¹/₂ akó sör és gabona, 18 bárány és 6 borfuvar.¹⁾

A pannonhalmi apátság jószágkormányzati viszonyairól a XI. és XII. század folyamából keveset tudunk. II. Gejza oklevele (1151) az apátsági javak kezelőjét „dispensator“ név alatt említi, ki neve (Ogguz) után ítélve — világi egyén volt.²⁾ A XIII. században Uros apát birtokrendező oklevele (1226) szerint az apátság javai és jövedelmei szintén külön csoportokra voltak felosztva.³⁾ A jövedelmek részben az apát s tán a várórség ellátására, részben a konvent háztartására, részben pedig a kolostor világítására, az idegenek, szegények

V. ö. Rauch Script. Rer. Aust. T. II. Rationarium Austriae p. 27 említettik „carrada vini Tulnensis mesure“; p. 29 „carradam vini Chremsensis mesure“; p. 24 „18 urnas vini Wiennensis mesure“.

¹⁾ A majoros jelentékeny tartozásait ide nem értve. Das älteste urbarium von Kremsmünster. P. Leonard Mehleuthner. Wien 1877. S. XXII, XXXI, XXXVII. CI. A codex 1299-ben készült s rendszeres rovatok alatt állítja össze a régóta szokásos tartozások neveit és összegeit.

A garsteni bencés apát (Felső-Ausztriában) a XIII. század második felében szintén uradalmakra (11 officium) osztja az apátság javait, melyék élére külön tisztviselőket helyez. A kolostornak Krems és Bécs körül fekvő nagy terjedelmű szőlői a „celerarius“ kezelése alatt állanak; a többi pedig az apát közvetett vagy közvetlen felügyelete alá tartozott. Wissenschaftliche Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner-Orden IV. Heft. Brünn 1880. S. 88—89.

²⁾ A király 40 márkát kért kölcsön Raphael apáttól, ki azzal mentegetődzött, hogy a kívánt pénzüsszeggel nem rendelkezik. Erre Henrik, a király udvarbirája, az apát Ogguz nevű dispensatorát maga elé idézvén, fenyegetések között szólítja fel a király kívánságának teljesítésére. Ogguz egy apátsági birtokot adott el s ennek vételárát — 20 márkát — felajánlotta a királynak, ki utóbb megfelelő földbirtokkal (egy udvarnok két sessiójával) kárpótolta az apátságot. Árp. Uj Okm. I. k. 61 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 215 l.

és betegek ápolására s ellátására fordítottak.¹⁾ Az urbéri tartozásokat szabályozó 1233-ki oklevél a kolostor, az apát és a konvent — tehát három fő birtokaim rovatába sorozza a jövedelmeket.²⁾

Vajjon az apátsági javak e külön célokra szolgáló elkülönözése már Uros korát megelőzőleg is fönnállott-e? okleveles adatok hiányában nem vagyunk képesek eldönteni. A XIII. század elején az apátság (valószínűleg csak távolabb fekvő) javait már két jószágkormányzósági területre találjuk felosztva, t. i. a pannonhalmira és somogy megyeire.

Mindegyik kerület élén külön „praepositus“ vagyis jószágkormányzó állott,³⁾ kik a jobbágyok vagy laicus testvérek köréből vett alantas tisztviselők segítségével vezetik a javak igazgatását és szedik be a szolganépek tartozásait. Alig szenved kétséget, hogy a házgondnok, kamarás, betegápoló és műhelymester Pannonhalmán is közvetlen hatáskört gyakorolt ama javakon, amelyek jövedelmei, termék- vagy munkabeli tartozásai állásuk természetes járulékaik gyanánt tekinthetők. A jövedelmi források hármas felosztása s az admonti állapotok analógiája legalább igazolni látszik e felfogást.

A világi tisztviselők épügy mint a kremsmünsteriek, különféle tartozásokra kötelezvék.⁴⁾

A „comites curiales“ név alatt említett jobbágyok úgy látszik nemcsak mint udvarbirák, hanem mint gazdasági tisztviselők is szerepeltek a pristaldussal együtt. Ez utóbbira nézve legalább határozott tudomásunk van, hogy nemcsak törvénykezési közeg, hanem egyuttal az urbéri és dézmatartozások

¹⁾ Uros apát csak a kolostor világitására 7 jószág jövedelmét kötötte le. A mai „hospodár“ szülő (a hospitalis elrontott alakja) mint neve s későbbi századok bizonyítják, a kórház birtokához tartozott.

²⁾ . . Saluo in cunctis aliis omni debito iure et debitis seruiciis predictis monasterio, Abbati et conventui. Győri tört. s rég. füz. II. k. 298 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 538 l.

⁴⁾ Item hec sunt grauamina jobagionum et officialium: quod cum teneantur portare decimas ad horreum illius obediencie, de quo loco, vel in quo loco vel villa dant decimas; et teneantur dare et non portare hidriam brasii et annone, que datur ad festum Sancti Martini; Abbas compellit eos portare ad monasterium Sancti Martini . . . 1233. Árp. Uj Okm. VI. k. 538 l.

beszedésével megbízott tiszttviselője volt a bakonybéli apátság-
ságnak.¹⁾

A föntemplített tiszttviselők alkalmazása, a birtokjog könnyebb megőrzése, a rendszeresebb kezelés és ellenőrzés érdekei föltételezik, hogy a két jószágkormányzóság területén fekvő s messze szétszórt javak ismét saját központtal bíró kisebb uradalmakra voltak felosztva, melyek élén egy-egy ispán (comes) vagy majoros (villicus) állott. E föltevést az urbéri tartozásokat szabályozó oklevél is igazolja, hol a pozsonymegyei javak között oly „praedium“ is van felsorolva, melyen a „palacium“ vagyis a központul szolgáló földesuri curia állott.²⁾

A pannonh. és bakonybéli apátság birtokain élő népek urbéri tartozásai. A szolgáltatások lényegét nálunk is a feles rendszeren alapuló tartozások képezték, továbbá a mezőgazdasági foglalkozás és az udvartartás egyes szakainak s köreinek megfelelő kézműipar, robotmunka és a fuvarozás. A szolgálklakta falvak népei egészítik ki a majorsági gazdaságnál hiányzó munkaerőt.

XI. és XII.
század.

A földesuri birtokon élő szorgalmi osztály terhei egészben véve azonosak a németországi szolgálóosztály terheivel; a földesuri udvar szervezete is a nyugati minták alapján történt, mert úgy a király, mint a bencések és héderváriak a nyugati kulturállapotokat föltették át hazánk talajára.

A kolostorok birtokain élő népek szolgálati viszonyait rendszeren az adományozó szokta volt megállapítani vagy későbbi keltű és szerződés természetével bíró kiváltságlevelek szabályozzák. A pannonh. apátság alapító oklevele ugyan hallgat a szolgáló népek részletes tartozásairól; de a pécsváradi (1015) és a tihanyi apátság (1055) alapító okleveleiben már részletesen el vannak számlálva.³⁾

Az ország gyér népessége folytán a kolostorok munkareje sem felelhetett meg birtokaik terjedelmének. A kolostor körül, főleg az első századokban, a szerzetesek magok üzték a mezőgazdaságot; de a meglevő szolgálóosztálynak s a föld termőképességének a viszonyokhoz mért felhasználása végett nekik is a bérszolgálati rendszerre kellett a főszlyt fektet-

¹⁾ 1086. Árp. Uj Okm. I. 35 és 91 H.

²⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 20 I.

³⁾ F. C. D. VII. vol. 5. p. 59.

niök; jószágaikon ők is szállásokra osztva telepítették le szolgacsaládjaikat. E mezőgazdasági irány egyébiránt bennrejtett a kir. adományok természetében. Szt. István nyilván kimondja, hogy az apátságnak adott kir. népek az apátság irányában is ugyanazon szolgáltatokra kötelezvék.¹⁾ Hasontermészetűek a világi urak által tett adományozások.²⁾

Szt. László oklevelében³⁾ a pannonh. apátság összes birtokait és népeit felsorolja. E szerint az apátság birtokain 131 szálláson ugyanannyi szolga (ministri) élt, kik a szőlő- és földmívelés kivételével bárminemű szolgáltatásra alkalmazhatók; volt azonfelül 140 szolgacsalád, 30 szállás halász, 88 szállás szőlőműves, 138 szakács, sütő, esztergályos, ötvös, kovács, nyájőr, mosó, timár, kik azonban más rendbeli szolgáltatokra is kötelezvék. Maga szt. László a többiek közt Szeles (Somogyban) birtokkal együtt 300 disznót és 30 szálás kanászt ad az apátságnak; Bodrugon pedig rév- és vásárvámjogot. Az oklevél szerint az apátság javain hét kápolna áll; van hét malma, a véneki dunai halászaton kívül 3 halastava és két gyümölcsöskertje.

A bakonybéli apátság (1086) birtokmegerősítő oklevelé szerint⁴⁾ az apátság népei közt van 5 szücs, 5 kovács, 4 asztalos, 5 esztergályos, 4 szakács, 4 sütő és 3 pásztor. Az apátság birtokán élő szabadok kötelessége az apátot és társait lóháton kísérni, két napon át szántanak s kaszálnak a kolostorban. Ponyvádön az apátság kilenc lovas szolgája lakik, kik a többi falvakban élő lovas szolgálkkal együtt ősszel, tavasszal és nyáron nyolc napon át szántanak, azután aratnak, a csűrökbe gyűjteenek, nyomtatnak, a gabonát a malomba s innét a kolostorba szállítják. Hetenkint (sor szerint) felváltva szolgálnak és őrzik az apátság szarvasmarháit; havami kár esik bennök, a hetesek annak megtérítésére kötelezvék. Kajáron három szántó szolga és kilenc szőlőműves, Árpáson pedig kilenc szántó lakik, kik más helyeken is kötelesek szántani. Az apát jogában állott fiaikat udvari szolgáltatásra, leányaikat pedig a fonó- és szövőházba alkalmazni. Bármit vetettek vagy arattak, annak felét

¹⁾ F. C. D. I. p. 329.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 171 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 330. 365 l.

⁴⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 35 s köv. l.

az apátsági pristaldus a kolostor részére foglalta le; a másik fele az övéké maradt ugyan, de ennek fejében őszkor (bizonyára közösen) 10 szapu zabot (körülbelőleg pozsonyi mérő vagy két véka) adnak a lovak számára eleségül és 10 rőf vászonneműt az apát ruhatárába. Sört készítenek, kölest törnek; a lovas szolgák azonfelül a szántók- és szőlőmivesekkel vegyest, fejszékkel és utravalókkal ellátva a kolostorba jönnek, hol a vett utasítás szerint bármiféle munkát kell végezniök.

A pannonh.
apátság né-
peinek forron-
gása a XIII.
században;
ennek okai.

A pannonh. apátság a XIII. században több ízben szerződésileg szabályozza szolganépei tartozását. Az apátság szt. Istvántól nyert népein kívül — idő folytában másokat is gyarmatosított míveletlenül heverő vagy vétel útján szerzett birtokaira. A királyok s velők a nemzet, látván, hogy a kolostor javai nem képeznek holt, gyümölcstelenül heverő tőkét, hanem abból a szenvedő emberiség- s a társadalom nyomorsújtotta tagjainak is bőven kijut osztályrészök: a vallásos kegyelet és jótékonyosság gyakorlata érzetében sietnek adományaikkal gyarapítani a kolostor jövedelemforrásait. Az apátság birtokai és népeinek száma ekkép részint adomány és vétel, részint természetes szaporodás folytán mindjobban növekedett. Új majorságok és falvak alakulnak a kezdetben parlag és lakatlanul álló birtokrészekben. II. Endre már 53 apátsági jószágot sorol fel 1234-ki oklevelében.¹⁾

Két század leforgása alatt a népesedési viszonyok, a birtok és munkaerő között kezdetben jelentkezett aránytalanság lényegesen megjavult. Az eredetileg alig néhány szolgálóból álló falvak lakossága lassankint felszaporodott; több föld vétetett művelés alá; a szaporodó népességgel s emelkedő jóléttel természetesen arányban állott a birtokhoz kötött földesuri terhek növekedése is. A terhek ez arányos fokozása azonban az apátság és a birtokain élő jobbágyok és szolganépek között a XIII. század első felében gyakori surlódásokat vont maga után, melyek hullámgyűrűi egész a király- s pápai követig (Jakab praenestei bib. püspök) hatottak. Miklós nádor (1226 körül), majd a felek által közösen választott békebirák (1233) az apátság népeinek tartozási viszonyait újra rendezték és pedig a szt. István által kiszabott szolgálati feltételek alapján.²⁾ A békebirák által is megerő-

¹⁾ Pannonh. ltár. Caps. 68 lit. F.

²⁾ Árp. Új Okm. VI. k. 437 l.

sített és a felek által kölcsönösen elfogadott szabályozás dacára a nyugalom nem állott helyre. A kolomposai által felízgatott és félrevezetett nép újra ellene szegült az elfogadott szabályozásnak, minek folytán a viszályos kérdés megoldása újra a király és a pápai követ foruma elé került. A létrejött egység megszegése a kikötés értelmében kemény bírói megtorlást vont maga után, melynek szigorú végrehajtásától csak az apát és konvent elnéző könyörülete menthette meg az apátság népeit.

A rabszolgaelem beolvadása a szolgálosztályba, a szabadon-bocsátások esetei, összeházasodások, a földművelés érdekeinek megfelelő áttelepítések kétségkívül jelentékeny befolyással voltak a tartozási viszonyok és jogi helyzet lassankinti módosulására vagy átalakulására. A kor izgalmas szelleme is nem csekély befolyást gyakorolhatott a szolgálosztály mozgalmaira. Az uri és nemesi osztály II. Endre alatt a kir. hatalom rovására lehetőleg tágtani igyekszik saját hatalomkörét; a századok leforgása alatt módosult szent-istvánkorabeli állapotokat igyekszik helyreállítani vagy új jogok és kiváltságok után tör. Micsém természetesebb, hogy e törekvés az alsóbb rétegekre sem maradhatott hatás nélkül: a szolgálosztály is jobb sors után vágyik; féltékenyen ragaszkodik az időnk folyamában elévült vagy csak képzelt jogaihoz és szintén új állapotokra törekszik.

Miklós nádor fentidézett (1226) oklevelében A forrongás
következőleg szabályozza az apátsági népek tartozásait: Az udvarnokok az aratást követő hat hónap lefolyása. Mik-
alatt sajátjukból havonként 130 akó buzalisztet, 40 akó lós nádor ítél-
rozst és 170 akó zabot kötelesek beszállítatni.¹⁾ Másik leté.
kötelezettségük, hogy Somogyból és más helyekről gabonát szállítanak és pedig 170 akót az egyház (t. i. szentmártoni templom vagyis az apátság) malmába, azt ott megőrlik és az egyház kamarájába (clicium) viszik. Kötelesek továbbá élelmezési célokra havonként — az egyház gabonájából — 20 akó közönséges lisztet készíteni. Az „eneu“-nek nevezett közös (v. közönséges) szántásra is kötelezvék és pedig minden hónapra 10 holdat számítva; a felszántott

¹⁾ A jelen oklevelet IV. Béla 1240-ben teljesen átveszi; ebben „annonna“ helyett „avena“ áll; a szöveg ez utóbbi olvasást igazolja, tehát az utóbbi szót alkalmaztuk.

földet az egyház gabonájával be is kell vetniök. Azok, akik a havi élelmezés tekintetében épen sorosak, az apát részére, akárhová megy is, kenyérszállítás céljából igavonókkal ellátott szekeret kötelesek adni. Azonfölül az egyház ügyeiben utazó apátnak és társainak, akárhová és akárhányszor történik is, az összes udvarnokok tartoznak közösen egy fogatot adni lisztszállítási célokra.

A többi összes szolganépek t. i. szücsök, vargák, kovácsok és mindazok, akik szt. László kiváltságlevelében „a mindenféle szolgáltatásokra kötelezettek” címe alá tartoznak, kötelesek az apát és szerzetesei részére fogattal ellátott szekeret adni borszállítás végett, akárhová és akárhányszor lesz is erre szükség.

Az udvarnokok tartoznak továbbá — a fürdőkön kívül — fát és vizet hordani a kenyérsütő kemencéhez és a konyhához; azon egész hónapon át, melyben szolgálnak, az egyháztól kapják ellátásukat. E havi szolgáltatón levők tartoznak egyuttal hetenkint három talyiga fát adni, nehogy esetleg a sütőkemencénél vagy a konyhában fahiány álljon be. Az udvarnokok dolga a sütőházat (curia furni) tatarozni, kapuját őrizni és a pannonh. kertet megmunkálni (renovare). Az összes lisztkészítésre azonban a kolostor köteles az udvarnokoknak malmot adni. Az udvarnokok azonfelül — minden élelmezési teherrel járó hónap után — szt-Márton napján kötelesek 100 tojást, 4 tyukot és két ludat szolgáltatni; hushagyókor hasonlóképen, husvétkor pedig 100 tojást és egy bárányt, szt. Márton napján és az adventben minden hónap után három talyiga ölfát kell szolgáltatniok. Lelkészöknek kötelesek szállásonkint két csöbör eleséget adni. Azonfelül minden falu szt. Márton napján ad egy három éves tulkot, minden hely (házhely) pedig külön egy csöbör eleséget és árpasert. Az udvarnokok ugyanezen napon 30 kenyeret adnak, s havonkint egy vizahálóra való fonalat szolgáltatnak s hoznak a kolostorba; a hálókészítőket, míg munkájok tart, kötelesek kenyérral ellátni.

Az összes nép, ugy az udvarnokok mint a többiek mindegyike tartozik egy-egy napon át szénát gyűjteni, behordani és aratni (t. i. a kolostor majorsági birtokain). A kovácsok kötelesek a kolostornál egy ülön dolgozni, a vasat azonban nem ők adják, hanem egyikök személyesen megy a vasas ládához s kiválogatja a vasat; de az említett ülön kívül is kötelesek vasszerszámokat és egyéb szükségességeket

készíteni. Továbbá a szt. László kiváltságleveleiben elsorolt falvak¹⁾ minden egyes szállása a maga szekerén és fogatán — tartozik az egyház borából egy tunellát (átalag= 10—20 akó) akár Somogyból akár Deákiból Pannonhalmára szállítani. Azonfölül minden egyes udvarnoki szállás köteles az egyháznak a dézma útján befolyó árpájából két akóra menő sört készíteni.

A szolgáltatások és követelések, amik alól a nádor az udvarnokokat felmentette — a következők: nem tartoztak többé boraik, bárányaik s méheik után tizedet adni, sem pedig az eddigi szokás szerint a bor seprűjét szállítani. A „kuen“ (tán „eneu“?) nevű szántásból két holdat és a 70 kenyeret, melyekkel évenként szt. Márton napján tartoztak, az apát és a szerzetestársak beleegyezésével szintén elengedte. Az apát, ha a szolganépek közé jó, ellátását a somogyi, váradi és szekszárdi apátok módjára követelje.

A nádori szabályozás dacára az apátság és jobbágysai meg népei között újra kitört a viszály. Mindkét fél²⁾ II. Endre királyhoz fordult, ki Enoch, prédikátorrendi szerzetesre, Albeus honti főesperes- és Cognoscens kánontudor- s esztergomi kanonokra (kiket Jakab praenesti bibornok-püspök inquisitori minőségben küldött Pannonhalmára), mint a panaszos felek által közös megegyezéssel választott békebírákra bízta az ügy elintézését (1233).

A békebírátság előtt az udvarnokok panaszt emeltek az apát ellen, ki arra kényszeríti őket, hogy havonként egy vizahálóhoz szükséges mennyiségű fonalat adjanak, azt a kolostorba vigyék s kenyérrel lássák el a hálókészítőket;³⁾ hogy

Urbéri egyes-
ség 1233-ból.

¹⁾ Győrvidékiek: Pannonhalma, Ruohi, Himudy, Lazy, Vuosian, Weihna (Vénye), Weinic, Fizeg, Almás, Timurdi (Tömörd) stb; voltaképen praedium név alatt vannak felsorolva.

²⁾ Győri tört. s rég. füz. II. k. 292 l. Árp. Uj Okm. VI. k. 533—544 és 555 ll. Bench Clericus de Sala, Ibrahim, Nicolaus, Mocchus, Benche, Jacobus et frater Egidius procuratores jobagionum et populorum pro se, et iobagionibus et populis ex una parte, et dominus Urias Abbas Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie cum Henrico Priore, Thoma Custode, Lazaro Camerario, Mathia magistro pistorum, Vitale Priore de Sala, Primo clavigero et Bernardo Monachis et procuratoribus Conventus ex altera, — compromiserunt in fratrum Enoch etc . . .

³⁾ A győri tört. és rég. füz. közlését követjük (II. k. 294 l., melytől Wenzel közlése több tekintetben eltér, I. Árp. Uj Okm. VI. k. 536 l. a 343 sz. a. u. o. között oklevél azonban azonos szövegű.)

továbbá illetéktelenül tizedadásra és a pannonh. kert művelésére szorítja őket.

A lovas szolgák panasza abban állott, hogy jóléhet nem kötelesek az apát futárainak lovat adni, mégis rá kényszeríti őket s utközben nem látja el lovaikat eleséggel, holott köteles volna; kéri tehát lovaik élelmezését. Az apátnak nem volna szabad lovaikat az ország határain kívül is felhasználni; ezt mégis megteszi, aminthogy egy ízben 22 lovukat vitte Rómába s nem adta vissza; nem tartoznának továbbá nádat vagy szállásonkint öt keresztet (capetias) aratni, sem pedig szénát gyűjteni vagy behordani, mégis reákényszeríti őket.

A kovácsok, szücsök, szakácsok, sütők, vargák, ajtónállók (cubicularii) sérelmei: habár szakadatlanul teljesítik megfelelő kötelességüket, még ezenfölül is folyton terhes szekereket kell vontatniok országszerte.

A kápolnaszállítók panasza: Az apát kápolnájának vontatásához kötelesek lovat adni, melyet az apát visszatérte után ismét visszaszolgáltatni tartozik; de nem teszi, hanem tetszése szerint elajándékozza. Már öt lovukat ajándékozta el jó barátjainak; sőt mi több, ló fejében évenként két márkát vesz meg rajtok illetéktelenül.

A véneki halászok azon panaszkodtak, hogy kötelesek ugyan halat szolgáltatni és az élelmi szerekkel terhelt hajóval felevezni Szigetfőig¹⁾, az apát azonban az ország határáig kényszeríti s azonfölül révészszolgálatokra is szorítja őket, amennyiben bizonyos ponton megállapodva a Dunán át és vissza élelmieket, szekereket és lovakat kell szállítaniok, amit pedig nem követelhetne.

A tényőiek sérelem gyanánt emlegették, hogy a szentmártoni egyház részére kötelesek ugyan egy napi fogyasztásra való (tehát könnyű szekér) bort szállítani, de az apát túlterhelteti szekereiket.

A kanászok lakta falvak népei afelett panaszkodtak, hogy két-két szállás egy disznót, 60 kecskebőrt és elegendő zsirt ad az apátnak és konventnek, azonfölül 400 akó legjobb minőségű búzát szolgáltatnak; Uros apát

---

¹⁾ Szigetfő alatt ugy látszik az abдай sziget felső végét értették, hol az apácáknak Szigetfő nevű birtokuk és révök volt. Tud. Gyűjt. 1834. 95 l.

mégis nemcsak futárszolgálatokra, hordókészítésre és szekérvontatásra is szorítja őket, hanem még a bárányok, gidák és méhek után is illetéktelenül dézmát szed tőlök.

A szalai (Deáki) jobbágyok t. i. Homot és rokonsága panaszkodik, hogy az apát elvette földjüket s vendégeknek adta, továbbá a vendégek (hospes) adójának fizetésére és a jobbágytiszttség viselésére kényszeríti őket.

Az alapi kápolna-szállítók panaszkodnak, hogy az apát kápolnájának vontatásához kötelesek ugyan lovakat adni; de az apát futárszolgálatokra használtatja fel azokat vagy el is ajándékozza; így öt ízben öt lótól fosztotta meg őket.

A szalai halászok panasza, hogy szállásonkint egy ferto-adnak vagy halakat és gyümölcsöt szállítanak a kolostorba; az apát azonban még arra is kényszeríti őket, hogy ökröket, juhokat hajtsanak és kerekeket szállítsanak; ha nem teszik, megnyiratja vagy megvereti őket.

A kolostor jobbágyai és tisztviselői panaszkodnak, hogy a dézmát csak az egyház azon csürébe volnának kötelesek hordani, amely helyen vagy falun dézmát adnak, továbbá a szt. Márton napján szokásos csöbör árpasert és eleséget kötelesek ugyan megadni, de nem egyuttal a kolostorba is szállítani, miként azt az apát követeli.

A békebirák meghallgatták mindkét fél ügyvivőinek ellenérvéleseit; ezek alapján, valamint a kiváltságlevelek átvizsgálása s okos emberek tanácsának meghallgatása után Enoch frater és Cognoscens mester a következő — ítéleten alapuló — egyességet létesítették:

Az apát ne követeljen dézmát az udvarnokoktól, hanem érje be azzal, amire a néhai Miklós nádor kiváltságlevele vagy határozata értelmében kötelezvék. Eszerint az udvarnokok tartoznak havonkint egy vizahálóhoz szükséges fonalat adni és a kolostorba vinni; továbbá a hálókészítőket kenyérrel ellátni, mert így van az megírva Miklós nádor oklevelében. A béke kedvéért azt határozzuk, hogy a lovas szolgák nem kötelesek az apát futárainak lovat adni s hogy a szt. Márton napja és husvét közé eső időszakban az apát gondoskodjék lovaik ellátásáról, ha valahová küldi vagy magával viszi őket; ezen ellátást a pécsváradi és szekszárdi apátok példájára adja meg előlegesen. Lovaikat az ország határából ki ne vigye; nádaratásra se kényszerítse őket s

ne fejenkint tartozzanak öt keresztet aratni, hanem szállásonkint kelljen egy-egy napon át aratniok, szénát gyűjteniök s behordaniok, mert így van ez megírva Miklós nádor oklevelében.

Mialatt a kovácsok, szücsök, szakácsok, sütők, vargák és ajtónállók köteles munkájokat végzik és a kolostor vagy apát körül forgolódnak, ne kényszerítse (az apát) őket vagy szállásaikat országszerte szekereket vontatni vagy ehhez hasonlóra. Rendeljük továbbá, hogy a kápolnaszállítók lovát visszajövet után adja vissza s ne vegye el, vagy a ló fejében pénzt ne hajtson be tőlök.

A véneki halászsokat ne kényszerítse arra, hogy az élelmekkel terhelt hajóval az ország határáig kelljen evezniök, hanem legfőlebb Szigetfőig; midőn rendeltetésök helyére érnek, ne tartsa ott őket egy hétnél tovább s ne kényszerítse őket hajós- és révészszolgálatokra, az élékes kocsik-, lovak- vagy más holmiknak a Dunán át és vissza való szállítására, hanem egy álló hét elteltével azonnal bocsássa őket vissza.

Az apát a tényőieket ne kényszerítse arra, hogy nagy terhű boros szekeret kelljen tova szállítaniok, hanem csak csekély terhűt, amennyi t. i. egy napra elegendő az apátnak és kíséretének; a következő napon megint csak annyit s napról-napra ily arányban tegyenek fuvarszolgálatot az egész utazás tartama alatt.

Az apát a kanászsokat ne kényszerítse futárszolgálatokra, hordókészítésre; bárány- és gida-dézmát se vegyen tőlök, de a méhek után járó dézmát meg kell adniok, mert ezzel aze-lőtt is tartoztak. Szekérvontatásra senkit se kényszerítsen közölök; öt szekér hordó-dongát azonban kötelesek az apát kaposi malmáig szállítani.

A szentmártoni egyháznak a szalai jobbágyok kezén levő földjére vonatkozólag azt rendeljük, hogy mindegyik jobbágnak legyen husz hold földje, t. i. tíz a jobbágyi tisztség és tíz a szentmártoni egyháznak fizetendő adó fejében. Ha valaki nem akarja magát adófizetésre kötelezni, erre nem kényszeríthető; de ezesetben csak tíz hold földje legyen; ha pedig köteles tartozásai teljesítésére képtelenné válik, akkor a maga föntartására ötholdat tartson meg; a többbit az apát visszaveheti.

Kijelentjük továbbá, hogy a Tarján falubeli udvarnokok hat szállását, kiket az apát a földművesek közé sorozott,

ha úgy akarják, helyeztessenek ismét vissza az udvarnokok sorába; amennyiben pedig az udvarnokok közé földművesek (szántók) vétettek föl vagy vegyültek volna, az apátnak jogában áll azokat áthelyezni és helyökbe ama hatot alkalmazni.

Az apát ne vegye el az alapi kápolnaszállítók lovait, ne használja fel őket futárszolgálatokra s lovaikat se ajándékozza el.

A béke kedvéért határozzuk továbbá, hogy az apát ne kényszerítse a szalai halászsokat ökrök vagy juhok hajtására s kerék-szállításra; a halászsok kötelesek minden szállás után egy fertót (20 dénár) vagy halakat adni és gyümölcsöt szállítani a kolostorba; a halak helyett adott fertók árán beszerzett étel- és italneműeket tartoznak a szentmártoni kolostorba szállítani.

Végül kijelentjük, hogy a jobbágyok és tisztviselők nem kötelesek a dézmát a kolostorba szállítani, hanem csak azon helység csürébe, amelynek földjéről adják a dézmát.

Az egy csübünyi sört és eleséget, melyet szent Márton napján szokás adni, tartoznak ugyan beszolgáltatni, de nem behordani.

Az apátsági népek egyéb tartozásaira nézve a kolostor, az apát és a konvent továbbra is élvezi eddigelé gyakorolt jogait.

Az egyesség mindkét fél legnagyobb megelégedésére létesült; a kihirdetett ítéletben a békebírák egyházi kiközösítést és száz ezüst márkát szabnak ki büntetésül az egyesség megszegőjére — a másik fél javára.

Az egyességet a király is megerősítette;¹⁾ azonban az izgatók által félrevezetett nép már a következő évében megszegte az egyességet. Demeter, a király udvarbirájának (1234) oklevele szerint²⁾ Uros apát és szerzetes társai újra a király s a pápai követhez fordultak és bevádolták a tartozásait teljesíteni vonakodó népet. Az egyességszegő félre kikötött egyházi büntetést is már kimondták fölöttök, midőn végre a király megbízásából udvarbirája, Demeter, megjelent Pannonhalmán. Számos főúr és egyéb jobbágyok jelenlétében maga elé idézte az apátság jobbágýait, kik mindannyian beismerték vétköket és büntetésre méltó voltukat. És ennek

¹⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 522 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 554.

érzetében a jobbágyok¹⁾ esedezve kérték az apátot s szerzetes társait, hogy oldozza fel őket a kiközösítés büntetése alól. Ez, minthogy mezítelen lábbal borultak az apát és társai elé, meg is történt. De mivel hamis vádat emeltek uraik ellen s gyalázattal halmozták el őket, sok kihágást is követtek el s azonfelül 100 márka birságbüntetésbe is estek: az apát és társai az udvarbíró s a jobbágyok egyesített kérelmére megkönnyörült rajtok, nagylelkűen megbocsátott nekik s elengedte a kikötött birságpénzt is. Az udvarbíró azonban, hogy elkövetett súlyos vétségek miatt egészen büntetlenül még se maradjanak, kicsinyre-nagyra egyaránt kiterjedő büntetésül azt szabta ki rájuk, hogy mindegyikök egy álló hónapot töltsön a székesfehérvári börtönben, hacsak az apát és társai e büntetésüket is nem akarják leszállítani. És minthogy a 100 márka birság lefizetése nagyon súlyos teher volt volna a többi szolgálószármányra nézve, könyörületből s az udvarbíró kérelmére ezeknek is teljesen elengedték a birságpénzt. Nehogy mégis uraik ellen elkövetett méltatlanságaik és az okozott károk dacára teljesen büntetlenül maradjanak, néhányan fejét félig lenyiratta s a piacot meg kelle kerülniök annak bizonyosságául, hogy az uraik ellen vétők és lázongók büntetést érdemlenek. És mintbogy a jobbágyok sorából való Ibrahim, Ambrus és Mocchus még bizonyos ügyekre vonatkozó számadásukkal adósak maradtak, az apát és társai — az udvarbíró ítélete szerint — e címen bármikor számadásra vonhatják őket.

Ily előzmények után készült ama nevezetes oklevél, mely ugy helyirati szempontból, mint a szorgalmi osztály különböző fokozataira s az állásukkal járó terhekre vonatkozólag egyaránt nevezetes.²⁾

IV. Béla nemcsak a gyászos emlékü tatárjárás, hanem trónralépte után azonnal nagy erélylyel fogott az ország újjászervezéséhez. A megyékben gyűléseket tartott; ugy a kora mint egyesek felforgatott birtokviszonyait külön biztosok által igyekszik rendezni s helyreállítani. Megvizsgálja s

¹⁾ Kik t. i. ügyvivői voltak az apátsági népeknek, „principales iobagionum et populorum capitanei“ és „nomine nostro et procuratorio nomine populorum et iobagionum Eccl. S. Martini . .“ u. o. 534—535 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. II k. 1—26 l. Némely helyei azonban már olvashatlanok.

részben újra szervezi a vár földjén s a kir. birtokon élő népek szolgálati viszonyait. E regeneráló törekvéseinek köszönheti Pannonhalma is ama fontos oklevelet, melyben IV. Béla megbízásából Albeus, nyitrai főesperes, megállapította s összeírta az apátság összes birtokait s ezek határait; ugyanez alkalommal az apátság alattvalóinak saját bevallása alapján — az összes szolgáltatási rovatokat is részletesen összeállította oly célból, hogy a jövőre ez összeírás szolgáljon kötelező erejű zsinórmértékül ugy a földesuri jog megóvása-, mint az apátsági népek szolgáltatásaira nézve.

Az oklevél valószínűleg 1235—1240 között készült; a győri várnépek tartozási viszonyainak szabályozása is ezen időre esik, továbbá a nagyérdemű Wenzel G. által 1234—1270 közé helyezett oklevélben semmi nyomát sem látjuk a IV. Béla által 1240-ben¹⁾ tett újabb engedményeknek; a fentebbi oklevélben csakis Miklós nádor eredeti oklevelére történik hivatkozás. A birtokviszonyoknak a tatárjárás által okozott megzavarására vonatkozólag sem találunk benne semmiféle vonatkozást. Az oklevél a pannonn. apátság összes birtokaira kiterjeszkedik! kitűzött célunknak megfelelőleg azonban csakis a szorosa b b a n g y ő r v i d é k i adatokat használjuk fel.

* * *

Az apátsági birtok feje: Pannonhalma, melynek tartozékai Nyalka, Tarján, Táp, Sabaria, Ravazd, Écs és Nyul faluval határosak. Ravazd $\frac{2}{3}$, Écs és Nyul $\frac{2}{3}$ részben az apátság birtokai; majdnem minden apátsági birtokon (falu vagy puszta) állásukra s tartozásaikra nézve különböző népek lagnak együtt.

Urbéri lajs-
trom 1235—
1240-ből.

Nyalka. E faluban 20 szálláson l o v a s j o b b á g y o k laktak; t. i. Othmar, Renke, Péter és Egyed rokonságukkal együtt.²⁾ Tartozásaik: saját lovaikkal tesznek szolgálatokat, s ha megtörténik, hogy az apátot, dékánt, rendtagot, udvarbirót vagy az apát futárját kell kísérniök, személyökre az egész ut tartama alatt a kolostor részéről kapják élelmöket; de lovaikat saját költségökön kell ellátniok. Ha magánosan

¹⁾ Árp. Uj Okm. VII. k. 96 l. A birtokok elszámolásánál az 1235—1240 közti években kelt oklevelet is röviden 1240-ből kezdték.

²⁾ A kisdedek és ifjakon kívül, kik az egyes birtokokon felemlítetnek ugyan, de a rokonsággal együtt — sehol sincsenek számszerint felvéve; tehát egyszerűen mellőztük őket.

küldetnek valahová, akkor mind lovaik-, mind pedig önmagokról saját költségükön kötelesek gondoskodni. Azonfelül minden egyes szállás köteles saját szekerén, a maga állatjával és költségén a kolostor somogyi és szalai boraiból egy tunellat a szentmártoni kolostorig szállítani. Szállásonként tartoznak a kolostor részére két keresztet learatni, egy-egy napon át szénát gyűjteni és behordani. Ezenkívül szt. Márton ünnepén minden egyes szállás tartozik egy-egy csöbör eleséget és sört szolgáltatni; a lovas jobbágyok azonfelül közösen adnak egy harmadfű tinót. Minden javaikból szabad dézmát adnak a kolostornak. Az apátnak, ha közéjük száll, évenként egy ízben egy három éves tinót, tyukot, ludat, bort, sört, kenyeret, lovainak pedig szénát és abrakot a szükségletnek megfelelőleg szolgáltatnak.

Ha pedig az apát nem szállana közéjük, akkor a mondtott adományokat kötelesek a kolostorba szállítani. Azonfelül saját fuvarjukon köveket s deszkát szállítanak a kolostorba és az apát udvarát is őrzik. Az udvarnokok nevei: Tad, Chyd, Chekle, Malcoz, Colombu, kik rokonságukkal együtt 56 szálláson laktak s mindenféle szolgáltatokat kötelesek voltak teljesíteni, amint az II. Endre és Miklós nádor oklevelében bővebben részletezve olvasható.

A szakácsok nevei: Syl dew, Feuche, Chotina, Zubud, Uros, Zumbóth a maga rokonságával és fiaival; összesen 16 szálláson élnek s szt. László és II. Endre kir. kiváltságlevellei értelmében szintén különféle szolgáltatokra kötelezvék. Lovasszolgák: Cekez, Pousa, Aga, Cheme, Cegu, kik rokonságukkal együtt 22 szálláson laknak. Kötelességök a kolostor terhes szekereit személyesen és saját igavonó lovaikon a szükséghez képest bárhová vontatni az ország határain belül. Azonfölül a föld- és szőlőművelés kivételével másnemű szolgáltatokra is kötelezvék, amint azt a szokás szentesítette s szt. László és II. Endre kir. levelében is meg van írva. A szücsök nevei: Chomoslo, Jakab, Dénes, egyéb rokonságukkal együtt 7 szállást képeznek; kötelesek a kolostor műhelyében szücsmunkát végezni s azonfelül épügy mint a lovasoknak s a többieknek — nekik is mindenféle közönséges szolgáltatot kell teljesíteniök. Esztergályosok: Forcos és Vosc, kik rokonságukkal együtt 6 szálláson laknak. Első sorban esztergályos szolgáltatokra voltak kötelezve, másod sorban pedig épügy mint a lovas jobbágyoknak minden közös (kö-

zönséges) szolgálatot kell teljesíteniök. **Mosók:** Tadeu, Vendegus, kik rokonságukkal 3 szálláson és a **tárnokok:** Tyz, Cheme, kik rokonságukkal együtt 7 szálláson éltek, szintén mindennemű közönséges szolgálatokra kötelezvék. A 4 szálláson élő **hírnökök** (preco) t. i. Saul és Texe rokonságukkal együtt a hírnökszolgálatokon kívül egyebekre nem voltak kötelezve; de a **sütők:** Chuka, István, rokonságukkal 9 szálláson; a **vargák:** (sutor, a 9-ik lap szerint = timár) Lypart, Lypolt, rokonságukkal 6; a **márckésztők:** Orod, Chod, rokonságukkal 10; a **kovácsok:** Zuga, Vosos, rokonságukkal 23; a **bognárok** (ácsok): Cozma, Petre, rokonságukkal együtt 5 szálláson, ezek a főtebbiekhez hasonlóan mindnyájan kötelezvék a közönséges szolgáltatásokra. Nyalkának a szomszédok becslése szerint mintegy 30 ekényi határa volt összesen 194 szállással. A kir. ekealjat véve mértékül, egy szállásra vagy telekre (mansio) körülbelül 40 magyar hold esik. Nyalkával határosak: Nulos, Ganth, Nema, Barba, Tapan, Tarján és Asscun.

Illak. Udvarnokok: Joanus, Vehi, Bocsa, kik fiaikkal s rokonaikkal 25 szállást képeztek s époly szolgálatokra voltak kötelezve, mint a nyalkai udvarnokok. **Szántók:** Reque, Mogus, kik rokonságukkal együtt 6 szálláson éltek. **Urlov és Fülöp szabad jobbágyok** voltak.

Tarján. Jobbágyok: Numhyv, Salamon, Poch, kik rokonságukkal együtt 10 szálláson éltek. Kötelezettségeik azonosak a nyalkai jobbágyokéval. **Vargák:** Sumug és Tamás, rokonságukkal együtt 7 szállást képeztek; Forcud, Pos és Cyma nevű **csikósok**, továbbá Chomza, Syca, Gumburo nevű **kápolnaszállító**¹⁾, kik, miként a többi szolgálókat, mindenféle szolgáltatásokra voltak kötelezve. Épigy a **kádárok** (bucharii) is: Gabus, Op és Us rokonságukkal egyetemben. **Udvarnokok:** Gurgus, Elya, Jakab és Bede, kik rokonságukkal együtt a nyalkai udvarnokokéval azonos tartozásokra köte-

¹⁾ Szent István a pannonh. apátot a hely szentsége iránti tekintetből a többi apátok fölött olynemű kiváltsággal tüntette ki, mely szerint kápolnát vagyis teljesen felszerelt sátort vihetett magával, hogy utközben is bárhol azt-miséet mondhasson. Czinár: Monast. II. p. 33, 60.

lezwék. E két falu határa a szomszédok közbecstűje szerint 15 ekényi volt; határosak a várnépek birta Tarjánnal és Capan falujával.

Ravazd. **J o b b á g y o k**: Pál, Lathart, Lepart, Leustah, Jakab. **U d v a r n o k o k**: Mota, Cosma, Boleer, kik rokonságukkal együtt 6 szállást képeznek; terheik azonosak a nyalkai udvarnokokéival. **A két kádár**: Arussod és Inus, miként a többi kádárok — minden szolgáltatásra köteles. **Sz ő l ő m í v e s e k**: Estud, Sey, Pál; **h a r a n g o z ó k**: Opus és Sereda; mindkétrendbeliek szintén a többi szolgálaltatás módjára szolgáltnak, csak hogy a szőlőmíveseknek nem kellett Somogyból bort hozniok vagy az apát kocsija elé fogatot adniok.

Cebh-Ravazd. **S z a b a d j o b b á g y o k** lakják, t. i. Cebh, Bugar, Izsák, Bud, Pousa, Pál, Uroch, Berta, Ibrahim, József, Jakab, Aba és Garab. A kolostornak saját lovaikon tettek szolgálaltokat, de egyébre nem voltak kötelezve. **C o m o z l o n e v ü s z ő l ő m í v e s** ugy szolgáltnak, mint a többi hason foglalkozáskörűek.

Écs. Részben **s z ő l ő m í v e s e k** lakták, u. m. Chomos, Pouka és Varasd, kik rokonságukkal együtt 10 szállást képeztek. Volt itt 7 szállás **j o b b á g y** is, t. i. Seente, Albert és Bugud, kik rokonságukkal együtt saját lovaikon teljesítették köteles szolgálaltataikat.

Nyul. **Sz ő l ő m í v e s e k**: Melegd, Arad és Buch, kik igazi szolgáltnak az egyháznak s rokonságukkal együtt 8 szálláson élnek. **L o v a s j o b b á g y o k**: Tamás és Barabás fiaikkal.

Sag, másként Hag. **Sz ő l ő m í v e s e k**: Catad, István és Syke: rokonságukkal 20 szállást képeznek s szántásra is kötelezvék. **S z á n t ó k**: Buhte, Seechyn és Tamás, rokonságukkal együtt 12 szálláson. **H a r a n g o z ó k**: Ioanus, Chebet és Mosov, kik rokonságukkal 15 szálláson élnek s a többi harangozókkal együtt mindennemű közönséges szolgálaltatásokra kötelezvék.

Másik Ság. **J o b b á g y o k**: Pousa, Márton, Renche, kik rokonságukkal 20 szálláson laknak; terheik a nyalkaiakéival azonosak. E két Ság határa a szomszédok közbecstűje szerint 10 ekealjat tett; azonfelül volt másokéval közös legelőjük is.

Preke. **S z a b a d o s o k**: Obus, Uduorus, Tenke, Mihály és Heosed, rokonságukkal 17 szálláson; a szolgálaltatá-

tuak módjára mindennemű tartozásokra kötelezvék. Szőlőmívesek: Buzte, Ádám, Vydecus, Ivan és Poth; rokonságukkal együtt 13 szállást képeztek. Szántók: Gugus, Buztus és Venus, kik rokonságukkal 7 szálláson éltek. Ezen kívül volt itt még egy Buztus nevű harangozó is. E birtok területe a szomszédok közbeesője szerint 6 ekényi volt és határos Nyul, Pér és egy másik Preke nevű faluval.

Selyemcsuk és Pázmánd. Jobbágyságok: Iuanus, Tyburc, Budus, Péter és Tamás, rokonságukkal együtt 14 szálláson; époly terheik voltak, mint a nyalkaiaknak. Szőlőmívesek: Nemel, Orbán, Tyuan, Becsev és Pál, kik nemzetségökkel 30 szállást képeznek. Tárnyok: Jordán és Geuden, rokonságukkal 5 szálláson. E falu határa a szomszédok közbeesője szerint 7 ekényi; határos Pázmánd, Mycud és Pér helységekkel.

Az elsorolt helységek mind Pannónhegy lábaihoz közel fekszenek.

Ohsun. Miklós, Mocus és Soprun jobbágyságok lakják; a falu földje öröklött talajdonukat képezi.

Alsók (Olsuc). Szőlőmívesek: Forcud, Buza, Sydubur, Varad, András és Scemus, kik rokonságukkal együtt 57 szállást képeznek. Mindannyian vétel vagy adomány útján nyert szolgák, kik mint a föntebbiek mindennemű szolgáltatásokra kötelezvék. Télen hátukon fát hordanak az apát házához vagy udvarába s ezt tisztogatni is tartoznak. A nyalkaiakéhoz hasonló szolgáltatásokra kötelezett iparosok (artifices): Neurent, Vendeg és Scega, kik rokonságukkal együtt 5 szálláson élnek. Épígy a kovácsok is, u. m. Runoz és Zuguoso. Társaikéhoz hasonló kötelezettségek van a harangozóknak is; neveik: Pál, Vid, Kelemen és Mocha fiaival.

Lázi. Jobbágyságok: András, Joachim, Chobov, Dama; rokonságukkal 23 szálláson. Lovasszolgák: Hanta, Buna, Chumoz, Bulusoy, kik rokonságukkal 30 szálláson éltek. Szakácsok: Pentue, Echelleus, Tynlov, Ybrachyn és Porc, rokonságukkal 15 szálláson; szücsök: Jakab, Hetes, Sereda, Hegud, Bena és Repud, rokonságukkal 34 szálláson; bognárok (ácsok): Omodey, Pousa, Benka, rokonságukkal 6 szálláson; a hírnökök: Poth, Chegur,

Pousa, Vendegus, rokonságukkal 8 szálláson; udvarnokok: Torc, Sebe, János, Miklós, Zyridi, Keduelen, kik nemzetségükkel 34 szálláson élnek. Szántó szolgálk: Rescud, Crachin és Degive. Tartozásaik a nyalkai hasonfoglalkozásu népekével azonosak.

Varsány. Jobbágyok: Miklós, Cecunte, Pentue, Pethke, kik rokonságukkal 21 szálláson laknak s nyalkai társaik módjára szolgálnak. Vonyz, Gurgu és Burzu az ország határai között utazó apát után kötelesek bort fuvarozni, különben minden szolgai tartozásokra kötelezvék. Szakácsok: Rec, Queuerug, Zonorug és Tamás. Kovácsok: Chomov és Buzte fiaikkal. Bognárok: Guzu, Ereus, István, Benke, Zallas és Benedek fiaikkal. Vargák, kik máskép „tymar“-oknak is neveztetnek: István, Vodos és Vodu. Udvarnokok: Cenkes, Arpad, Galambos, Feud, Benedek, kik 30 szálláson élnek. Szántó szolgálk: Sumboth, Bocsa, Gune, Chencu, Cegreu fiaival, Sag, Fuyn, Gyrolt és Roman. A szomszédok közbeccsüje szerint e két falu határa (Lázi és Varsány) az erdők- és kaszálókkal együtt 50 ekényi; határos Asszonyfalva, Ylmar, Radi, a két Ság (?), Fuyn, Gyrolt, Liquiosian és Roman falukkal. A timárok egyéb munkára nem kötelezvék, de a többiek szolgálati kötelezettségei teljesen azonosak a hasonállapotu nyalkaiakéval.

Hegce (?). Miklós, Somboth, Campa és Mihály nevü udvarnokok lakják, rokonságukkal 8 szállást képezve. Tartozásaik nyalkai társaikéval azonosak; legelőn és kaszálón felül 100 hold földjük van.

Vének. Halászhok lakták, u. m. Poch, Gaalt, Ibus, Ekcsche, Jakab, . . . kik rokonságukkal együtt 70 szálláson élnek. Kötelesek az apát rendeletére hajóját kellő személyzettel ellátni s az ő költségén Szigetfőig evezni; míg ott időznek, ők végzik a hajós szolgálatot; visszajövet azonban az apát köteles lovat adni a hajók vontatására. Tartoznak továbbá a kolostor fonalából sajátkezüleg készített hálókival a megfelelő időben vizákat halászni. A konventtagoknak 40 tányér halat kötelesek szolgáltatni, t. i. naponként két igen jó darabot számítva egy-egy tányérkára. Az apátot azonfelül kötelesek élelemmel ellátni (descensus, procuratio), a kolostornak pedig szabad (azaz teljes) dézmát adnak. Azonfelül szt. Márton napjára egy harmadfü tinót, sört és eleséget szolgáltatnak. A

falu határa a Dunán innen 20, a túlsó parton pedig 5 ekényi; határos Gunu, Hueche, Guud . . . és Urucang (G ö n y ü; Heese, Vid, (Güd) és Szt-Iván) falvakkal.

Száva (Vének fölött). L o v a s s z o l g á k lakták 6 szállással, kik a nyalkaiak módjára szolgáltak. Földjök a véne-kivel közös határt képezett.

Alap. J o b b á g y o k : Leustah, Mortun, Ybrahyn, Pál . . . kik rokonságukkal 6 szálláson éltek. Szabadok, kik a kolostor költségén futárszolgálatokat végeztek. L o v a s j o b b á g y o k : Zumbur, Bul, Pál, Woska, . . . kik Somogyból és Szaláról saját szekereiken s fogatukon bort szállítanak; továbbá saját lovaikon, de a kolostor költségén futárszolgálatokat teljesítenek, az apátot pedig a falu egyéb lakóival közösen látják el élelmiekkel (descensus). A h a r a n g o z ó k n a k 8 szállásuk volt. K á p o l n a s z á l l í t ó k : Halaad, Gecha, Buchte, ... kik a harangozókkal együtt a nyalkaiak módjára viselték az állásukkal járó terheket. A szomszédok közbecsüje szerint földje 20 ekényi; határos Bőny és Magadia falvakkal.

Tényő. A k á d á r o k (bucardio?) 18 szállása az utazó apát részére . . . . fogatot adott (hiányos); a közéjük szálló apát és kíséretének ellátásához a helységgel közösen adtak egy harmadfű tinót és egyéb szükségeseiket. S z ő l ő m í v e s e k is laktak itt (Syd, Pentuk, Mortun) a többek közt (az oklevél olvashatlan).

Szőlőson 14 szálláson dusnikok (exequiales) laktak, kik szt. Mihály napján egy tunella bort adtak . . . . és egy frisachi dénárt; szállásonkint futárszolgálatokat teljesítenek (hiányos) stb.

Táp. L o v a s j o b b á g y o k : Prych, Pál, Eldu és Mortunus. Saját lovaikon kötelesek szolgálni a kolostornak s egyéb szolgálatokra nem kötelezvék. S z á n t ó k : Manog és Ilba; két ekényi földjök a falu határában fekszik.

Heese. Ibrahym, Kelemen, Cheka és Sándor nevű j o b b á g y o k lakják, kik rokonságukkal együtt 9 szálláson élnek. A curialisek nemzetségéből származnak s azokká kell is lenniük, ha jóknak és hiveknek bizonyulnak; földjök szabad és örökösödési jogon birják.

Ásványtő. Szolgák: P . . . , Mortun és Karechin, kik

rokonságukkal 15 szálláson laknak. A kolostor birtoka 3 ekényi volt a kaszálón, nádason és a halászatokon kívül, melyekhez még Myler vize és öt malom is tartozott.

Sebesen Pentuc, Scerda és Mortum nevű szolgálak laktak fiaikkal s rokonságukkal; voltak azonkívül szántók is. A birtok 10 ekényi s sok alkalmas malomhelye volt a Rába folyón, mely Sebesnek neveztetik.

* * *

Ujabb urbéri
szabályozás
1240-ből.

IV. Béla az apátság népeinek ujabban felmerülő panaszára az apát, a konvent és a jobbágyok beleegyezésével ujjolag szabályozza (1240) az urbéri szolgáltatásokat. A Miklós nádor által ítéletileg körvonalozott terheket ismét enyhíti és itt-ott részletesebben is körülírja¹⁾. A király e szerint az „eneu“-nek nevezett közönséges (közös) szántás terhe alól teljesen felmenti az udvarnokokat. A havi élelemszolgáltatásra kötelezettek két szekeret adnak lisztszállításra s a szt. László oklevelében „különféle szolgálatokra kötelezettek“ az egyház ügyében utrakelő apát- vagy szerzetestársainak hat borfuvart adnak. A hálókészítők egy kenyeret kapnak. A somogyi és szalai borszállítás ügye oly módon szabályoztatik, hogy a szt. László oklevelében megnevezett falvak lakói közül két-két szállás jobb módu gazdája adja az ökröket és a szekeret, egy szegényebb harmadik pedig a szekerre ül és Szent-Mártonba szállítja a bort. A dézma dolgában (bor-, bány- és méhekre vonatkozólag) tett engedményt a király azzal indokolja, hogy saját udvarnokai sem kötelezvék dézmaadásra. A nádori ítélet egyéb pontjait továbbra is változatlanul fenntartja.

Végül a király kijelenti, ha az említett népek a fönt-érintett kedvezményekkel be nem érik s az oklevélben körvonalozott kötelezettségeiket nem teljesítik, ez esetben fejüket megnyirvatván, örökös szolgaságra fogja őket kárhoztatni.

Háztartás és
munkafelosztás.

A győri székesegyház javai. A pannonh. apátság javainak jogalanlyául okleveleink rendszeren szt. Márton egyházát említik; épígy a győri püspök és káptalan birtokai is a „székesegyházi javak“ adománycimen szerepelnek. A XI. és XII. században a püspök, kanonokok és papnövendékek a szerze-

¹⁾ Árp. Uj Okm. VII. k. 96 l.

tes élet módjára még együtt laktak s közös háztartást vittek.¹⁾ A székesegyház javai — mint közös birtok — szolgáltak e háztartás alapjául. A birtok s a monostori háztartás szervezése legalább fővonásaiban kétségkívül megfelelt a pannonh. kolostor munkafelosztásának és birtokkezelésének. A püspök után a prépost a monostor főnöke; a szerzetes-intézménynek megfelelőleg a káptalani monostorban is volt dékán, olvasó, éneklő, őr. és iskoláskanonok stb. A káptalanbeliek száma még a XVI. század elején is megközelítette a negyvenet.

Az egyházi birtok e kezekben is csak époly bő kamatokat hozott a hazának, mint a birtokos rendek körében. A székesegyház disze, az istenitisztelet fénye, majd utóbb a külön épülő püspöki és káptalani udvarházak egy részről tápot adtak a szorgalmi foglalkozásoknak, más részről jobb műizlést s fejlettebb műipart feltételeznek, vagy legalább fejlesztőleg hatnak helyi iparunkra.

A püspök és káptalan közös életmódja a XII. század óta lassankint megszűnik. A püspöki és káptalani javak elkülöníttetnek, amennyiben a püspök a fekvő javak és dézmajvédelmek egy részét átengedi a káptalannak, melynek egyes tagjai szintén külön vesznek ki illetékeket és önálló háztartást visznek. A régi viszony némi megőrzésére a püspök kötelezi magát, hogy évenként bizonyos ünnepeken megvendégeli az egész káptalant; később e kötelezettség helyett ingatlannal kárpótolja a káptalant. A győri püspöki és káptalani javak ily elkülönözése már a XIII. század első felében megtörtént; a közös lakomák azonban a nagyobb ünnepeken ezután is megtartattak.²⁾

Nemesi háztartás. A közös minta alapján történt birtokrendezkedés és szervezés természetes következménye, hogy a világi urak háztartása lényegében a föntebbiekhez hasonlított. A földesur vagy tiszteje udvarán élő szolgák képezik a belső cselédséget, mely részben az udvarházban (curia), részben a konyha, kert, pince, műhelyek, istállók, juhaklok, csürök és egyéb gazdasági ágak s épületek körül végezte teendőit. Ruházatuk- és ellátásukról a földesur gondoskodott. A külső cselédség a földesuri curia körül lakott s a mezőgazdasági teendőkkel fog-

Nemesi ház-
tartás.

¹⁾ V. ö. Lányi: Magy. Egyháztörténelem. Átdolg. Knauz M. I. k. 365—372 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 219 l.

lalkozott. Nyers alakban kapták ellátásukat, melyhez tán még némi marhatartás és egy darabka föld is járult.

A nagybirtokosok — mint fentebb említők — szintén alattvalóik köréből kinevezett tisztviselőkre bízta uradalmaik s a háztartás különböző ágainak (tárnok, majoros, ispán, sáfár, pincemester, kamarás stb) vezetését; de a háztartás legfőbb s gyakran a legkisebb részletekre is kiterjedő vezetése a földesurnő kezeiben van központosítva. Legalább későbbi századok adataiból ezt következtethetjük. Az uradalmak központi szervezete kisebb kiadásban megfelel a nemesi udvarhely szervezetének.

Főbb nemeseink lakosztályaiban az alsóbb szolgálatot a szolgálóosztály köréből vett cselédség, az ur és urnő, továbbá a vendégek személye körüli szolgálatot nemes fiúk és leányok teljesítették, mely szolgálat még a XVI. század folyamában is a divatos nevelési rendszer egyik kiegészítő része volt.¹⁾

Dézma. A termelő gazdasági rendszer dacára — hazánkban az anyagi virágzás főfeltételei: a szabad föld és birtok, a szabad munka és forgalom, a tőke és productiv erők a XIX. századig nem találtak kellő méltatásra.²⁾ Az urbéri szolgáltatások csak a szolgálóosztályt terhelték; de voltak még egyéb súlyos terhek is, melyek egyáltalán nyomasztólag neheztek a föld- és szőlőművelésre. Ilyen volt a dézma (tized) és a hegyvám.

A dézma eredete és jogalánya.

Szt. István és utódai a nyugati kereszténység példájára s a szt.írás alapján ruházták fel az egyházat a tizedjövdelemmel.³⁾ IV. Béla alatt hazánk egyes részein német módon is szedtek dézmát, vagyis csak a tizenkettedik részt.⁴⁾ A magyarok és tótok tizedrészt adtak. Az egyházmegye összes termékeinek, sőt a kir. jövedelmek tizede is a püspökséget illette.⁵⁾ Kivételesen azonban megtörtént, hogy királyaink a kolostorok javain sze-

¹⁾ Hazai emlékek irányában némi általános tájékozásul e korra v. ö. Maurer id. m. II. k. 387 s köv. l.

²⁾ Dr. Kautz Gyula id. m. 67—97 l.

³⁾ III. Béla (1190) Mózes és az evangéliumi törvényből származtatja a dézmaadás kötelmét. Koller: Hist. Episp. Quinq. I. p. 298.

⁴⁾ F. C. D. V. vol. 3. p. 41.

⁵⁾ Colom. D. L. I. 25. c.

dett dézmát a kolostor részére tartották fönn. Szt. István a pannonn. alapító oklevélben a somogymegyei összes dézmát (a föld összes termékeiből, marháiból és adónemekből) az apátság részére köti le.¹⁾ Az apátság egyébiránt győrmegyei birtokain is gyakorolta dézmaszedési jogát. Szt. István a bakonybéli apátság dézmaszedési jogát a birtokain élő összes népekre kiterjesztette.²⁾ III. Béla (1190) a pécsi egyházmegye összes lakosságát, rangkülönbség nélkül — minden javaik után dézmaadásra kötelezte a püspök részére.³⁾

Csak a király és nemes urak szántó szolgálaira nézve (kik helyett ugysis uraik adnak dézmát) tesz kivételt; de ha a király elajándékozta őket, szintén kötelesek a teljes dézmaadásra, épugy mint a királyi vagy nemesi birtokon élő többi szolgálai néposztályok. Aki Mária tisztulásáig legalább részben nem rója le dézmatartozását, annak földje a király javára elkoboztatik, ki az egyházat a hátrálékos dézma dolgában is ki fogja elégíteni.

A lelkészek és apátok, ha nem voltak kiváltságos állásuak, szintén dézmát adtak azon püspöki egyház részére, melynek területén birtokaik voltak. Épugy a más földjén élő szabadok is. A dusnikok azonban csak saját papjoknak adtak dézmát; az egyház egyéb szolgálai rendesen 3 denárt fizettek lelkészöknek dézma fejében.⁴⁾

A szolgálalapotuak dézma kötelezettségére vonatkozó adataink különben igen eltérők. Ugy látszik nem mindenütt

¹⁾ Fehérpataky L. id. m. 22 l . . . *supranominati comitatus decimationem de omnibus negotiis, praediis, terris, vincis, segetibus, vectigalibus, vinumque hospitum, quod in praediis eorum excresceret, ne parochiano Episcopo pertinere crederetur . . .*

²⁾ *Populus quoque eidem loco subiectus, et omnes supervenientes hospites . . . decimas de vino, de segetibus siue aliis nascentiis et de pecudibus vel animalibus nulli Episcopo dent, nisi proprio monasterio suoque Abbati.* F. C. D. I. p. 329.

³⁾ . . . *videlicet de omni frugum genere, scilicet tritico, siligine ordeo, avena, milio sicut horrea continent, eorundem leguminum prorsus genere nullo excepto. Item de vineis, seu de vino, de molendinis, de armentis equorum seu equacia, de aquis et hedis, de porcis, de apibus, de anseribus et gallinis cum sub cutellaribus denariis arearum plenius persolvendis.* Koller Prolog. Hist. Ep. X. p. 137.

⁴⁾ L. Ladisl. D. L. I. c. 27. 30, Coloman. D. L. I. c. 25, lib. II. c. 5. Endlicher: id. m. Capitula Synodalia p. 375.

adtak teljes dézmát s e tartozásaik tekintetében a szokásjog adott irányt, amennyiben némely helyen „szabad dézmát” adtak, mi alatt valószínűleg teljes dézmát kell értenünk. A pannonh. apát 1212-ben arról vádolja a veszprémi püspököt, hogy a kir. ijászoktól és a besenyőktől egész dézmát vett.¹⁾ Miklós nádor a pannonh. apátság udvarnokait felmenti a bor, bárány és méhek után (1226) járó dézma alól, IV. Béla király (1240) e mentességeket azon indokból erősíti meg, hogy ezt a kir. udvarnokok sem szokták volt megadni.²⁾ Tecus, a besenyői egyháznak dusnikul hagyta Urug nevű szolgáját és egyebek közt rendeli, hogy a dézmát a szolgálaltapotuak módjára adja meg a papnak t. i. két cubulus gabonát és egy tyukot.³⁾

A király és nádor a tized huszadát, a beszedésnél közreműködő főispán pedig annak századrészét vagy szállásonkint két dénárt kapott.⁴⁾ Azonfölül a dézma negyed, nyolcad vagy tizenhatod része az illető község lelkészét illette.⁵⁾

A dézma behajtását szabályozó törvények.

A dézma behajtása sok surlódással és pörösködéssel járt, habár az egyház annak beszédésében mindenha kiméletet és könyörületet ajánlott. Az egyháziak a behajtással járó kellemtelenségektől olykép igyekeztek megmenekülni, hogy utóbb bérbe adták vagy pénzül váltatták meg a dézmát. Az aranybulla fentartja a királyt megillető huszadrészt s az egyháziakat a dézmának természetben való behajtására utasítja.⁶⁾ A dézma alá eső terület „köz”-ökre (kees, cultellus) volt fel-

¹⁾ Kollár. Amoenitates II. p. 108.

²⁾ Árp. Uj Okm. VI. k. 439 l. u. o. VII. k. 97 l.

³⁾ Registr. Varad. Endlichernél p. 726 (341.) IV. László kir. (1288) szepesi kutyapecéreit és madarászait a földjeik után járó nagyobb és kisebb dézmaadásra kötelezi, (tam maiores, quam minutas in frugibus . .) F. C. D. V. vol. 3. p. 402.

⁴⁾ Kollar id. h.; F. C. D. III. vol. 2 p. 216. Haz. Okm. III. k. 6 l. A királyok azonkívül ugylátszik zabdézmát is kaptak, 1222: 21. tez. „Episcopi super praedia seruiencium equis nostris decimas non dent, nec ad praedia regalia populi eorundem decimas suas apportare teneantur.” Endlicher id. m. p. 415.

⁵⁾ S. Ladislai D. L. I. c. 33; Endlicher id. m. p. 357 (61) Belae IV. regis constitutio de Decimis 1255. u. o. id. m. p. 487. (1) quod quarta pars quarte partis omnium decimarum ad sacerdotes pertineat, tres vero partes ad rectores seu magistros canonicos videlicet ecclesie cathedralis . . . Lányi-Knauz: Magy. Egyházt. 377 s. köv. ll.

⁶⁾ 1222: 20. és 1231: 29. tez. Endlicher id. m. p. 415 és 432.

osztva, pl. Komáromköz, Rábaköz stb., melyek mindegyikében más dézmaszedő működött.¹⁾

A dézmabehajtás körüli módozatokat országos törvényeink több ízben szabályozzák. Szt. István törvénye szerint az, aki a tizedet eltagadja, kilenc részt köteles adni. Aki a püspök részére elkülönített tizedet ellopja, mint tolvaj bűnhődjék s a birság egészen a püspököt illesse.²⁾ Szt. László (1092) dézmaszabályozása szerint³⁾ a püspök embere (pristaldus) a dézmaadó egyszerű bevallása, vagy ha nem bizik meg benne, esküvállás alapján szedje be a dézmát. Ha az illetőt hamisesküvésről vádolják, a király, a püspök és a várispán pristaldusa vizsgálják meg az illető természetét. Ha vétkesnek találtatik, kilenc rész legyen a püspöké s csak a tizedik részt hagyják meg a hamis bevallónak. Azt, aki hamisan vádol, ha nem képes magát (a bíró által kiszabott birságon) megváltani, rabszolgául adassék el (de gyermekei ne bűnhődjenek). A dézmaszedés határideje karácson ünnepe. Az atyjával együtt élő fiu vagy szolga együttesen adnak dézmát; ha azonban saját tűzhelyükön élnek, mindenből kötelezvék dézmaadásra.

Ha valaki makacsul vonakodnék megvallani a reá eső dézمامennyiséget, akkor a pristaldus megbízható tanuk előtt mondja ki, hogy mennyit tart méltányosan vehetőnek. A kender- és lenből annyit vegyen, amennyi a markába fér, ha ujjait a földhöz szorítja. A szemes jószágból 10 csübör után a pristaldus semmit se vegyen; de ha 20 csübörre való vagy többje is van az illetőnek, az már dézma alá esik.

III. Endre törvényei szerint⁴⁾ a nemes egy ekealja után egy fertót, népei pedig egy kereszt vagy kepe, (capecia, melynek mennyiségét nem ismerjük, de a mainál mindenesetre jóval nagyobb volt) után egy pondust fizessenek dézma fejében. A dézmaszedő a várispán emberével végezze tisztjét. Szt. Márton napjáig a nép esküje, azontul pedig a dézmaszedő esküje adjon irányt a dézmálásban. A bordézmát szüretelés-kor must alakjában kell behajtani; ha későbbre halasztják, az illetők csak a must árát kötelesek megadni.

¹⁾ Pl. F. C. D. IV. vol. 2. p. 102. és a győri kápt. számadó jegyzőkönyvei.

²⁾ Decr. L. II. c. 52.

³⁾ Decr. L. I. c. 40.

⁴⁾ 1291 : 21. tcz. Endlicher id. m. p. 618.

A püspöki dézmaadás kötelezettsége alól idővel sokan teljes vagy részleges mentességet nyernek. III. Ince pápa pl. 1209-ben megint a győri püspököt, hogy a keresztes vitézek és szolgáltaiktól ne szedjen dézmát.¹⁾ Királyaink a dézmaszedésnél használt mértéket is szabályozták. Így IV. László (1279) rendelete szerint a veszprémi káptalan Fehérmegyében csak az esztergomi káptalannál szokásos mérték szerint vehette meg a tizedet; ennek cubulusa (mérő-féle) pedig négy tenyér, két ujj és egy hüvelyk mélységű volt. Egy kepe (vagy kereszt) buza után csak egy cubulust, a rozs, árpa és zab után azonban két cubulust volt szabad venniök. A bordézma mértékeül a három tenyér, két ujj és egy hüvelyk mélységű cubulust kelle használniok.²⁾ Csehországban a XI. században egy rakás (acervus) gabona 50 kévéből állott; két ily rakás gabona helyett a XI. század óta két csapott mérőt vettek dézmául. A cseh mérő öt tenyér és 2 ujj mélységű volt.³⁾

Sigillaris dé-
nárók.

Hegyvám. Szt. István a nyitrai káptalannak Tormos falun (Nyitra folyó mellett) bordézmát adott a hegyvám jogával; ez tehát már szt. István idejében szokásos volt s utóbb a földesuri jogok kiegészítő része lett⁴⁾. Margit (a XIV. század elején) egyebek közt a nagyécsi és pázmándi hegyvám felét a pápói prépostságnak adományozza.⁵⁾ A dézma és hegyvám jogához tartoztak az ugynevezett sigillaris dénárók (bélyegpénz), miket közönségesen a szürettől szt. Márton napjáig szedtek. A bort t. i. csak akkor volt szabad a hegyből elszállítaniok, ha az illető bizonyos megállapított mennyiségű dénárért pecsétet vagyis engedélyt nyert, annak jeléül, hogy a dézma címén az egyháznak, a hegyvám címén pedig a földesurnak eleget tettek.

Zech Miklós országbirónak a régi gyakorlatra hivatkozó ítéletéből (1356) kitűnik, hogy a pannonh. apátság is gyakorolta a hegyvám jogát. Az országbíró ítéletében olyképp szabályozza az apátsági hegyvámot, hogy a szentmártoni hegyben szüreteléskor — a bordézmán felül — minden tunella bor után a hegyvám címén 36 dénárt, a metszés idején pedig minden szőlő után 16 dénárt vagy ezzel felérő ajándékot szabad venni

¹⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 84.

²⁾ Árp. Uj Okm. IX. k. 243 l.

³⁾ Jirecek id. m. 29 l.

⁴⁾ F. C. D. I. p. 285.

⁵⁾ F. C. D. IX. vol. 4 p. 267, 356.

minden másutt lakó, tehát nem az apátsági alattvalók köréhez tartozó szőlőtulajdonosoktól; következőleg a szóban forgó Albert mester- és őrsi jobbágyaitól is.¹⁾ Épily értelmű ítélet hozatott (1358) Némai Lőrinc, Gugi Farkas és Mindszenti Miklós szőlei érdemében²⁾. Nyulon és Henhalmon is (a nyuli szőlőhegyen) N. Lajos (1349) oklevele szerint az apátság századok óta gyakorolta dézmaszedési és hegyvám jogát; bélyegpénzt is szedett.³⁾

Iparunk általános jelleme. A termelés átalakító és értékelő ága, t. i. az iparos termelés az Árpádok első századaiban házi jellegű, amelyet a földhöz kötött szorgalmi osztály vagy a vár, vagy földesura érdekében üzött. A földművelő kézműves volt s viszont. A kolostorok műiparos tevékenysége, a pannonh. apátság birtokszervezete s népeinek szolgáltatási viszonyai elég tájékozásul szolgálhatnak nemcsak földművelési, hanem kézműiparunk általános állapotára is. A mezőgazdaság és kézműipar kiegészítik egymást; ámde úgy az ipar mint a kereskedelem a földművelés érdekeinek szolgálatában áll. Míg a céhek mindig több mestert egyesítenek kebelökben, addig a kolostorokban és a földesuri udvarban élő iparosok közül mindig csak az egyes iparágak vezetői említetnek a „mester“ név alatt. Világi birtokosok udvarában a fonóházak és egyéb iparosok mestereikkel együtt a gazdatiszt, udvar- vagy tárnokmester hatásköre alá tartoznak. Lakást, ellátást, ruházatot mindannyian a földesuri udvarban kapják (még a későbbi századokban is); azonfölül azonban a főbb tisztviselők módjára

Házi ipar.

¹⁾ Pannonh. Itár. Caps. 22. lit. H.

²⁾ U. o. caps. 19 lit. Cc.

³⁾ U. o. caps. 11 lit. K. és L. A hegyvám természetét még világosabban tünteti föl a pozsonyi káptalan (1325) oklevele, mely szerint a pozsonyi polgárok, minthogy földesuri birtokon voltak szőleik, a földesurakkal a hegyvámra nézve következő egyességre léptek: Minden polgár szőleje után tavaszkor 40 dénárt ad a földesurnak s 2 dénárt a lajstromozónak, melynek lefizetése után szabadon foghatnak a tavaszi szőlőmunkáláshoz. Szüretelés előtt minden egyes szőlő után ismét 80 dénárt, a lajstromozónak pedig 2 dénárt fizetnek; azonfölül a teljes hegyvám fejében minden szőlő után adnak még két akó bort a rendes mérték szerint és 8 dénárt. A szüretelést 3 nappal előbb be kell jelenteniök a földesuraknak vagy tisztviselőiknek, kiknek e bejelentés alapján engedélyt kell adniök. Mikor a bort elszállítják, minden egyes, 16 akónál csekélyebb tartalmu tunella után hat dénárt, 20—32 akós tunella után pedig tizenkét dénárt kötelesek fizetni. F. C. D. VIII. vol. 2 p. 375.

utóbb pénzben vagy természetben is kaptak bizonyos évi járulékot épúgy mint Németországban.¹⁾

Az iparos letelepedhetése egyébiránt a földesuri birtokon a legujabb időig a földesurak engedélyétől függött, kitől ipartermékei fejében földet kapott vagy egyéb kedvezményben részesült.

Egyes királyaink szt. István óta ugyan fő gondjaik közé sorozták az összes termelési irányok fokozását; ámde a nemzet jelleme, mely a vitézséget, a hősi érdemek útján való birtokszerzést tekintette csak becsületes foglalkozásnak, míg az adás-vevést nem nemes, szolgai foglalkozásnak tartotta; a közállapotok hanyatlása s a szorgalmi osztály visszas társadalmi helyzete, a lakosság gyér volta, az általános műveltség egészben véve — még alanti foka s vele a társadalmi igények, tehát a fogyasztás csekélysege, a fonák vámrendszabályok: megannyi akadályai valának az éledező ipar- és kereskedelemnek.

Városi ipar.

Az őstermelési irány még a városokban is túlsúlyban van ugyannyira, hogy pl. Győr városa egész a XVIII. századig lényegében földműves jellegű.²⁾ A polgárság jólétének alapja nem műiparában, hanem földbirtokában rejlik. V. István királyt e felfogás vezérli, midőn Győr városát birtokadományyval (Malomsok) gyarapítja. Csak a földművelés gyarapodása-, a vendégek sűrűbb letelepedése- vagyis a városi élet fejlődésével alakulnak át lassankint viszonyaink. A szorgalmi osztályok foglalkozási körükre nézve mind jobban különválnak; a timárok vagy vargák pl., kik eddigelé nemcsak készítették, hanem fel is dolgozták a bőrt, lassankint csizmadiák- és szíj- vagy nyereggyártókra és egyéb önálló iparágakra oszlanak. A finomabb bőrtöket az irhások, az erősebb minőségűt továbbra is a timárok (vagy vargák) készítik s részben fel is használják stb. A földművelő veszi vagy becseréli szükségleteit az iparostól s ez viszont. E fejlődés folyamának természetes következtése, hogy a földesuri iparszolgáltatások idővel nálunk is pénzbeli adózásokra változtak.³⁾ A céhrendszernek

¹⁾ V. ö. Maurer id. m. B. II. 316—358.

²⁾ Még az 1870-ki népszámlálás szerint is hazánk összes lakosságából 32·85%, ha pedig a bányászatot és az önálló foglalkozás-nélkülieket (kiskorúak) nem számítjuk, 68·5% az őstermelésből kereste kenyerét. Keleti K. Hazánk és népe. Más. kiad. 58, 142 ll.

³⁾ V. ö. Maurer id. m. B. II. 325 és köv. ll.

azonban még semmi nyomát sem találjuk Győrött. A Győrmegye területén átvonuló keresztes hadakkal és zarándokokkal való sűrűbb érintkezés, Győr város szerencsés fekvése és közelsége a polgáriasult nyugathoz, a közlekedés aránylag kevesebb nehézségei mindenesetre jótékony hatást gyakoroltak a szorgalmi foglalkozásokra.

Az istenitisztelet és egyházi szerek fénye, az uri osztály növekvő fényüzése ruhában, butorokban és ékszerekben szintén fejlesztőleg hatott a hazai iparra;¹⁾ mindamellett a vám-szabályok kétségtelenné teszik, hogy az élet finomabb igényeit illetőleg hazánkkal együtt Győrmegye is csak állandó fogyasztója maradt a külföld iparának.²⁾ Győr város nagyobb. foku iparos tevékenysége és tömegesebb termelése tán az ötvösségen kívül — jobbadán csak a durvább minőségű szövőiparra, bőr- és szőrneműekre, valamint a kovács, ács és fával dolgozó egyéb mesterségekre szorítkozhatott.

---

¹⁾ Engel. Geschichte des Ungr. R. I. 256.

²⁾ V. ö. Weisz: Kostümkunde vom 4—14. Jahrh. 529—530, 541—552.

III.

Kereskedelem.

A jólét minden tényezőinek okszerű kifejtését akár az anyagi, akár a szellemi téren, hasztalan várjuk e kortól. Az államfők és a törvényhozás korlátolt gazdasági belátásának róható föl, hogy hazánk még legszerencsésebb napjaiban sem emelkedhetett felül a középszerűsége; holott kedvező fekvése s Dunája által az átmeneti kereskedelem egyik fő- és állandó tényezőjévé küzdhetne volna föl magát.

Pénzügyi vi-
szonyok.

Az egész Árpádkoron át az anyagi jólét fő forrása a föld; a rajta élő szolgák s a baromállomány száma elhatárolók a vagyonosság kérdésében. Nagyobb mérvű pénzgazdaságról alig lehet szó. A forgalomban levő csekély mennyiségű pénz értékét a marha értékével pótolják és fejezik ki, úgy hogy régibb nyelvünkben a „marha“ szó általánosan elfogadott kifejezés az ingó vagyon jelölésére, mely rendesen csak a földbirtok járulékaként jelentkezik. A nemes érceket súlyok szerint mérik és használják föl az árkiegyenlítés eszközüül. A termelést és fogyasztást közvetítő kereskedő még a vámot is sokszor nem pénz, hanem árucikk alakjában fizeti le.¹⁾

III. Béla uralkodása óta a forgalom levő lemezpénzt²⁾ évenként beváltották; e beváltást azonban a kormány mindig bizonyos nyereséggel eszközölte, amennyiben a kopott pénzért annak eredeti kibocsátási értékénél kevesebbet adott az új pénzből, mely beváltási rendszer a kamara haszna neve-

¹⁾ Kovachich: Vestigia Comitiorum p. 120.

²⁾ V. ö. Rupp J: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. Árpádi korsz. 76 l.

zetü állandó adóhoz vezetett.¹⁾ Ha t. i. nem vertek új pénzt, a kamara hasznát egyenes adó alakjában rótták ki; az 1298. 31. teikk²⁾ szerint azon nemes ember, ki a birtokán tartott vásárban a pénzbeváltást nem engedí meg, elveszti vásárjogát s azonfelül a birtokán levő szállások mindegyike után 20 denárt vagyis fél fertót kell fizetnie. Tehát ez utóbbi összeget némi irányadóul tekinthetjük a beváltás helyett kivetett egyenes adóra vonatkozólag.

Szt. István korában a gira (=márka) 4 pensát, pensáját 45 dénárral számítva 180 denárt tett. T. i. egy tinó értéke $3\frac{3}{4}$ solidus, egy solidus pedig 12 dénár, következésképpen egy tinó ára 45 dénár vagyis egy pensa³⁾. I. Béla alatt a gira 5 pensát, egy fertó vagy pensa 40 denárt, a gira tehát 200 denárt ért⁴⁾. I. Béla (ki a byzanci pénzlábot fogadta el s a magyar súlymérték megalapítója) dénárja 1·250 gramm, tehát a budai gira =250 grammal s így megközelítette a bécсит (281·378 gr.); beltartalmát tekintve mai értékben =25 frt 32 kr. A dénárok száma és értéke egyébiránt azok nagysága és nemes érc tartalmához képest változik s ehhez képest módosul természetesen a gira értéktartalma is.

A XIII. században a byzancin kívül leginkább a frisachi ezüst s a florenci arany pénz volt nálunk forgalomban Schönvizner szerint⁵⁾ egy arany gira a XIII. században 4 aranyforint értékű volt. A pondus értéke = 3 garas (egy garas = körülbelül 6 dénárral⁶⁾) vagy 5 frisachi dénárral.⁷⁾ Hazai veretű pénzeink között hasztalan kerestünk egyöntetiséget. A kamara-grófok egy gira tiszta ezüsből különböző mennyiségű és vegyítékű, tehát változó értékű dénárokat verettek; a pénz sokfélesége következtében pénzváltókra volt szükség, kik ismét a nép kárával nyereszkeskedtek.⁸⁾

Az ország tőkeereje, a kereslet és kínálat közötti viszo-

Üzlet.

¹⁾ V. ö. Dr. Thallóczy L.: A kamara haszna I—32 l. Dr. Kerekgyártó Árp. id. m. 393 l.

²⁾ Endlicher id. m. p. 638.

³⁾ Dr. Thallóczy id. m. 31, 32 l.

⁴⁾ Kerekgyártó id. m. 472—474 l.

⁵⁾ Not. Hung. rei numm. p. 156.

⁶⁾ A pondus egyébiránt szintén változó értékű F. C. D. VIII. vol. I. p. 604, 605; u. o. III. vol. 2 p. 412.

⁷⁾ U. o. III. vol. 2. p. 232.

⁸⁾ Horváth M. A műipar s keresk. tört. 61 l.

nyok, az áru minősége, a termelési költség stb. elhatározó tényezők az árak kérdésében. Okleveleink azonban még az eladó földbirtok mennyiségét és minőségét sem jelzik elég részletesen; annál kevésbbé tudjuk magunkat tájékozni a fentebbi kérdésekre vonatkozólag.

Nemesi és városi ingatlannak eladása hiteles helyen történt és okmányilag bizonyított. Egyébként a felek kölesönös beleegyezése volt fő feltétele a szerződésnek, melyben a rokonok vagy egyéb jogigénylők hozzájárulása is jelezte az eladó az átengedett tulajdonjog érdemében rendesen magára vállalja a szavatosságot is. A szó- és írásbeli szerződés megkötéséhez ősi szokás szerint valószínűleg Győrme gyében is az „Ukkon“-pohár felmutatása vagyis az áldomás járult mint törvényes bizonyosság.¹⁾ Legalább a Hegyalján még 1660-ban az írott szerződést is ily áldomással erősítették; magában a szerződésben névszerint felemlítik az Ukkon-pohár felmutatóját vagy a „boráldó“-t.²⁾

Árak.

A forgalomban levő pénz csekély volta annak értékét rendkívül emelte. III. Béla a keresztes hadak átvonulásakor (1189) olykép szabályozta az árakat, hogy 100 lóra való takarmány vagy négy igen jó ökör ára egy gira legyen;³⁾ a gira tehát a mai árak szerint legalább 600 frt értéknek felel meg. Magdolna asszony (1137) 30 pensáért (mi a fentebbi kules szerint manap mintegy 3600 frt értéknek felelne meg) vesz egy ekényi földet három mansióval.⁴⁾ Tamás, győri kanonok, Nuloston fekvő 10 ekényi földjét 25 szőlővel 20 gira dénárért adta el (1271) a pannonh. kolostornak.⁵⁾ A poki monostor Gyarmat falut minden járulékaival 50 gira bécsi dénárért adta el (1271), minden girában 10 pensát számítva.⁶⁾ A Koppán nemzetségből származott Jakab Nagy-Écsen 30 hold szántóföldet (a curiával, kaszálóval és a határos erdővel)

¹⁾ Hunfalvy J. Magyarország Ethnogr. 242—247 l. A finn ukko jelenleg a ház gazdáját jelenti; hajdan a pogány finnekél az időjárás és termékenység főistene vala, s a tavaszi vetések alkalmával Ukko poharából áldozának.

²⁾ Az áldomást mint régi szokást és törvényes bizonyosságot Verbóci is felemlíti Tripart. P. III. tit. 34. 1611. Debrecen.

³⁾ Horváth M. Magy. tört. I. 448 l. 1871.

⁴⁾ F. C. D. II. p. 91.

⁵⁾ Pannonh. ltár. Caps. 3. lit. N.

⁶⁾ Árp. Uj Okm. III. k. 266 l.

s az általa ültetett szőlővel együtt 24 giráért adta el Csitváni Egyednek.¹⁾ Negyven kereszt dézmagabonát 1295-ben egy giráért adtak el; a ló középára a XIII. században két és három gira között ingadozott.²⁾

A győri háztelkek árara vonatkozólag némi tájékozással szolgálhat IV. Béla birtokcseréje, midőn (1242) Renaldnak, Wyrunc mester fiának két győri háztelkekért Tarjánon egy ekényi földet adott cserébe (erdővel, szőlőkkel és kaszálóval), mely föld lakatlanul állott.³⁾ Veszprémben (1237) egy házhely (locus curiae) a szt. Tamás mezején egy fertó hián 3 ezüst girán kelt el.⁴⁾

A szállítási eszközök és mértékek szintén jelentékeny szerepet visznek a kereskedelem terén. Alig szenved kétséget, hogy kereskedelmi célokra megvasalt szekereket használtak. Nagyobb terheket közönségesen a „Mása“ nevű szekéren szállítottak. A szekér nagysága és teherképesége adott irányt a megvámolásnál. Győr dunamelléki fekvése s a kereskedelemben való részvétele föltételezi, hogy hajókkal, mint legolcsóbb szállítási eszközökkel kellőleg el vala látva. Alakjokról nincs biztos tudomásunk; a hajóknak lóval való vontatása már ekkor is gyakorlatban vala.⁵⁾

Valamint a terület-, úgy a súly- és ürmértékekre vonatkozólag is hasztalan keresünk valamely biztos számítási alapul szolgáló mértékegységet. I Béla ár- és mértékszabályozása dacára⁶⁾ — ahány város, ahány káptalan vagy kolostor volt, ugyanannyi különböző mérték is vala használatban.

Igy volt ez a külföldön is. A garambenedeki apátság alapító levelében (1075) egy három esőbör tartalmu „modius“ fordul elő⁷⁾. A N. Károly által elrendelt modius 45 libra (római font) vagyis 22 lat és 1¹/₂ nehezék súlyu volt.⁸⁾ Súly-

¹⁾ Haz. Okm. V. k. 80 l.

²⁾ Dr. Kerékgyártó Árp. id. m. 453. 455 l.

³⁾ Árp. Uj Okm. II k. 145 l.

⁴⁾ U. o. 76 l.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. II. k. 15 l.

⁶⁾ Thuróci Chron. H. c. 45.

⁷⁾ F. C. D. I. p. 432.

⁸⁾ N. Károly idejében egy modius gabona egy denár (170 gramm); egy tyuk ¹/₂ denár, egy ártány középára 4—5 és egy disznóé 11 denár (Inama-Stern. id. m. 1, 59, 471 ll.).

mértékül e librát és a gira súlyát használták, mely súlymérték egyébiránt szintén ingadozónak bizonyul. A garla vagy garletta ismeretlen mérték.

A szerecsenbeliek, kik a kajári határt részben lefoglalták, a pannoni. apátság irányában a király előtt (1171) a következő kötelezettségeket vállalták: Évenként minden ház egy csőbör mézet és 5 cubulus buzát ad és pedig a nagy cubulussal, melyet a király saját ökleivel megmért s őrzés végett Pannonhalmára küldött.¹⁾ A kis és nagy cubulus okleveleinkben gyakran említették.²⁾ Azonban sem e cubulusnak, sem pedig a csőbör-, akó- vagy tunellának (átalag) ürtartalmát nem tudjuk meghatározni.³⁾ Az átalag tiz, husz sőt harminc akót is tartalmazott.⁴⁾

A zsidók helyzete; a tőke üzleti joga.

A tőke és munka a nemzetgazdaságban oly tényezők, melyek egymást kölcsönösen támogatni hivatvák; pedig a munka és tőke nálunk sokáig alárendelt szerepet játszik;⁵⁾ kereskedelmünk sokáig főleg a csereviszonyon alapszik. Az ingó vagyon megalakulása és jogi szabályozása szoros összefüggésben áll a városi elem és a zsidók térfoglalásával és jogállapotuk szabályozásával.

Hazánkban a zsidók a középkorban aránylag kedvezőbb helyzetben voltak, mint Europa bármely más államában. A külföldön örökös üldözésnek kitéve s bizonytalanságban élve vagyonukat és életüket illetőleg — a mozgékonyabb természetű ingó vagyon után törekedtek. Pénzüzet volt már ekkor is főfoglalkozásuk s az általuk kívánt kamat sokszor megközelítette a 100⁰/₀. A tőke hatalmát nálunk is eléggé éreztették; de legalább országosan az Árpádok alatt nemcsak hogy nem üldöztettek, sőt a királyoktól nyert kiváltságokkal is sikerült biztosítaniok nagy kamatköveteléseiket.

Az uszora (usura) miként a romaiaknál úgy hazánkban is eredetileg a kamat jelentésével birt. Utóbb a kereszténység a véték fogalmát kötö hozzá, úgy értelmezvén Mózes 5 k. 23. r. 19 versét: „kölcsön pénz ne adj uszorára az atyádfiának, se gabonát, se akárminemű egyéb mar-

¹⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 66. l.

²⁾ F. C. D. IV. vol. I. p. 193. 1240.

³⁾ L. pl. tentebb a dézmánál.

⁴⁾ F. C. D. VIII. vol. 2. p. 375. A csőbör vagy cubulus a XVI. században egy jelentésű. A győri káptalan számadási jegyzőkönyvei szerint a cubulus 10 pint, az akó pedig 32 pinnel.

⁵⁾ V. ö. Hajuik id. m. 254 l.

hát,“ — hogy a kölcsön megtérítésén felül még valamit követelni bűnös cselekedet. A középkori felfogás szerint a kölcsönkötésre csak a szükség kényszeríti az embert; a kamatkövetelés tehát nem egyéb, mint más inséges helyzetének kizsákmányolása, mi a felebaráti szeretet parancsával ellenkezik; annál is inkább, mert a hitelező e szerint minden fázadozás és munka nélkül növelhette vagyonát. Ezért az egyház a középkorban¹⁾ a temetést és végrendelkezési jogot is megtagadta s az egyházból is kirekesztette az ily bűnöst. A keresztény felfogás tehát a kamatkövetelést becstelenségnek bélyegezte, mely felfogás alól egyedül a zsidók és a szaracénok emancipáltak magokat.

Az ipar s kereskedelem fokozatos fejlődése, a kor haladó szelleme az uralkodó nemzetgazdasági eszmék körében is lényeges módosulásokat eszközölt. A kamat bér (census) majd *inter usurium* név alatt a középkor végső századaiban már használatba jött. A zsidók viszállásai folytán az egyház és a törvényhozás lassankint megszabta a törvényes kamatot; az ezt felülmúló összeget pedig az uzsora szóval jelölték.

A zsidók már a honfoglalás előtti időkben is laktak e hazában s többek közt rabszolgakereskedéssel foglalkoztak.²⁾ Társadalmi helyzetüket szt. László és Kálmán törvényhozással szabályozták³⁾; a hozott törvények a legtöbb esetben össze hangzanak az egyháznak zsidókra vonatkozó rendeleteivel⁴⁾. Szt. László törvénye szerint a zsidók eltiltatnak a kereszténnyel való házasságtól, ker. rabszolgát nem szabad tartaniok, földet birhatnak, de a vásár- és ünnepnapon dolgozó zsidó elveszti munka-eszközeit. Kálmán kir. külön zsidótörvényben szabályozza állapotaikat. E szerint :⁵⁾

1) Zsidó akármilyen nyelvű vagy nemzetű keresztény rabszolgákkal ne merjen kereskedni, vagy ilyeneket saját szolgálatában tartani; ha mégis teszi, meg kell fosztani a rabszolgától.

2) Ha keresztény a zsidónak vagy zsidó a kereszténynek két vagy három pensát érő kölcsönt ad: a kölcsönnevő zálogot adjon és pedig keresztény és zsidó tanuk jelenlétében, hogy a kölcsön eltagadása esetében a zálog és a felek tanui szolgáljanak bizonyosságul.

3) Ha azonban három pensánál többre megyen a kölcsön: amint főntebb mondva volt, a zálog- és tanukról gondoskodjanak; azonkívül

¹⁾ Can. 3. X. de usuris. c. 2. de usuris in 6.

²⁾ Vestigia Iudeorum. Pesti Napló 305 sz. 1880.

³⁾ S. Ladisl. D. L. I. c. 10, 26, Colom. Decr. L. II. c. 46, 48 a nemzettestbe lassankint beolvadt szaracénok vagy izmaelitáknak a zsidókéval körülbelől azonos állására, a 74. és 75. tcz. pedig a zsidókra vonatkozik. Corp. J.

⁴⁾ V. ö. Helmár Ágost: „A magyar zsidótörvények az Árpádkor-szakban“ című alapos értekezését a pozs. kir. főgym. értesítőjében 1879.

⁵⁾ U. o. 8—9 l. Endlicher id. m. p. 371.

jegyezzék föl az összeget s a tanuknak neveit; az írást erősítsék meg a hitelező és adós fél pecsétjével, hogy szükség esetében az írás és a pecsét segélyével az igazság felderíthessék.

4) Ha zsidó a kereszténytől vagy keresztény a zsidótól valamit meg akar venni: arravaló keresztény és zsidó tanuk előtt vegye meg az árut és az áruk valamint a tanuk neveit írják föl s az írást erősítsék meg a két fél pecsétjével; az írást a vevő tegye el jól, hogy, ha valamikor ezen árura nézve lopásról vádoltatnék, előmutathassa az — állítólag — lopott jószág urát és a fentnevezett tanukat, hogy a vád alól fölmentessék stb.

II. Endre korában a pénzügyi téren hatalomra kapott és zsarolásai miatt gyűlölt zsidók ellen hatalmas ellenhatás mutatkozik; a nemesség leszorítja őket a hivatalos működés teréről.¹⁾

IV. Béla alatt ismét a zsidók javára változik a helyzet. II. Frigyes császár példájára a király²⁾ századokra kiható kiváltságlevél alakjában szabályozza a zsidók jogait és köteleit, és ezzel az üzleti viszonyokat is. E szabályozás értelmében kiváltságolt közjogi állásra tesznek szert, külön (keresztény) bírások van, ki a zsidójog szerint ítél; a király különös védelme alá veszi őket, a király s kancellárja főhatósága alá tartoznak, minek fejében bizonyos évi adót fizettek a kamarának. A kiváltságlevél érdekesebb pontjai:³⁾

1) A zsidónak ingó vagy ingatlan vagyonára, pénzére vagy személyére vonatkozó perben nem szabad pusztán csak keresztényt vallasni a zsidó ellenében, hanem a keresztény mellett zsidó tanu is szerepeljen; kivéve ha a tényállás oly ismeretes és világos, hogy ahhoz kétség nem férhet s így bebizonyításra sem szorul. Ez szolgáljon általános irányadóul a kiváltságlevél minden egyes pontjára nézve.

2) Ha keresztény vádol be valamely zsidót, azt állítván, hogy zálogot adott neki és a zsidó ezt kétségbevonja, a keresztény pedig a zsidó pusztá állításának nem akar hitelt adni: a zsidó eskü által bizonyítsa be az — állítólag — neki elzálogosított tárgyra vonatkozó állítását és ez alapon mentessék föl a vád alól.

---

¹⁾ Endlicher. id. m. Andr. II. Reg. Decr. p. 415 (24); 1231: 31, p. 432; p. 436.

²⁾ Ki a bécsi izraelitáknak mint császári kamaraszolgáknak kiváltságot adott 1238. Hormayr-Wien B. II. 49. oklevél.

³⁾ V. ö. Endlicher id. m. p. 473; Helmár id. ért. 14—20 ll.

3) Ha a keresztény valamely zsidónak zálogot adott és azt állítja, hogy kevesebbet zálogosította el, mint amennyit a zsidó mond: a zsidó ezen zálogra vonatkozólag esküt mondjon, és amennyit eskü alatt bevall, a keresztény anynyit fizessen.

5) A zsidó felelősség terhe nélkül bármit (t. i. becsületes uton szerzett tárgyakat) zálogba vehet, kivéve az egyházi ruhákat, ha nem főpap adja zálogba, és kivéve továbbá a nedves és vérrel fertőzött ruhákat.

7) Ha a zsidó vagyonát és ezzel együtt a zálogot is vagy tűz vagy lopás vagy rablás által elveszítette és ha a zálogadó keresztény őt mindamellett bevádolja: a zsidó pusztá esküje alapján oldassék föl, kivéve azon esetet, ha a tény oly világos és köztudomásu, hogy bizonyításra sem szorul.

8) A zsidók között támadt viszálykodás és verekedés ügyében a városbíró ne merjen ítéletet hozni; e jogot csak a király vagy főkancellárja gyakorolhatja fölöttük. Főbenjáró vétség esetében a király maga magának tartja fenn az ítélőhozás jogát.

9) Ha a keresztény valamely zsidót megsebesít: a büns a királynak fizesse meg a szokásos birságot, a megsebesítettnek pedig tizenkét gira ezüstöt és a gyógyítási költséget.

10) Ha a keresztény valamely zsidót megöl, méltó büntetésben részesüljön és összes ingó s ingatlan vagyona a királyra szálljon.

11) Ha a keresztény valamely zsidót megver, de úgy, hogy meg nem vérzi: a királynak fizesse meg a szokásos birságot, a megvertnek (percussor áll valószínűleg percusso helyett) négy ezüst girát; ha pénze nincs, a király más büntetéssel sujtja az illetőt.

12) A zsidók országszerte szabadon járhatnak; senki se zaklassa vagy akadályozza őket ebben; ha a zsidó árut vagy más jószágot visz, mely után vámot kell fizetni, minden vámhelynél csak azt a vámot fizesse, melyet fizetne azon városnak valamely polgára, melyben a zsidó azon időben tartózkodik.

15) Ha a zsidó saját birája részére fizetendő birságra ítéltetett: 12 dénárnál többet soha se fizessen.

17) Ha a zsidó zsidót sebesít meg: a sértő fél saját birájának $1\frac{1}{2}$ girát fizessen.

22) Ha a keresztény a zsidótól visszaváltja a zálogot, de nem fizeti meg mindjárt a kamatot is: ezt egy hónap alatt meg kell fizetnie, különben ezen kamat az új kamattal növekszik.

24) Ha a zsidó az országnagyoknak jószágaira vagy okleveleire (melyekkel pl. birtokjogukat igazolhatták) pénzt kölcsönzött és ha ezt azoknak pecsétes kötelezvényével be tudja bizonyítani: a király odaitéli a jószágot a zsidónak és védelmezni fogja minden erőszak ellen. A király ki fogja eszközölni, hogy a zsidó a jószág jövedelmét mindaddig élvezze, míg valamely keresztény az összes, ily módon elzálogosított jószágokat ki nem váltja. A jószágon lakó keresztények fölött a zsidó semmiféle hatóságot sem gyakorolhat. (Komárom vára a XIII. század közepén zsidó kezében volt.)

26) Ha a zsidó a kereszténytől átvett zálogot már egy éven át magánál tartotta és ha ennek értéke a kölcsönzött tőkét és ennek kamatját fölül nem haladja: a zsidó mutassa föl a zálogot saját birájának s azután eladhatja.

27) Ha valamely zálog egy évig és egy napig a kikötött határidőn túl a zsidó kezében hagyatott, anélkül, hogy a jogfentartás megtörtént volna: a zsidó azontúl senkinek sem felelős többé a zálogért.

28) Senki se merjen zsidót saját ünnepén a zálog kiadására kényszeríteni.

30) Zsidó ellen a zsidók között keletkezett pörökben a zsidóbíró csak a zsidóiskolák jelenlétében szolgáltathat igazságot. (Vagyis: A zsidóbíró a zsinagógában összegyűlt és zsidó jogtudósokból alakított törvényszék elnöke volt; a jogtudósok a zsidó jog alapján mondták ki az ítéletet, melyet az elnök kihirdetett s a kiváltságlevél pontjai értelmében kivette a birságot.¹⁾)

31) Ha valamely városbíró e kiváltságlevél pontjainak ellenszegül s nem ennek értelmében akarna itélni a zsidók fölött s így megsértené szokásaikat és kiváltságos jogait: az a városbíró, mielőtt a dolog a király értésére jut, fosztás s meg állásától és a király tudtával más tétessék helyébe.

Az áruforgalmat hazánkban leginkább zsidók, izmaeliták, olaszok és németek közvetítették.²⁾ A dunai kereskedelem már

Ármeneti
és belkeres-
kedés.

¹⁾ Helmár id. ért. 19 l. 30) jegyzet. 20 l.

²⁾ Fessler id. m. I. 601. Horvát M. A műipar s keresk. tört. 13 l.

a X. század elején szép virágzásnak indult, miről a rafflesztetti vámszabályzat is tanuskodik.¹⁾ A keleti áruforgalom már a IX. és X. században a zsidók kezében fekszik s Közép-Európán át a kazarokkal és Perzsiával kereskedelmi összeköttetésben állottak.

A kereskedés élénkítése végett már szt.-István alapított vásárokat, amelyeken az eladó árukért bizonyos vámot kelle

Vásár- és
vámügy.

fizetni.²⁾ A földesuri udvarhelyek és a várak voltak a belforgalom legélénkebb színhelyei, minthogy a vár s a földesurak birtokáról befolyó termésfölösleg itt halmozódott össze.

A vásártartási jog, az ut-, hid-, rév- és vásárvám valamint a harmincad a királyi jogok közé tartozott, melyek a várispán felügyelete vagy közvetlen kezelése alá tartoztak. A városok vagy a nagybirtokosok csak kiváltsággal nyerték e jogokat (a harmincad kivételével) a magok és alattvalóik számára. A vámokat az utak, hidak és révek fentartása címen szedték; az összes jövedelem egyharmadát a várispán, a püspök pedig annak tizedét kapta. Az árpádkori vásárkiváltságok egyébiránt rendesen csak napi és hetivásárokról szólnak, melyek vámjá eredetileg szintén a királyt illette. Győrnek is meg volt rendes szombati vásárja, melynek vámjövedelmét a vásárispán szedte be; 1271 óta azonban a város a hetivásáron kívül is tetszése szerint tarthatott vásárokat. A földesuri birtokon tartott hetivásárokat illetőleg csak Alsók. (Szt. Márton) és Mórchidára vonatkozólag van biztos tudomásunk.³⁾ A vásár- vagy piacvámot itt a földesurak szedték.⁴⁾

¹⁾ Pertz: LL. III. p. 480.

²⁾ Így szt. István a pécsváradi apátságnak két birtokán hetivásárt engedélyez a vásárvám jogával F. C. D. I. p. 300. 1015.

³⁾ Haz. Okm. I. 168 l. F. C. D. IV. vol. 3. p. 123.

⁴⁾ Némi tájékozásul ide mellékelünk néhány adatot a pesti piacvám (1255) tételeiből:

Ha valamely kereskedő posztóval terhelt szekérrel jó a várba, a vámszedők keressék föl szállásán, becsüljék meg a posztót, s öt gira érték után vegyenek vámul egy pondust. Gyümölcsessel terhelt kocsi után két dénárt; 100 kő után egyet, 50 után felet, tíz után egy dénárt s ily arányban vegyék meg a vámot egész 40 db. kőig. Komlós, vagy vasterhü szekér után 3 dénár, a piacon áruba bocsájtott vagy a pincébe szállított bor tunellája után két pondus, a váron kívül szállított 3 tunella után fél fertó, a váron belül vagy alatta átvitt ugyanannyi bor után 3 pondus jár.

Egy szekér ólom után 3 pondus vétessék. Ha valamely kereskedő

Szt. László a nagyon elharapódzott orzás és rablás meg-
gátlása tekintetéből a vásárokra korlátozta az áruforgalmat.¹⁾
Az adásvevésnek a bíró, vámos és tanuk jelenlétében kellett
történnie s ezzel megveté alapját a vásárbírói intézménynek.
A nagykereskedő áruja után kétannyi vámot fizetett mint a
termelő, ki saját cikkeit vitte a vásárra.²⁾

Az árpádkori vásárok rendezett voltáról s egyáltalán a
forgalmi áruk minőségéről leginkább a vámszabályok alapján
nyerhetünk némi tájékozást. A határvámok megalapítása szt.
László nevéhez fűződik.³⁾ A vagyonsbiztonság helyreállítása érde-
kben szabályozza a külkereskedelmet; amennyiben eltiltja
a lovak és szarvasmarháknak kereskedelmi célokból való
kivitelét. A törvény szigorú végrehajtását a határgrófkra és
határőrökre bizza és pedig büntetés terhe alatt. A kivitel
csak királyi igazolvány alapján vala megengedve. Kálmán
kir. a rabszolgákkal tűzött kereskedést minden irányban el-
tiltja és a bikákra korlátozza a kivitelt. A király s a határ-
vámosok engedélye nélkül külföldre senki sem mehetett.⁴⁾

A győri hid- és révvám kir. jogát kétségkívül már szt.
István is gyakorolta. III. Béla a győri összes kir. vámjö-
vedelem (hid- és révvám) $\frac{1}{3}$ részét a pilisi apátnak ado-
mányozta; $\frac{1}{3}$ a bakonyi (zircei) apátot, $\frac{1}{3}$ pedig a győri

---

egy szekér vadbőrt vagy viaszt hoz a várba, keressék föl őt a szállásán,
becsüljék meg áruját és öt gira érték után vegyenek egy pondust. Ökör-
bőrrel terhelt nagy szekér vagy egy tunella méz után fél fertó jár. Két
vég szürke posztó után két dénár. Új pénz idején 4 garla dénár után
(ismeretlen súlymérték) egy dénárt, míg t. i. a dénárook jók; de ha ko-
pás folytán értéküket veszítik, akkor 3 garla után vegyenek egy dénárt.
Egy ló vagy marha után úgy az eladó mint a vevő két dénárt fizet;
három db. juh vagy disznótól szintén fizet mindkét fél egy-egy dénárt.
Nagyobb gabonás hajótól fél fertó, kisebbtől vagy halász-bárkától egy
pondus, egy nagy szekér haltól pedig, mely közönségesen másának ne-
veztetik, fél fertó jár. Két evezővel hajtott faszállítmány után két pon-
dust és a teherhez képest ehhez mért fokozatban vegyenek nagyobb vagy
kisebb vámot. Egy szekér szénától két dénár jár; minden fával rakott
szekér a várba hajtáskor a kapunál egy darabot köteles letenni. Még a
belföldi kereskedők pénzkészlete is elvámolás alá esett (5 ezüst gira után
egy pondus) stb. F. C. D. IV. vol. 2. p. 310.

¹⁾ S. Ladislai D. L. II. c. F. III. c. 11.

²⁾ Colom. D. L. I. c. 33, 34.

³⁾ S. Ladisl. D. L. II. c. 15, 18.

⁴⁾ Col. D. L. I. c. 76, 77, 82.

várispánt illette¹⁾. V. István a győri polgárságnak szabad rév-jogot engedélyez, míg a püspök saját területén (a 'püspökvár és Révfa közt) gyakorol rév-jogot. A rév- és hidvám joga a XIII. században már a földesuri jogokhoz tartozik. Az árpási rév-vámost már sz. István engedte át a bakonybéli apátságnak; a mórighidai urak pedig a Rába folyón álló hid vámját átengedik az általuk alapított (mórighidai) prépost-ságnak, mely adományozást IV. Béla kir. is megerősítette.²⁾

II. Endre a lébenyi apátság alattvalóit, ha az apátság birtokáról Győrön át élelemi szereket szállítanak a kolostor részére, felmenti a győri rábai hidon venni szokásos vám és a harmincad alól, sőt e kiváltságot kiterjeszti a Rába folyón álló Kenéz hidra vonatkozólag is.³⁾ Az élelmi szerek vámjá alól való mentesség egyébiránt miként Ausztriában, úgy nálunk is a nemesi kiváltságok kiegészítő része lett.⁴⁾

A harmincadot az országba behozott vagy kivitt áruk után fizették. Győrött, mint a dunamenti kereskedelem egyik fókelyén, a harmincadszedő hivatal már a XII. században fennállott. IV. Béla 1255-ban azzal bizta meg Omode győri püspököt, hogy a régi szokás alapján kutassa ki (a III. Béla által szervezett) az abdai, győri és füzitői (Komár. vm. Almás körül) vámtételeket. A király az általa megerősített vámszabályt mihez tartás végett felküldötte a bécsi kereskedő céhnek.⁵⁾ E vámszabály szerint minden Magyarországra jövő német szekér után a vámosoknak négy, a győri főispánnak két kir. dénár jár; ellenben a Magyarországból kimenő szekértől a vámosoknak nyolc, a főispánnak két kir. dénár. Ha hajókon hozzák áruikat, ezeket is a szekérteher arányában (mértékegység a vámszedésnél) kell megbecsülni; minden szekér után a vámosokat négy, a főispánt két dénár illeti;

Harmincad.

¹⁾ 1254. F. C. D. IV. vol. 2. p. 216.

²⁾ F. C. D. IV. vol. 3. p. 123 és u. o. vol. 2. p. 87. 1251.

³⁾ 1208. F. C. D. III. vol. 1. p. 65.

⁴⁾ Kurz: Oesterreichs Handel in älteren Zeiten S. 30.

⁵⁾ F. C. D. IV. vol. 2. p. 323. Endlicher id. m. p. 491—493.

Ugyanazon oklevelet a bécsiek panaszára IV. Béla 1260-ban újra kiadta; utódai közül pedig IV. László (1279), III. Endre (1297) szintén megerősítették a szabályzatot. V. ö. Gf. Teleky P. A Hunyadiak kora Magyarországon X. k. 372 l. Hormayr: Wien stb. B. I. Urkundenbuch 30, 36, 61, 86 sz. oklevelek.

ha pedig a Dunán fölfelé szállítják áruikat, minden szekérteher után nyolc dénár a vámosoké és két dénár a főispáné.

Ha a németek ökröket hajtanak ki, a vámos minden ökör után két dénárt, de a főispán csak két ökör után kap egy dénárt!

A magyar kereskedő szekere után a vámosnak két dénár, a főispánnak pedig két szekér után jár egy dénár; ha magyarok hajtanak ki ökröket az országból, a vámos két ökör, a főispán pedig négy ökör után vegyen egy-egy dénárt. Mézzel terhelt szekér után a vámos három, a főispán pedig egy pondust kapjon. Minden tunella bor után a vámosnak nyolc, a főispánnak pedig két dénár jár. Magyar só szállító szekértől $2\frac{1}{2}$ kőso vétessék a főispán részével együtt. Száz márka sulyu bors után a vámos egy márka borsot, száz keztyűből kettőt vegyenek vámul. Ez utóbbi tétel szolgáljon kulcs gyanánt a többi kisebb áruk megvámolására nézve is. Az olasz vendégek (Esztergomban, Fehérvárott számos olasz lakott ez időben) szekerétől fél fertót szedjenek.

Fizetőn egy német szekér után, bármily teherrel legyen is megrakodva, egy dénárt, többi holmija, t. i. ökrei s egyéb áruai után semmit se fizessen. Abdán két német szekér után négy s két ökör után egy dénárt fizessenek.

Gyalogos németek mitsem fizetnek.

A győri harmincad jelentékeny jövődelemforrása vala a koronának. IV. László a királyné kancellárjának évi 500 ezüst girából álló fizetését a királyné győri harmincadából (tehát a királyné birtokában volt) utalványozta, mely körülmény egyuttal Győr meglehetősen élénk kereskedelmi forgalmáról tanuskodik.¹⁾

A vámok szaporodása egy részről jelzi, hogy az iparos tevékenység és kereskedés is már élénkebb lendületet vett; más részről azonban a vámjog sűrű adományozása és a földesurak által önkénytesen felállított vámhelyek súlyosan hatottak az éledező ipar- és kereskedelemre. A rendek már III. Endre alatt székségesnek látták a IV. László fejetlen kormányá alatt felállított vámhelyek szigorú eltiltását.²⁾

¹⁾ Dr. Kerékgyártó Ár. id. m. I. k. 389 l. A nizzideri vám évi jövődelme (1237) 600 gira, melyből $\frac{1}{3}$ a soproni főispáné volt. F. C. D. IV. vol. 1 p. 68.

²⁾ Endlicher id. m. 618 (17) és 630 (3).

Királyaink, hogy a vámhelyek sürti felállítása által okozott terhek ellenében megóvják a bel- és külkereskedelem érdekeit, bőkezűen osztogatták a kiváltságokat. IV. László az I. Rudolf császár tartományaiból jövő kereskedőket a harmincad és vásárvám kivételével minden egyéb elvámolás alól felmenti.¹⁾ Egyebek közt Győr lakossága is az egész országra kiható vámmentességet nyert (1271) kiváltságlevele értelmében. III. Endre a nemesek és egyházak népeit is fölmenti a vámfizetés terhe alól, mely ezentul csupán a kereskedői osztályra nehezedik.²⁾

A vámoknál még lankasztóbban hatott a kereskedelemre az árumegállító jog, mely a kereskedőket bizonyos határozott utvonalon megtartására kényszerítette. Szt. Lipót herceg pl. Bécsnek adott ily árumegállító jogot (1198), melynek értelmében németországi kereskedőknek — legalább ezen irányban — nem is volt szabad Magyarországra jöniök; sőt Bécsben is csak a bécsi polgároknak adhatták el áruikat.³⁾ I. Rudolf (1278) császár megerősíti e kiváltságot, mely a magyarországi s első sorban Győr felé irányuló kereskedelmet a bécsiek egyedárusági jogává tette. Idegen kereskedő Bécsben nem tartózkodhatott tovább két hónapnál. Ha Ausztriában valamely kereskedő a vámhelyek érdekében szabályozott utiránytól eltért, összes áruit elkobozták. A bécsi kalmárok érdekében még a belföldi kereskedőknek is meg volt hagyva, hogy Bécsben $\frac{1}{4}$ mázsánál kisebb részletekben nem szabad eladniok áruikat.⁴⁾ A magyar királyok sem követtek külön gazdasági elveket.

Utkénysze
és árumeg-
állító jog.

Az esztergomi vár és kikötő vámja a káptalant illette; ennél fogva Kun-László az esztergomi vámot elkerülőkre nézve azt rendeli, hogy a Budapestről akár Dorogh-, akár Bánhidán át Győr felé menő kereskedők az esztergomi teljes vámot Győrről kötelesek megfizetni. A káptalant tehát felhatalmazza, hogy e célból a győri vámnál vámost tartson.⁵⁾

¹⁾ F. C. D. V. vol. 2. p. 388.

²⁾ Endlicher id. m. p. 618 (18).

³⁾ Hormayr: Wien. Urkundenbuch 15 sz. okl.

⁴⁾ Kurz id. m. 17, 31, 32, 74 l.

⁵⁾ Katona: Hist. Crit. R. Hung. T. VI. p. 698; F. C. D. V. vol. III. p. 412.

Bel- és külkereskedelmünk főbb tárgyaira nézve felette érdekes az 1198-ki esztergomi vámszabályozás, mely a káptalan régibb keltű iratai alapján lett össze állítva. Ime tájékozásul néhány tétel: Ha Esztergomba vagy Pestre kereskedelmi célokból bort szállítanak, akárhonnán, akár Zalából vagy a sokorói szőlőkől, akár hajón, akár szekéren hozzák, minden szekér után egy pondust kell fizetniök. A posztósok 40 vég színes posztó után egy girát, a kereskedők pedig egy vég skarlátért négy pondust, 40 vég gyolcs után egy girát fizetnek. Ha velencei kereskedők jönnek, összes áruik értékének század részét kötelesek lefizetni. Egy gira értékű s darabszám árult posztó után fél pondussal, ha pedig értékesebb volna, ugy értékéhez képest adózzanak róla. Kétezer evetbőr után hat, ezer db. nyulbőr után pedig öt pondus fizetendő. A kovácsok, vargák és egyéb iparos mesterek, akiknek saját üzletük van, szombatonként egy fél frisachi dénárt, a falusi vagy másunnan jövő sütők pedig szombatonként egy kenyeret adjanak. A bor- és sörmérő korcsmárosok, bármily nemzetiségűek és Esztergom városa területének bármely részén csaplároskodnak, havonként három pondust adjanak. Mezőn nevelt ökrök darabja után, melyet nem levágatás céljából vesznek, a vevő egy frisachi dénárt fizet; ugyanannyit a südő disznók és 5 juh után is. Husvétől szent János napig 10 báránytól egy, később két frisachi drt.

Két darab selyemért vagy német vászon után egy pondus; kisebb árúktól, pl. sajt és gyümölcs után azok értékének század részével adózzanak; a másunnan jövő hajók terhők természetéhez képest — a szokásos és méltányos vámot fizessék. A szemes (buza, rozs, árpa, zab, köles) terhő vagy kisebb fajtu halakkal rakott szekérre (amilyenek naponként megszoktak fordulni a piacon) egy pondus esik, de a kir. udvarnokok kivételével, mint akik csak felényi vámot szoktak volt fizetni. Minden friss vagy besózott viza, továbbá két kecsge után egy pondus; kisebb-nagyobb vagy halakkal telt bárka után két jobb minőségű élő hal jár. A kisebb piaci árúkért, mint: len-, kender-, fazekak-, tálak- s egyebekért a szokásos díjat kell megvenni. A mészárosok minden húsevő napon egy fél frisachi dénárt, azok ellenben, akik ökörhúst mérnek ki, a levágott ökrök bőrének felét adják.

Ha valaki vétel útján szerzett 100 db. bort szállít el Esztergomból akár hajón, akár szekéren, egy unciát (ezüstöt) fizet; ugyanennyi jár a kecske- és juhbortól is. A 220 gira súlyu vászszal terhelt „Mása“ szekér után 20 frisachi dénár vagy négy pondus jár.

A piaci sátraik alatt üzérkedő kereskedők, továbbá a vargák minden szombaton fejenként egy frisachi dénárt adjanak. A kereskedelmi cikkekkel terhelt s Esztergomon át a határok felé menő szekerek is kötelezvék a törvényes vámfizetésre. Az áruikkal Mosonyból Pestre, vagy Pestről Mosonyba menő s Esztergomot elkerülő kereskedők Tatán a teljes vámot kötelesek megfizetni.

Ócska ruhákat, süvegeket s keztyűket áruló zsibárosok, valamint az irhások szombatonként egy frisachi dénárt adjanak. Rabszolgákkal és szolgáltatókkal kereskedők 40 forgalomban levő dénárt adjanak stb.

V. István Győrt is felruházta az árumegállítás jogával, de csak az Ausztriából jövő vagy oda menő kereskedőkre nézve. E szerint az alulról vagy felülről jövő kereskedő Győr vidékén nem használhatott más utat, mint amely Győrről át vezetett. Itt köteles volt lerakni áruit s csak miután a polgárság elővételi jogát gyakorolta, vonulhatott ismét tovább.

A dunai hajózás a pozsonyi hajósok javára szintén meg volt szorítva; mert Pozsonytól kezdve a külföldiek csak a pozsonyi hajósok által szállíthatták tovább áruikat.¹⁾

Győr város és megye szerencsés fekvése majd kiváltságai folytán kevésbé érezte a közlekedés akadályait és a tömeges szállítás nehézségeit. A külföldi kereskedő visszamenet közönségesen megrakodott a megye nyers termékeivel, minek a mezőgazdaságra is csak jótékony visszahatása lehetett; mert a szegény pórosztály is arca verejtékének bővebb gyümölcsét arathatta.

A közlekedés könnyűségét és szabadságát nemcsak az önkényes vámok és zsarolások gátolák, hanem az utak, hidak és kompok rosszasága, a kellő gondozás hiánya. Az országutak, töltések és hidak jó karban tartása s ennek ellenőrzése a várispán tisztje volt.

Utak.

A kereskedelmi utak irányát Dunánk s a római korból fenmaradt utvonalak határozták el. A Duna mentében Pozsony, Mosony, Győr, Esztergom és Budapest voltak a vízi kereskedelem főhelyei; a vízi uttal majdnem párhuzamosan halad a Bécs-Győrrel s ezt Komárom-, Esztergom-, Székesfehérvár- és Budával összekötő rómaikorbéli utvonal. A jól készült római utak közel egy évezred viszontagságaival dacolva még fennállottak s hasznos szolgáltatásokat tettek azon nemzedéknek, mely a rómaiak módjára szintén szedte az utvámot, de az utak jó karban tartására nem sok gondot fordított.

Győrből Komárom, Pázmánd, Varsány, Mosony és Mórchidán át Szombathely felé; továbbá a Bicske körüli bogpontból Esztergom-, Tata-, Komárom- és Varsányon át szintén Szombathely felé vezető utvonalak nemcsak Árpád honfoglaló hadainak irányát²⁾ jelzik, hanem (a balatonmelléki vonallal) egyuttal a pannoniai kereskedelem fő- és mellékut-

¹⁾ Bél. Notitia Hung. Novae. Hist. Geogr. T. I. p. 137.

²⁾ Anonymus c. 50.

jai gyanánt szolgálnak az egész középkoron át.¹⁾ A varsány-szombathelyi utat (Koppány mellett) még 1086-ban is a „hadak utjá“-nak nevezi az oklevél.²⁾ A győr-mosonyi római utat a XIII. században Etteven-nek nevezték.³⁾ A Közép- és Északnémetországból a szentföldre zarándokolók rendszeren ezen utat használták.⁴⁾

A vizi közlekedésre is a Duna mosonyi ágát használták nemcsak I. Endre⁵⁾ korában, hanem még a XV. században is. Suntheim László a Dunavölgyét (1500 körül) leírva: Pozsony, Oroszvár, Kőpcsény, Óvár, Győr, Komárom stb. sorrendet követ.⁶⁾

A Duna és két partmelléke volt az átvonuló ker. hadaknak rendes utjuk. Konrád császár is (1147) erre vonult át seregével, melyben Otto, a freisingi püspök és krónikás is jelen volt. Leírása szerint a Lajtán átkelvén, a nagy sokaság részint a vizen, részint a szárazon vonult tovább. Kiemeli hazánk szépségét, földje termékenységet s valóságos paradicsomnak mondja; de kevés várat, épületet talált. Szerinte a falvakban és városokban igen hitvány lakhelyek vannak, t. i. jobbadán nádból, ritkán fából és még ritkábban építvék kőből. Egész nyáron vagy őszen át, ugymond, sátrak alatt lagnak.⁷⁾ Nincs okunk kétségbevonni ez állítások hitelét. Hisz még V. István is (1271) cserjést és berket ajándékoz a cseh háboruban sokat szenvedett győri polgároknak, hogy házaik tatározására elég vesszejök és karójuk legyen. A székesegyház, a püspök s

Lakás, élet-
mód és
vagyonosság.

¹⁾ V. ö. Salamon F. Budapest tört. I. k. 245—253 l. Kenner, Pannonien und Noricum S. 99—103. Sztachovics R. Római utak. Győr város és m. egyet. leírása 384 l.

²⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 31 l.

³⁾ Tudománytár 8. k. 190 l. 1840 évf. F. C. D. III. vol. 2. p. 475.

⁴⁾ A jeruzsálemi ut leírása 1100 körül . . . Inde super unum miliarium est civitas, quae vocatur Heimenburch. Hinc in duobus (diebus) ad civitatem, quae vocatur Rava, de illa civitate in tribus diebus ad civitatem, quae vocatur Wizenburch etc. Eccard-Corpus Hist. Med. Aevi T. II. Col. 1345.

⁵⁾ Chronicon Budense p. 108.

⁶⁾ Győri tört. s rég. füz. II. k. 120 l.

⁷⁾ Ottonis Episcop. Freising. opera Heinr. Pertz. Tom. II. Hannoverae. 1867. Gesta Friderici imperatoris lib I. c. 31, 44.

kanonokok lakásai, továbbá a vár falai, mint az egykori római castellum maradványai, kétségkívül kőből épültek;¹⁾ a város legnagyobb része azonban fából készült vagy sövény fonásu házak kevésbé díszes és rendetlen csoportozatából állott. Mondanunk sem kell, hogy ez még nagyobb mértékben áll a falusi parasztlakások és épületekre vonatkozólag. Ha későbbi századokból szabad következtetnünk, úgy a sokorói hegyekben a barlanglakók (troglodyta) sem hiányoztak.²⁾ Ha tűz ütött, mindenök porrá égett. Miként lakása, úgy a szorgalmi osztály életmódja is még kezdetleges; ellenben a nemesi osztály viseletében fénytűző, életmódja pedig puhálkodó és munkátlan vala. A kép, melyben Tamás, a spalatói főesperes, XIII. századbeli (1240) nemességünket festi, épen nem hízelt. „A hosszú békében“ ugymond, „a fegyverforgatástól elszokva, kicsapongásokba, buja kéjekbe merülve, gyávákká lettenek. A föld gazdasága okává lett fiai elkorcsosulásának. Mert mi egyéb volt ekkoron a fiatalság törekvése, mint magokat asszonyi módra cicomázni! Napjaik válogatott lakmározásokban, puha kéjek s játékok közt folytak le; az éjjeli álmat alig szakasztá félbe a nap harmadik órája. Életüket nyaranta árnyas erdőkben, kies mezőkön töltvén népeikkel, gondolni sem akartak a harcok zajára, kik ekként nem komoly dolgokkal, hanem merő mulatságokkal foglalkodának.“³⁾

A fejlettebb ipar termékei, polgáriasultabb életmód és lakás csak az egyháziak és nagybirtokosok körében; de ezeknél is voltaképen csak a XIII. század folyamában észlelhető nagyobb mérvben.

¹⁾ V. ö. Dr. Czobor Béla: Magyarország középkori várai. Századok 1877. 7 és 9 sz.

²⁾ A földalatti lakásról már Strabo is emlékezik (Geogr. I. XXI. fol. m. 349.) Sunt Troglodytae quidam in speluncis habitantes frigoris causa. Post Scordiscos (lib. VII. f. 220) iuxta Istrum Triballi sunt et Mysi, quorum supra fecimus mentionem: cum paludes parvae Scythiae intra Istrum, quas ipsas quoque commemoravimus. Hi et Crobyri et qui Troglodytae dicuntur, supra Calatin, Tomaeam et Istrum adcolunt. Strabó szerint a scythák ezek szomszédságában laktak a Duna mellett, tehát közöttük is elterjedhetett e szokás, amely a szegényebb néposztály körében maiglan fennáll (pl. Győr- és Fehérmegyében).

³⁾ Hist. Salonit. c. 27. Horváth M. Magyar. tört. II k. 21 l.

Ugy a vagyonosság, mint a házi butorokra s az életmód egyéb eszközeire vonatkozó részletes adatok dolgában szegények vagyunk. A III. Béla alatt összeállított állami kimutatás szerint¹⁾ a győri püspökség jövedelme 1184-ben 1000 girára rugott.²⁾ III. Béla (1189) élelemszabályozását (4 ökör ára egy gira) véve föl viszonylagos (egyenleg) kulcs gyanánt — a győri püspök és káptalan (mert a székesegyházi javak birtokcímét tekintve — ekkor még közösek valának) évi jövedelme a mai ökörárak szerint (csak 300 ftot számítva egy pár jó ökörré) körülbelül 600,000 frtra volna tehető.³⁾ Egy meglehetősen vagyonu polgár ingatlanát a selmecbányai jogkönyv (IV. Béla alatt) 30 girára, vagyis a fentebbi kulcs szerint — a mai értékben 18,000 frtra becsülhető.⁴⁾

Margit asszony végrendelete.

A kisebb birtoku nemesi családok vagyoni állapotára, ingóságai- és ingatlanára nézve némi tájékozásul szolgálhat bizonyos Margit, győrvidéki nemes asszony (1152) végrendelete⁵⁾. Ebben mostoha fiának, Mártonnak hagyományozza Cuka, Vosonci és Kaska nevű szolgálait, feleségének pedig egy Ayandue nevű leányt. Azon árvának, kit mint saját leányát nevelt fel házában, hagy két kárpitot (függőnyt), egy nyakéket, két aranyos ünneplő ruhát, két gyűrűt zöld kővel és egy másikat (cum lorido); továbbá Arva, Leguncy, Fehera nevű szolgálakat és egy selyem szalagot (fejkötőféle); öt asztalterítőt az asztalkendőkkal és 200 rőf szövetet. A szentmártoni templomnak, mint temetkező helyének, Khuch és Seka nevű két földművelő családot (ad aratra) adott nyolc ökörral, tiz tehénnel és száz juhval; továbbá Vosos és Foth nevű harangozókat és egy kárpitot. Azonfelül egy Péter nevű szabadot is hagyományoz három emberrel; Péternek

¹⁾ F. C. D. II. p. 217.

²⁾ A 72 várispánság évi jövedelmének a királyt illető része 25,000 gira s a várispánok ajándéka 10,000 gira. A király összes jövedelme a határszéli harmincadon s ajándékokon (posztó, selyem, ló stb.) kívül 166,000 girára van becsülve a kimutatásban.

³⁾ Horváth M. számítása szerint egy gira mai belértéke = 24 frt, vagyis ezer gira = 24,000 frt; de ha e pénz akkori értékét Cribrario számításai (gabonaárak) alapján a jelenleginél tizenhétszerre nagyobbak vesszük, akkor 1000. 24. 17 = 408,000 frt egyenleg értékkel.

⁴⁾ Cribrario szerint pedig 30 gira 12,240 frt mai ért. Árp. Uj Okm. III. k. 216 l.

⁵⁾ Árp. Uj Okm. I. k. 62 l.

egy ökröt és tíz juhot ad, melyek fejében nem leendő egyéb szolgálata, minthogy szent Mihály napján évenként tizenkét rőf szőnyeget ad az említett templomnak. A kolostor apátjának ezer szent misére hét gíra súlyu aranyláncot, szerzetestársainak pedig szürke prémekeket hagyományoz. Azonfelül dusnikminőségben három szolgálcsaládot ad; neveik: Fergadi fiaival, Jakab és Tengardi, kik évenként egy ökröt, 3 juhot, 3 ludat, 6 tyukot, 20 csöbör sört és 200 kenyeret kötelesek szolgáltatni; a végrendelkező mindegyik családnak két ökröt és öt juhot hagyományoz; szolgáltatásaik ellenőrzésével a Turus fiukat bizza meg; ha a szolgálatot vonakodnának teljesíteni, — rabszolgákká tétessenek. Ha pedig valaki szabadságukban meg akarná őket rövidíteni, akár az apát, akár mostoha fia, a szentmártoni egyház kiközösítését s azonfelül királyi büntetést is vonjon magára. Szent Péter egyházának (tatai bencés apátság) Ozicu és Dalmaci nevű harangozókat, a fehérváriaknak pedig két arany karperecet hagyományoz. Damacha, Hovodi és Hugdi nevű rabszolganőket szabadságba helyezi, úgy hogy senkinek sem tartoznak szolgálatokat tenni, de a 40 nap alatt (quadragesima?) mindegyikök 10 rőf szövetet adjon (a templomnak) s ugyanannyi szent misét mondasson érte.

A szőnyegek, kárpitok és különféle szekrények nagy szerepet játszanak a lakosztályok felszerelése és feldiszhítésében. A sátrak belsejét, a szobák és termek falait szőnyegekkel s egyéb drága szövetekkel szokták volt bevonni vagyis „felöltöztetni.“ Az ily célra szolgáló kárpitot és szőnyeget még a XVII. században is „házöltözék“-nek nevezik.¹⁾

Némi kiegészítésül ide igtatjuk Behich comesnek Csákvárt kelt végrendeletét 1220²⁾. Két fiamnak hagytam az általam most is használt lovakat, mindegyiköknek egyet és a két szőlőmet. Leányaimnak hagyom a ruhákat, az egyik szemüthből készült, a másik menyétprémes; azonkívül az evetprémes kék ruhát s a biborszintű gallért, egy fölszerelés nélküli lovat, hat szolgát s egy szőlőt, melyet Matától vettem. Ha az anyjok ezen szőlő borából megtudja nekik szerezni a nemesi rangjukhoz illő ruhaneműt, t. i. a ruhákat, két ágyra való huzatot, szőnyeget, ágyterítőket, lepedőket és egyéb ruhaneműt, akkor a szőlő maradjon anyjok kezében, s halála esetében akármelyik fiának hagyhatja. De ha a lányoknak nem tudná megszerezni

¹⁾ V. ö. Radvánszky: Magyar családélet és háztartás III. k. 280—290 ll.

²⁾ F. C. D. III. vol. 1. p. 303.

az említett ruhaneműeket, akkor a föntérintett szőlőt a ruhák fejében engedje át a lányok jegyeseinek; azonfelül két ezüsttel himzett ruhát is hagytam leányaimnak. Feleségemnek is hagytam ruhaneműket, övök tulajdonul t. i. zöld bekest és nyestprémeket, továbbá egy kanca lovat igaz csikájával s a Micha nevű szőlőt. Feleségemnek van 6 szolgája, kiket magával hozott, ezek osztatlanul maradjanak az övéi Lelkem üdvös a kereszt váltságaért hagyok egy kún lovat. Ha továbbá azon az uton, melyen haza készülök, testvéreimmal, úgy amint óhajtom, békés egyetértésre tudok jutni, akkor majd közlöm velök; de ha ezt nem tehetném s két fiam egyezésre lépni nem akarna, ez esetben a nászhozományt s mindazt, mit hazulról hozott, kötelesek anyjoknak visszaszolgáltatni. S ha ezt (t. i. a hozományt) fiaim tudni akarnák, habár e lap nem elegendő annak feltjegyzésére, néhányat mégis felsorolok: hozott két ezüst girát, M. testvéremnél levő s tíz gira értékű mellvasat, a ruhaneműekből két szobóra (a ház régebbi nyelvünkben szobát is jelent. T. Sz. I. É.) való felszerelést, három lovat és egyéb számtalan tárgyakat, mikről testvéreimnek van tudomásuk. . . . .

Mindezek, habár csak általános körvonalakban, de mégis elég hiven tükrözik vissza anyagi művelődésünk állapotát. A magyar jelleme és műveltségi foka e korban hasonló volt a vad fába oltott nemes csemetéhez, mely már lehántotta ugyan külső műveletlensége durva kérgét, de még nem érte el a fejlődés ama magasabb fokát, melyben szebb és nemezebb gyümölcsök tömeges termelésére is képes volt volna!

*) Szerző a célokat és elveket, melyek a fentközölt s a helyi monographiák keretét némileg túllépő értekezésében szemel előtt lebegtek, — csak a teljes munka előszavában fogja részletezni.

Lényegesebb sajtóhibák:

- 15 l. 7 sor. „Kr. utáni első“ helyett olv. „Kr. előtti utolsó“.
 27 l. 29 „ „paripája“ helyett olv. „páriája“.
 47 l. alulról 13 s. „várjobbágyot“ helyett olv. „várnépbelit“.
 59 l. f. 21. s. „az Árpádkor végén“ kieg. „és a XIV. sz. első felében.“
 64 l. 3 sor. „asztalnokok“ helyett „pohárnokok“.
 70 l. 20 „ „Molnárfa után“ kiegészítendő ezzel: a győri székesegyház birtokai.
 92 l. 12 „ „Negeuen“ helyett olv. „Negeuen községekben“.
 92 l. 2 „ „XI. és XII. helyett olv. XIII.